

ԱՌԱՔԵԼ Մ. ՔԷԶԵԱՆ

Șos. Iancului 59, București 4

ԿԱՐՄԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

1915 — 1918

Բ. ՀԱՏՈՐ

Գին 100 Լի
Դրամ 120
Արժույթահան 1 Տոլար

ՊՈՒՐՐԷՆ
Տպ. «Հայ Մամուլ»
1939

Schnell
Pasta

Cafeaua „OTOMAN“

ՅՈՎՆԱՆՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐԲ

**Singură în calitate
nutritivă și excelentă
la gust
Cafeaua „Otoman“**

Ռահաթ, Հալվա, Պոնպոն
Շոֆար, Անուշեղեն, սիրոք

București — Str. Carol 41 — Telefon 3.61.71

P r e f e r a Ț i

m a r c a

m o n d i a l ă

d e R A D I O

T E L E F U N K E N

Նախընտրեցե՛ք համաշխարհային համբաւ վայելող սոյն Ռաճիֆոները

Ս Ր Տ Ա Ձ Օ Ն
Ա Ն Մ Ո Ռ Ա Ն Ա Ղ Ի Ի Ե Շ Ա Տ Ա Կ Ի Ն
Մ օ ռ ե ղ ք օ Ր Ս

ԱՌԱՔԵԼ ԽԱՆԱԶԱՏԻ

Ներմուն իրաւաբանին, զրկուածներու հօր եւ անձնագոն
լեղափոխականին, որ քրք. մոլեխանձ կասաղութեան
զոհուեցաւ, 1915ի եղեռնին լեզուն մկրատուելէ ետք,
հրկիզուելով Պենեսիանի (Մալաթիա) մէջ:

Ա. Ք.

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

Բ. Հ Ա Տ Ո Ր

Ը. Մ Ա Ս

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ ԱՐԹԻՆ

Լեռնորդին՝ այսպէս անակնկալ ու հերոսական խոյանքով մը, Պոլսոյ մէջ, բռնակալութեան սրտին վրայ ցցուած, արծուային յեղակարծ շարժումով մը, Յասմիկը Թալաթի հրէշային ճիւղաններէն խլեց ու նետեց ազատութեան ճամբուն վրայ, ուրկէ ան՝ ինչպէս տեսանք, զնդապետ Հօֆմանի և էսմայի հետ փախաւ արտասահման:

Բայց ուրկէ՛ որ՛ւր և ի՛նչպէս յայտնուեցաւ Արթին — Յարութիւն — Պոլսոյ մէջ. հրաշալի զերակատարութիւնով մը, Գերմանացի սպաներու հետ և անոնց պաշտօնական տարադովը զրահուած, երբ մենք զայն թողինք տառապանքի ճամբուն վրայ, «Մուրատ» թուրքի անուան տակ թագնուած, և ենթակայ օստիկանական բուռն հալածանքի մը, որուն ձերբակալութեան անյաջող աշխատանքները, կատաղութեան ալիքներ կուտակած էին հայակեր ու ջարդարար թուրք օստիկանութեան գլխուն վրայ:

Կ'արժէ, որ փոթորկալի և ալեծովի կեանքի մը գոտեմարտը ապրող խորհրդաւոր ու նոյնքան հերոս այդ երիտասարդին հետ քալենք, անոր անցեալ ու ներկայ կեանքին հարուստ դրուագները յանձնելու համար գրքին, սկսելով Գոնիայի զինուորական հիւանդանոցէն, ուր ճանչցանք զի՛նքը, ու զիտենք թէ, անոր անձը փրկելու մարդասիրական ձեռնարկը, դէպի դժբաղդութիւն քնց երկու անձնուէր հայու զաւակներ, Տոքթ. Սմբատը իր խօսեցեալին Յասմիկի հետ:

Ան՝ առտու մը կանուխ, նոր ճեղքուող արշալոյսին մթնշաղովը, Պոլիս մեկնելու և մասնագիտական իր դարմանումը հոն լրացնելու համար հապճեպով ճամբու դրուեցաւ, իրեն իմաց տրուելով իր կացութեան փափուկ ու վտանգաւոր պայմանները, որոնց առջև պէտք է ըլլար խիստ աշալուերջ, խիզախ ու գաղտնապահ:

Յանկարծական այս կարգադրութիւնը, թէև փրկարար, բայց իրականին մէջ, չէր համապատասխաներ Արթինի առողջական վիճակին, թէև հակառակ ատոր, ան կրցաւ ինքնամփոփուիլ, կշռելով իրեն սպառնացող վտանգին ծանրութիւնը, ու նետուեցաւ պայքարին մէջ:

Ու հիւանդանոցէն տրուած զինուորական ճամբուած վերարկուի մը մէջ փաթթուելով, ուղեւորեցաւ դէպի կայարանն Ան՝ իրեն չափուած խնամքներուն ու հանգիստին բարերար ազդեցութեանը տակ, թէև կազդուրուած էր, բայց ընդհանուր տկարութիւն մը դեռ կը ջլատէր իր ամբողջ կազմը: Ոտքերը

կը կթռտէին, մկանունքը կարծես չարժեկու կ'անճրկէր, բայց հոգեպէս միշտ կորովի, ինչպէս նաեւ ներքին խորունկ դառնութենէ մը հալածական, քաւեց դէպի անձանօթը, առանց կաթիլ մը ուրախութեան, զոր բնականօրէն պէտք էր զգար, իրեն շնորհուած ազատութեան համար: Նախազգացումը, որ զինքը միշտ առաջնորդած էր, այս անգամ ալ կը զգացնէր իրեն, թէ տրուած այդ ազատութիւնը խարուսիկ էր: Բայց ի՛նչ օգուտ, որ տրուած հրամանը և եղած կարգադրութիւնները, կը պարտադրէին զինքը, դոնէ այսպէս կը տրամաբանէր ինք, անպատճառ Պոլիս երթալու:

Ո՞րն էր աւելի ապահովն ու ճիշդը, անսալ իր նախազգացումին, և շեղի՞լ այդ նպատակէն, թէ անսալ տրուած հրամանին, և զիմել ցոյց տրուած տեղը: Հակամարտ այս մտածումներն էին որ ծնունդ կուտային իր մէջ ալեկոծող դառնութեան, ուրկէ հալածական քաւեց ան, ընաղդօրէն մինչև կայարան:

Մուտքէն ներս տեղի ունեցող պաշտօնական քննութիւն մը, որ իր ձեռքն եղող փաստաթուղթերուն օրինականութիւնը կը հաստատէր, արտօնեց իրեն, մտնելու կառաչար: Բայց հոն՝ մեկնելու պատրաստուող զնացքին առջև, նոր վարանում մը ունեցաւ, նոր ենթադրութիւններու ծնունդ տալով. որոնք հարկադրեցին զինքը կենալ...: Անձանօթ Պոլիսին պատճառելիք բոլոր անպատեհութիւնները եկան ցցուեցան իր մտքին առջև: Մանաւանդ վախով մը համակուեցաւ. երբ մտածեց, թէ ինք թէեւ թուրքի մը անունը կը կրէր, բայց թիփառուած չէր և բոշկական առաջին քննութիւն մը իսկոյն պիտի մերկացնէր իր Քրիստոնէի հանգամանքը...:

Այս պայմաններուն տակ, անմտութիւն նկատեց ան, երթալ թուրքիոյ մայրաքաղաքը, որ միևնոյն ատեն հայութիւնը մահացնող հրդեհին, ու անոր լափլիզող բոցերուն խառնարանն էր...:

«Մուրառ», իր կեցած տեղէն քանի մը քայլ ետ ընկրկեցաւ, մինչև հասաւ վանդակորմին, որուն կրթնելով, ալ աւելի խորացուց իր հաշիւները, որոնք տակաւ զինքը կը նուաճէին, ան-

յուսութեան ու լքումի նոր մառախուղի մը մէջ քշելով, ուր կորուստ միայն կը տեսնէր, անիմաստ ու անարժէք կորուստ մը, որուն հետ չէր հաշուեր...

Կառաչարը իր մեկնելու առաջին նշանը տուած էր արդէն, բայց երեք կարեւորութիւն չտուաւ այդ կոչին: Խուժք առ խուժք վազող զինուորներ ու ժողովուրդը, կը լեցուէին անոր բաժնեակները, նոյնիսկ խռնուելով դուրսը, անցքերուն ու սանդուխներուն վրայ: Արթին իր անդը գամուած, անտարբեր ակնարկներով, դիտեց բոլոր այդ շարժումները: Ոչ ոք հետաքրքրուեցաւ իրմով: Ամէնքը զինքը կեանքէն ձանձրացած ունայնամիտ մը կամ մտադար մը կարծեցին: Բայց ահա՛, իրեն ազատութիւն շնորհող մեծանձն Սեփուզն էր որ դարձեալ իրեն օգնութեան փութաց:

Արթին, անյուսութեան վարանոտ ու մութ այդ խոհանքին մէջ պարտուած՝ չէր համարձակեր առաջ կամ հտ շարժելու որոշումը տալ, առանց մտաբերելու նաեւ երրորդ վտանգ մը, որ անտարակոյս, կառաչարին մեկնումէն ետք, հոն, անդոյն վրայ գտնուող զինուորական իշխանութեան կողմէ պիտի հարուածէր զինքը, յանկարծ իր ուսին ձեռքի մը հպումը զգաց և սթափելով իրեն դարձաւ: Իր մեծ բարերարն էր, բժիշկ Ապօուլլահ պէյը, որ ժպտաղէմ ու վճռական երեւոյթով մը,

— «Մուրատ», գոչեց, «ի՛նչ կեցեր ես, գնա՛ դէպի ձախ, հոն ուր կառաչարը կը վերջանայ, իմ սպասաւորս՝ ծերուկ Բիւրա Ալին պիտի գտնես, հետեւէ իրեն, ո՛ւր որ քեզ առաջնորդէ», ըսաւ ու արագաքայլ հեռացաւ:

Գերեզմանին մութ խորշն ու մահուան դաժանութիւնը երեւակայող Զէյթունցիին համար, ոյժի ու կորովի նոր աւիշն էր որ մարդասէր բժիշկը ներարկեց անոր երակներէն ու հոգիէն ներս: Արթին իսկոյն իր դիրքը լքեց ու զիմեց՝ գէպի ցոյց տրուած կողմը: Ոչ ոք տեսաւ անոնց այս տեսակցութիւնը, ու կառաչարին մեկնումի վերջին շարժումներուն հետ, առանց նշմարուելու, անոնք հեռացան կայարանէն:

Քաղաքէն դուրս, դէպի դաշտ երկարող այգեստաններու

ծայրը, ձորակի մը կողերուն փակած, թրքական հինաւուրց ամա-
րանոցի մը մէջ էր որ ապաստան գտաւ Արթինը իր առաջնորդը
Ալի, Հայտարանցի «Ալէվի» Դիւրտ մըն էր, որ իր կնոջ հետ,
այդ չէնքին ու այդեատաններուն միակ պահապանն էր:

Արթին, քանի մը շարթուան մէջ, անոնց և բժիշկ Ապտուլ-

Սեւնուգ բժիշկ Ապսուլլահ պէյ

լահի գուրգուրանքներուն տակ, ա՛լ աւելի կազդուրուեցաւ և իր
բնական առողջութիւնը գտաւ:

Բայց Տոքթ. Ապտուլլահի այս նոր բարերարութիւնը ուրիշ
որոշ նպատակ մը ևս ունէր: Ա՛ն ալ Արթինի մտածումներուն
զուգընթաց, անոր Պոլիս մեկնելուն կողմնակից գտնուած չէր իր
մտքէն ու տեսողութենէն ևս, չէր վրիպած Արթինի անթլփատ
ըլլալու պարագան, ուզած էր իր գործը կատարեալ դարձնել, ա-

ռանց որուն, իր բարերարեալին ձեռքը տրուած ինքնապաշտպանութեան միջոցը, անբաւարար ու թերեւ աւելի վտանգաւոր պիտի ըլլար Ու երբ անոր Պոլիս ճամբուիլը խմացաւ, փութաց շեղեցնել զայն իր ճամբէն, վերստին առնելով զայն իր հոգածութեան և խնամքին տակ:

Այնպէս ըստ իր, Արթինի հանդիստի այդ քանի մը շարաթներուն, Քիւրտ Ալիի գաղտնապահ խնամքին տակ, հասաւ իր մտադրութեան, թիփաթելով հայուն տղան, այսպիսով լրացնելով անոր շնայած իր բարերարութիւնը:

Եւ սակայն, հակառակ բոլոր այդ կանխամիջոցներուն, մարդասէր ըստ իր երեք կողմնակից շեղաւ Արթինի Պոլիս մեկնելուն:

— Պէտք եղած փաստաթուղթն ունիս, անունիդ հետ, մկրտութիւնով Ֆիդիքապէս ալ իսլամացար, բայց միշտ կը յանձնարարեմ թուրքիոյ մայրաքաղաքէն հեռու մնար Գնա՝ Տաւրոսի լեռնային շրջանը, և ջանա՝ լեռնական հարեաններու քով ապաստան գտնել: Այսպէս խրատած ու ճամբու գրած էր զայն...

Անորոշութեան վիճէն ազատուած, դէպի անծանօթը, բայց յոյսին առաջնորդող աստղին ապաւինած, «Մուրատ» մտաւ Գոնիայի ծովածաւալ դաշտը, աչքերը յառելով հեռուն ցցուող ամպածրար Տաւրոսի դադաթներուն, և քայլեց առաւօտէն մինչև գիշեր...

Քովն եղող պաշտօնագրերը, թէն իր անձը ապահովութեան մէջ դրած էին, բայց ան նախընտրեց քալել միշտ ճամբաներէն հեռու, արտերու, ձորակներու ու բլրակներու անթափանցելի արահետներէն, խարաղանուած առանձնութենէն, ձանձրութէն, վշտերէն ու անոնց պատճառած դառնութենէն: Երկու օրուան մէջ, քամիներու շունչով կտրեց անհաւատալի հեռաւորութիւն մը, ինչ որ առողջ մարդիկ գուցէ, չպիտի կրնային ընել:

Իրիկուն էր, ժամանակին ու միջավայրին վտանգներուն դէմ պաշտպանուելու և գիշերը ապահով անցընելու համար սովորականին պէս, դաշտէն շեղելով բարձրացաւ շրջակայքին իշխող

ռարձունքի մը վրայ, ուր դիւրութիւնով գտաւ այդ ապաստանարանը: «Մուրատ» իր յոգնարեկ մարմինը տեղաւորեց հոն, և սկսաւ ուշադրութիւնով խուզարկել շրջակայքը, որ իրիկնամուտի ցոլքերուն տակ, երանգաւոր ապաստառի մը երեւոյթը կը պարզէր:

Բայց ինքը անոնցմով չէր ներշնչուեր: Իրեն համար կարեւորը՝ վաղուան ճամբան և երթալիք տեղը որոշելն էր: Նայուածքը Տաւրոսի լեռներուն յառաջ. իբր ուսեսլ մարդ, դիւրաւ կատարեց իր ճշտումներն ու որոշեց վաղուան առնելիք իր քայլը: Աջին, Պաղտատի գծի երկայնքին, իրարու ետեւէ շարուած էին Գարամանը, Էրէյլին, Պուլկուրլուն և Բիւզանդայի կիրճը: Զախին՝ Սուլթանիյէի դաշտն ու Նիյտէն, որոնց ընդ մէջէն, ու միշտ հաղորդակցութեանց ճամբաներէն հեռու, պէտք է յառաջանար, ղէպի Լեռնային Կիլիկիա, ղէպի հայրենի սարերը, ուր Քիւրտ Ալիի տուած հասցէներով, կը յուսար վերջնական ապահով ապաստանարան մը գտնել Հայտարանցի ցեղերուն մէջ:

Իր որոշումին վրայ հաստատ յաջողութեան ակնկալութիւնով, մտքի հանդարտութիւնը գտաւ, ու իր ուտելիքի ծրարը բանալով ճաշեց, միեւնոյն ատեն առաջին անգամ, քննելով ու զիտելով Քիւրտ Ալիի կնոջ, ծրարած պէսպիսուն ուտելիքները, և ապահով ու վստահ, փռուեցաւ դետին, քնանալու և կազդուրուելու համար: Հեռուն՝ երկինքին գոգը, արեւը վերջալոյսի արիւնոտ իր շղարշին մէջ պատանքուած, տառապող մարդկութեան, ու մանաւանդ, մահացող հայութեան տարագրութեան էջերուն մէջ, անէծքի օր մըն ալ կ'արձանագրէր: Ո՛վ զիտէ այդ օրուան մէջ, քանի՛նք որբացան և այրիացան, ու քանի՛նք իրենց կուրծքը կոծեցին, ողբալով իրենց սրտահատորները...

Տառապանքի ու մահուան ճամբուն վրայ, և անոնց սպառնալիքը ապրող բիւրաւորներէն մին էր «Մուրատ», որ այդ ահաւոր ու սե վտանգէն ճողոպրելու իր ճիգերուն առջև ցնորածուփ ու պարտաւած ինքզինքը յանձնեց մրափին...:

Բայց ի՛նչ մրափ...: Դժոխքի այդ երկրին մէջ ու երկնքին

տակ, մի' թէ կարելի՞ էր այդ բանը: Ան՝ հազիւ թէ թմրած՝ բարձունքին վարէն ու շատ մօտէն, բարձրացող եղերական ճշոց մը և անոր յաջորդող հայհոյանքի բառեր, վրդովեցին զինքը: «Մուրառ» անագորոյն այդ հարուածէն սահմուկած, ցատկեց իր տեղէն. և մացպուներու մէջէն սողոսկելով հասաւ. ցցուող քարի մը գագաթը և ծածկուելով հոն՝ դիտեց վարը:

Երկու մարդ, մին զինուորի տարազով, իսկ միւսը սև զգեստներով, իրարու փաթթուած կը կռուէին: Յաղթանակը, երկուքին մէջ կը տատանէր, ժպտելով մէկէն միւսին: Անոնց ինքնութիւնը հասկնալու համար խորունկ մտածելու կարիք չկար: Սեւաւորը հայ մը ըլլալու էր, կամ վերջապէս մարդ մը, որ ոճ-րագործի մը հետ կամ մահուան դէմ, ինքնապաշտպանութեան գօտեմարտը կը մղէր, և հետեւաբար օգնութեան կը կարօտէր որուն ի տես «Մուրառ» չէր կրնար անզգայ ու անտարբեր մնալ:

Ներսէն եկող այս մղումէն զսպանակուած, մօտեցաւ իր զէնքերուն, դանակ մը և վեց հարուածեան մը ունէր, տեղաւորեց զանոնք և զգուշաւոր ու հաշուած քայլերով դիմեց անոնց քով:

Հաստարուն կաղնիի մը ետեւ դիրք բռնելով անգամ մըն ալ լրտեսեց: Սխալած չէր, այդ պահուն սեւաւորը, զինուորը իր տակն առած, ծունկը դրած էր անոր կուրծքին և ձիգ մը կ'ոյորէր անոր թևերը, միևնոյն ատեն, իր աչքերը երկինք յառած, աղօթքի խօսքեր ուղղելով հոն: Հայերէն աղօթք մը, որուն փշրուած վանկերն ու բառերը որոշակի կը հասնէին իր ականջներուն:

— Տէ՛ր մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո՛յ յինէն... ներեա՛, քաւեա՛ զյանձանս իմ...:

Կասկած չկար այլևս, սեւաւոր մարդը հայ Քահանայ մըն էր, հետեւաբար, «Մուրառ» իր մէջքէն դանակը քաշեց և — Տէ՛ր հայր, մի՛ վախնար, պինդ սեղմէ՛ շանը գլուխը, մինչեւ հասնիմ պոռաց, ու մէկ ոստումով սլացաւ անոնց քով: Հայերէն բառերով քաջալերող այս խօսքերը, աւելի պրկեցին հայ քահա-

նային ջիղերը, անգամ մըն ալ սեղմեց իր թշնամին՝ թափ տալով իր մկանունքին: Բայց անոր թափած այս նոր ճիգը սահեցուց իր ոտքերուն տակն հզող քարի կոպիճները, պատճառ դառնալով որ երկուքը մէկ վար գլորին: Այս անգամ ալ զինուորն էր որ քահանան իր ծունկերուն տակ առաւ, բայց արդէն լեռ-

Մանուրնէ մագապուր հայ կրօնականը
ՄԱՆՈՒԿ ՔՆ. ԵՅՂՃԵԱՆ
Այժմ ծխական ֆհ. Պուրեհի եկեղեցւոյն

նորդին բազէի խոյանքով մը հասնելով, իր զանակը խրած էր անոր կողերէն՝ զէպի սիրտը, զայն անշունչ գետին փռելով:

Քահանան փրկուած էր, ոտքի ելաւ և զէպի իր աղատարարը յառաջանալով գրկեց զայն, և երախտագիտական համբոյրով մը ու օրհնող խօսքերով, իր զգացումները յայտնեց: Եւ

սակայն, իբր կրօնի պաշտօնեայ, Քահանային մտածումէն. զգացումներէն ու կամեցողութենէն բոլորովին դուրս կը մնար, արիւնն ու սպաննութիւնը ի տես ինկող իր թշնամիին, ու անկէ ժայթքող կարմիր արեան, փոխանակ սիրտը զովացնելու, խորապէս ազդուեցաւ և սրտի մրմուռէն հարուածուած գետին ինկաւ...

«Մուրատ» դարձեալ օգնութեան փութաց, սաստող խօսքերով ու շփումներով ուշքի բերելով զայն, ու երկուքը մէկ ոտքի ելան, հեռանալու համար վտանգաւոր այդ վայրէն:

Բայց մտածում մը, որ միշտ Քահանային զգուշաւոր ընթացքէն, և ոճիրին հետ անհայտ իր խառնուածքէն կը ծնէր, կանգ առնել տուաւ իրեն, նայեցաւ իր ազատարարին եւ,

— Թող ոչ ոք չիմանայ օրհնած, թաղենք զայն ըսաւ, դիտելով գետին փռուող անկենդան դիակը:

— Ո՛չ պատասխանեց «Մուրատ», ընդհակառակը, պէտք է որ իմացուի այս մարդուն մահը: Ան՝ ուրիշ զեր մըն ալ պէտք է կատարէ, Տէ՛ր հայր, պատասխանեց, մօտենալով և խուզարկելով դիակը:

Կրօնքի պաշտօնեան, որուն անծանօթ էր իր ազատարարը, կարծեց թէ ընչասիրութենէ տարուելով. նորմեղքի մը կը մղուէր ան, թալանելով ու կողոպտելով թուրքին դիակը:

Դիակին գրպաններուն մէջ, բաւական արժէքաւոր իրեր, կանացի զարդեղէններ ու դրամ կային: Ոչ մէկուն ձեռք զարկաւ «Մուրատ»:

— Աստեք իր թալանած իրերն են, թող իրեն հետ կորսուին» վճռեց: Ինք՝ անոր զինուորական փաստաթուղթերն էր որ կը փնտռէր, զորս գտաւ և փոխանակեց իրեններուն հետ, ինչպէս նաև փոխանակեց անոր զգեստները իրեններուն հետ, այսպիսով իր «Մուրատ» վտանգաւոր անունը տուաւ մեռելին, փոխարէն առնելով անոր պաշտօնն ու «նուրի» անունը:

Այս գործողութենէն զօ՛հ, տխրախառն ու ակամայ ժպիտով մը նայեցաւ զինքը դիտող Քահանային ու.

— Տէ՛ր հայր, մի՛ դարմանաք, նոր օրերու մկրտութիւն մըն է որ կը կատարեմ, կեանքս փրկելու համար, իսկական Աթին անուէն երէկ, «Մուրառ», և այժմ ալ «Նուրի» փոխեցի:

— Ապրելու պայքար է, օրհնա՛ծ, եթէ մեղք ալ է, մեր վրին չի դներ Ամենակալը, աւելցուց Քահանան, որուն գունատ դէմքէն ալ բռնազրօսիկ ժպիտ մը սահեցաւ:

Այսպէս վիճակակից ու վտանգուած երկու աղքատիցնէր, շնորհիւ իրենց արիութեան, մահէն մազապուր ազատած, զիրար գտան և քաշուեցան մօտակայ բարձունքը, ուր քիչ առաջ ապաստանած էր անոնցմէ «Մուրառ»:

Աշնանամուտի լիալուսին գիշեր էր, բարձունքը ուր ապաստանեցան, համր ու անխօս պահակի նման կը գերիշխէր ու կը հսկէր իր շուրջը տարածուող դաշտերուն, բլրակներուն ու երկարող ձորերուն վրայ, որոնց ամենազաղտնապահ անկիւններն իսկ, վերէն մազուող արծաթ լուսնի լոյսի շողերուն տակ տեսանելի կը դառնային:

Ձէյթունցին, միշտ պաղարիւն, խուղարկող ականարկ մը նետեց ամէն կողմ, ու ապահովուելէ ետք,

— Նստեցէ՛ք, Տէր հայր, ատենն է որ այլևս զիրար ճանչնանք, ու մեր առնելիք քայլերը միասին որոշենք, ըսաւ, սպասելով Քահանային, որ իր կարգին անշուշտ, կ'ուզէր ճանչնալ իր ազատարարը:

Երկուքն ալ տեղաւորուեցան մացառներուն ետեւ, բայց չկրցան անմիջապէս խօսքի բռնուիլ: Յայտնի էր որ աւետարանի պաշտօնեան. դեռ կը մտածէր սպաննուող թշնամիին վրայ, վերլուծելով անակնկալն ու զէպքը, անոր մէջ իր անձին համար արդարանալի փաստեր որոնելով: Եւ կամ չափելով հաւանական մեղքի մը ծանրութիւնը, որուն առջեւ ան՝ կը կառչէր այն փաստին որ իր անձին հետ կապուած չէր այդ սպանութիւնը, քանի որ ինքը չէր մահացու զէնքը գործածողը...

Ձէյթունցին, որպէսզի կարենայ զայն գիտակցութեան ու կորովին առաջնորդել, լռութիւնը խզելով,

— Տէր հայր, Ձեր վիճակէն այնպէս կը դառնամ թէ, տեղի ունեցող սպանութեան հետ դուք դեռ հաշտուած չէք, անոր մէջ մեղք մը տեսնելով, որուն պատճառ տուիք Ձեր վտանգուած անձով... ըսաւ, առիթ տալով որ Քահանան ալ յայտնէր իր միտքը:

— Թշնամի մըն էր ան, անգուլթ ու սրիկայ անձ մը, որ ունեցածներուս համար, կ'ուզէր սպաննել զիս, խօսք առաւ. Տէր հայրը, ու աւելցուց,

— Դուք՝ սիրելի ազգակից, փրկարար հրեշտակի մը դերը կատարեցիք, բայց ես իբր հայ ու կղերական, հոգիով ու սրտով չեմ կրնար հաշտուիլ սպանութեան հետ, չէի ուզեր որ մեռնէր ան, երբ կը խորհիմ թէ մենք՝ կրնայինք զայն հպատակեցնել մեղ: Այս մտածումն է որ զիս կը խռովէ, տեսնելով հոն, այդ սպանութեան մէջ մեղք մը:

— Բայց եթէ վաղը, մեր ճամբու ընթացքին, նոր ընկերներու հանդիպէր, և ոյժի առաւելութիւնը ի նպաստ իրեն դառնար, չէ՞ք կարծեր, Տէր հայր, որ այդ անգուլթ ոճրագործն ու անկուշտ թալանողը, դարձեալ պիտի փորձէր սպաննել, այս անգամ, երկուքս միասին... Դարձեալ հարց տուաւ Զէյթունցին:

— Ծշմարիտ է սիրելիս... հեկեկաց կրօնաւորը Զէյթունցին իր ընկերով թոյլ ու կորովալքող այս վիճակէն դժգոհ, և նոյնիսկ զայրացած, պերճ նախաբանով մը սկսաւ պատկերացնել տիրող քաղաքական վիճակը: Հայ ժողովուրդին հանդէպ թուրք պետութեան ու ջարդարար ժողովուրդին կիրարկած նախադրեան բարբարոս ու եղեռնային միջոցները, որոնց անողոք հարուածին տակ բովանդակ հայութիւնը անըմբռնելի զարհուրանքներու մէջ քշուած էր: Նկարագրեց զուլումահար հայ կիներու, մանուկներու և չծնածներու հանդէպ, անոնց կիրարկած գաղա-նային հրէշութիւնները, և ծանրացաւ մանաւանդ հայ մտաւորականութեան վրայ գործադրուած վանդալային վայրագ սպանութիւնները թուելով որոնք աննախընթաց են, և մեղադրեց Քահանան որ սարսափի ու եղեռնի այդ ճամբուն վրայ, փոխա-

նակ հայ մարդը գիտակից քաջութեան ու կորովի մղելու, կրօնական նախապաշարման բարոյալքող մտածումներով ու խօսքերով, տկարութեան սերմեր կը ցանէր իր ներսը:

Հոգեւորականը, երիտասարդ Զէյթունցիին աղաղակող այս փաստարկութեան առջեւ, մտափոխուած, ու քիչ մըն ալ ամօթահար, վերադարձաւ իր մարդկային արդար դատողութեան, ու գիտակցութենէ մղուած.

— Ես չե՛ որ քեզի պիտի գայթակղեցնեմ, հայ տղայ, պատասխանեց ու շարունակեց. ես ալ խառնուածքով անարդարութեան դէմ ըմբոստ ու ընդվզող եմ: Տարիներով իմ գիւղիս եւ չրջանիս մէջ եղած եմ ինքնապաշտպանութեան քարոզիչ մը, բայց իբր մարդ, ու մանաւանդ «բանին Աստուծոյ» սնած հոգեւորական, ժայթքող արիւնքն ու ինկող մարդուն ի տես, մարդկայինն ու Աստուածայինն էր որ պահ մը իմ մէջս խօսեցաւ, եթէ ո՛չ, արիւնքուշտ գաղտնի մը դէմ, որ պիտին էր այդ սրիկան, առանց ինքնապաշտպանութեան կռիւի, անարժէք մահուան, ոգեին հակառակ եմ, նոյն իսկ քաւ մը շաւ աճում հրաւճ կրնայ գործել... Այդին ինքնավստահներն ու քաջերը... բացաքանչեց, ու զայն քաջեց իր թեւերուն մէջ, դողացող իր շրթունքներով հայրական գորովի ու խանդակաթ համբոյր մը դրոշմելով անոր յաղթապանց ճակատին...:

— Այդպէ՛ս տէր հայր... այդպէ՛ս ու քաջերու ուղիով... յարեց Զէյթունցին ու աւելցուց,

— Ո՛վ գիտէ Տէր հայր դեռ քանի՛ արիւնի ծովերէ պիտի անցնինք, ու քանի՛ անգամներ ահաւոր փոթորիկներու հանդիպելով մահը պիտի զիմաւորենք...:

Երիտասարդին հպատակ ոյժէն ընած քաջալերիչ այս խօսքերէն, կրօնքի պաշտօնեան սիրտ առաւ, և ինքզինքը այլեւս ապահով զգալով, պատմեց քիչ առաջ տեղի ունեցող մահացու պատահարին մանրամասնութիւնները:

— Ե՛ս, խօսք առաւ ան, աքսորի տաժանելի կեանքէ մը սպրդած, ապաստանած էի Էրէյլի, բայց Զաւէն սրբազանի այդ քա-

դաքէն անցքին, իրեն տուած մէկ այցելութիւնս պատճառ եղաւ, որ կրկին քշուիմ դէպի անձանօթը: Ոճրագործ այդ թշուառականը, զիս մինչև Հալէպ տանելու պաշտօնն ունէր, գոնէ այդպէս ըսին ինձ, բայց չգիտեմ ինչո՛ւ, փոխանակ Պօղոսիէն ուղղակի առաջնորդելու, այս կողմերը բերաւ զիս Այսօր երեք օր է, անընդհատ կը քալենք: Առաջին երկու օրերուն, ինձ հանդէպ անշատ մեղմ վերաբերում մ'ունեցաւ, բայց այսօր, երբ այլևս ամայի այս վայրերը հասանք, անակնկալ ու վայրագ վերաբերումի մը ենթարկուեցայ: Անոր կասկածելի շարժումներուն իմաստը, որ որոշ ծրագրի մը կը հետեւէր, ինձ համար յայտնի եղաւ: Դիւրաւ ըմբռնեցի անոր միտքը, և զգացի որ մահը իմ շուրջս կը դեգերէր: Չարիքը հեռացնելու համար, կաշառող ամէն միջոցի դիմեցի, բայց ան՝ ամէն փորձերուս, շնական ժպիտով մը, «Սաակելիդ ետք, այդ ամէնը իմս են», կը պատասխանէր, հայհոյելով, հրմշտկելով և նոյն իսկ շատ ուժգին հարուածներ իջեցնելով յոգնարեկ մարմնոյս:

Այդ ամէնուն դէմ, միշտ զուսպ, համբերատար ու նոյնիսկ կամակոր հլութեամբ սպասեցի վախճանին: Երբ մութին հասանք այս չարաղէտ ձորակը, մէկ մ'ալ տեսայ, որ չարագործ մարդը զիրք բռնեց դէմս, և սուինաւոր զէնքը ինձ ուղղելով...

— Կեցի՛ր, հրամայեց . . . :

Դարձեալ աղաչեցի: Եւ սակայն սրիկ քն, միշտ անտարբեր, խոժոռադէմ ու անգուլթ, գազանային արիւննարբու նայուածքները ինձ ուղղած.

— Ձեռքդ վե՛ր, քէչի՛շ, պոռաց.

— Այլա՛հ աչգընա, աղաչեցի . . . :

— Բեղի ե՛մ, կեալուռի «սև զլո՛ւխ», կրկնեց ու սուինը հրեց կուրծքիս . . . :

Ծուռ շարժում մը, որ իմ կողմէս բնագղօրէն տեղի ունեցած էր, հարուածը վրիպեցուց, և սուինը փոխանակ կուրծքս ծակելու, խրեցաւ աջ անութի տակէն վերարկուին սա լայն թեկին մէջ: Այդ հարուածը առաջինն ու վերջինն եղաւ սակայն:

Անոր գէնքին փողը արդէն ձեռքերուս մէջն էր, ու ես պինդ մը փաթթուեցայ անոր Բուռն ցնցումով մը խլեցի զայն իր ձեռքէն, և անով տապալող հարուած մը իջեցուցի չարագործին իրանին։ Թշնամիս գետին փռուած էր, գէնքը մէկ կողմ նետելով խոյացայ վրան։ Զայն առի ծունկերուս ասկ, հետը ուժգին գոտեմարտի մը բռնուելով . . . :

Մնացեալը, օրհնեալն Աստուծոյ, քեզ ծանօթ է, շնորհիւ դադատեցայ ըսաւ, լռելով ու ակնապիշ դիտելով ազատարար երիտասարդին դէմքը։

Զէյթունցին, Քահանային ինքնապաշտպանութեան այս նկարագրականէն հպարտ.

— Իմ շնորհիւս չէ՛, Տէր հա՛յր, այլ՝ Զեր անվեհերութեան ու խիզախութեան շնորհիւ . . . : Իցի՛ւ թէ ամէն հայու սեփականութիւնն ըլլար ան, պատասխանեցու աւելցուց.

— Վաղը ուրեմն՝ ես կը փոխարինեմ այդ մարդուն, այսպիսով, երկուքս ալ ապահովութեան մէջ կ'ըլլանք։ Այլեւ ես «նուրին» եմ, դուք ալ կալանաւորս, ահա՛ մեր պաշտօնագիրը, կը քալենք միասին և կ'ուղղուինք շիտակ ճամբէն դէպի Հալէպ։ Իսկ «Մուրաթ»ին դիակը կը մնայ այս տեղ. կամ կը գտնուի և պե՛տական տոմարներէն իբր մեռեալ իր անունը կը ֆնջուի, եւ կամ, գաղաններուն կեր դառնալով իր հետքը կը կորսուի . . . :

Տրուած այս որոշումին, երկուքն ալ համաձայն էին, եւ որպէսզի արշալոյսէն առաջ վտանգաւոր այդ վայրէն հեռանային, քանի մը ժամ հանգիստ ընելէ ետք, ճամբայ ինկան, բռնելով Պօղանդիի ուղեգիրը։

Երկուքն ալ այլեւ տարակուսանքը, վախն ու մահուան սարսուռը աղտոտ չապիկի մը պէս իրենց վրայէն նետելով, իրարմով զօրացած, ու իրարմէ ներշնչուած, անխորտակելի հաւատքով մը կեանքին փարեցան, ու քալեցին աւելի ոգեւորուած, հպարտ ու աննկուս քայլերով։

Ճամբու ընթացքին, ձանձրոյթն ու յոգնութիւնը մեղմելու համար, անոնք միշտ խօսքի բռնուեցան, որու ընթացքին կրօ-

նականը, իր ծուխերուն հետ, աքսորի իրենց պատմութիւնն ր-
րաւ, փափաքելով լսել նաեւ երիտասարդները, որուն հաճոյքով
պատասխանեց: Ինքն ալ տեսակ մը փափաք և հոգեկան ցտն-
կութիւն ունեցաւ գաղտնապահ հոգեւորականին առջև բանալու
իր գաղտնիքներուն ծրարը, սփռելով անոր առջև հոն գտնուող
իր կեանքին զեղեցիկ ու մռայլ նօթերը, ու յիշատակները,
դէպքերն ու անցքերը, անոնցմով վերանորոգուելու ու հպար-
տանալու համար: Եւ կամ եթէ կարելի դառնար, թեթեւալու
համար այն ամէն ճնշող ծանրութիւններէն, որոնք երբեմն իր
ալ մտքին առջև կը ցցուէին վրդովելով նոյնիսկ իր հոգեկան
խաղաղութիւնը, ուր՝ ինչո՞ւ ծածկէր ինքն ալ, շատ անգամ միա-
տիկ հաւատաքէն տարուած «մեղք» ին գոյութիւնը կը տեսնէր... Ուս-
տի, սրտին խորէն փրթող հառաչանք մը արձակելով խօսիլ սկսաւ,

— Տէր հայր, Զէյթունցի պղնձագործ Արութեանց Փանոսի
զաւակ Արթին, է անունս: Մանկութիւնս Զէյթունի մտաւոր
ղարթնումի չրջանին հանդիպելով, հայրս ինձ ամէն միջոց արա-
մադրեց, եւ ես հայկական կրկնակ նախակրթարանները լրացնե-
լով մտայ Մարաշի գերմանական Գօլէճը, Հոն՝ ուսանողական
խայլուն չրջան մը բոլորեցի, տիրանալով նոյնպէս գերմաններէն
լեզուին և անցայ Հալէպ, հոն ևս փայլուն դիրք շինելով ինձ:
Հոն՝ արաբ մեծ վաճառատան մը համարակալ քարտուղարն էի
երբ աշխարհաւեր պատերազմը ծագեցաւ: Հայրս Զէյթունի յե-
ղեփոխութեան առաքեալներուն դաստիարակութիւնովն ու գա-
ղափարական շուենշովը ապրած մարդ, պատերազմին յայտարա-
րութիւնը հայ ժողովուրդին համար աղետալի նկատելով, ստի-
պողաբար զիս կանչած էր Զէյթուն: Բայց ես միջոց չունեցայ
նոյնիսկ պատասխան տալու, և տարեկիցներուս հետ առաջնորդ-
ուեցայ թրքական բանակը Շնորհիւ գերմաններէն լեզուի հըմ-
տութեանս, ենթասպայի աստիճանով և իբր թարգման, սպա-
յակոյտի կազմին մէջ մտայ, ծառայելով գերման քաղաքական
պիւրօի անդամ հազարապետի մը, որուն անունը ոչ ոք գիտէր

Բոլորը. զինքը «հէռ» — պարոն — կ'անուանէին, արտակարգ
յարգանք շոյալելով իրեն: Արդարեւ շատ զարմանալի էր իբր հայ
և Զէյթունցի, ինձ արուած այդ պաշտօնը, բայց յետոյ այդ զար-
մանքս փարատեցաւ, երբ տեսայ որ ան զիս Ասորի կը կար-
ծէր և զիս կը գործածէր այն ատեն միայն, երբ պէտք կ'ունե-
նար հրամաններ արձակելու:

Հօրս նախատեսութիւնները ցաւ ի սիրտ տակաւ իրակա-
նութիւն կը դառնային: Հայկական տեղահանութեան առաջին
ղոհներէն եղաւ նաեւ ծննդավայրս Զէյթունը: Իմացայ որ ծնողքս,
եղբայրս և քոյրս ալ քուած են Սուլթանիէի բացաստանները:
Այլևս հանդիսան ու քունը ինձմէ խոյս տուին: Դուլ ու դադար
չունէի, միշտ մտածելով անոնց օգնութեան հասնելու և անխու-
սափելի մահուընէ ազատելու միջոցներ որոնելով:

Գերմանացի հազարապետս, առաջին օրերուն, ինձ հանգէպ
սիրալիբ վերաբերում մը ունէր: Քաջալերուած այդ վերաբերու-
մէն, վերջապէս օր մը խօսք բացի և իր աջակցութիւնը խնդրեցի,
ծնողքս Սուլթանիէէն Հալէպ փոխադրելու համար: Առաջարկս
հաճելի չլթուեցաւ պետիս, և նոյն իսկ զայրացաւ երբ իմացաւ
թէ հայ եմ:

— Ի՞նչ... հայ ե՛ս, և ողջ մնալուդ համար գոհ չմնայով,
դեռ կորսուելու արժանի ուրիշներու մասին ալ կը մտածես, ը-
սաւ, ու կրակներու վրայ դառնալով հեռացաւ գրասենեակէն:

Ուրիշ օր մըն ալ, երբ դարձեալ խորասուզուած էի նոյն
այդ կիզող մտածումներու մէջ, ու բնականաբար չէի զգացեր
իր սենեակէն ներս մուտքը, և հետեւաբար չէի կրցած իբր ստո-
րադաս, ոտքի ելնելով «պատիւի առնել», փրփրած ու հրացայտ
նայուածքներով դէմս ցցուեցաւ ու շառաչուն ապտակէ մը ետք,
— Դուք կորսուելու արժանի մարդիկ էք, և պէտք է որ կորսուիք,
պոռաց, սպառնալով զիս ալ խառնել քուող կարաւաններուն:

«Թերապուտ» կամքէ անկախ եղած ըլլալը պատճառաբա-
նող բացատրութիւններս, անլսելի մնացին, անգամ մըն ալ կրկնե-
ցի թէ Տարազի ծնողքիս վիճակէն տարուելով մտազբաղ էի, բայց

ան երբեք չուզեց իմ խօսքերս լսել, ու սեղանին առջև անցնելով, պաշտօնագրով մը զիս զրկեց պատերազմական ատեանին, հոն դատուելու և պատժուելու համար։ Աւելորդ է այլևս ունէ խնդրանք, որովհետեւ համոզուած էի թէ իմ ներկայութիւնս աւելորդ նկատուած էր ւոյն օրը, երբ անանուն այդ պաշտօնատարը, որուն հրեայ մը ըլլալը յետոյ հաստատեցի, իմ հայ ըլլալս հասկցած էր, և հետեաբար այս տեսակ առիթի մը պէտք ունէր զիս քովէն հեռացնելու համար։ Բայց եթէ անօգուտ էր ունէ նոր խնդրանք, ես մտածեցի թէ զեռ ունէի ընելիք ուրիշ խօսքեր։ Ես ամէն բանէ առաջ, կը մղուէի սրտիս ու հոգիիս թելադրութիւններէն։ Կը խօսէի զաւելի մը զգացումներով, խղճիս ու պարտականութիւններուս գիտակցութիւնով։ Բնականաբար իմ մէջս բարձրացող այդ ոյժը այս անարդարութեան առջև պիտի վերածուէր ուսման մը, որ պիտի չճանչնար այլևս, ո՛չ մեծաւորս և ո՛չ ալ օրէնքը։ Ու պիտի պայթէր, խելառ ինքնամոռացութեան մը մէջ նետելով զիս։ Զեմ գիտեր թէ ի՛նչպէս... բայց բոլոր ուսումս պոռացեր եմ այդ անխիղճ մարդուն երեսին։

— Բայց դուք ալ ծնողք ու սիրելիներ ունիք, գոնէ զայնոնք յիշեցէք։ Վաղը Ծրանաացիք կամ Ռուսները, եթէ նոյն ձեռով վարուին անոնց հետ, կը կարծէ՞ք որ չպիտի ազդուէք եւ ինձ պէս դուք ալ պիտի չմղուէ՞ք վշտերուն ամենածանրին մէջ, մոռնալով պահ մը, ինչպէս ես, գործն ու պարտականութիւնը։

Փրփրած գազանի մը երեւոյթն առաւ ան...։ Ես արդէն ատիճանազրկուած, ձեռնակապուած՝ երկու ոտքիկան զինուորներու հսկողութեան տակ, տարուեցայ բանտ, ենթարկուելով կեանքերուն ամէնէն գարշելիին։

Աղտոտ, խոնաւ ու լոյսէ զուրկ վայր մը, ուր ամէն աղբէ ու դասակարգէ մարդիկ թիմուած էին ներս, առանց հաշուելու թէ այլևս տեղ չկար, ո՛չ պառկելու և ո՛չ ալ նստելու։

Գիշերները մարդիկ հոն իրարու կրթնած և փոխն ի փոխ իրարու ուսէ կախուած, հազիւ թէ կրնայինք շնչել իսկ ցերեկները խուժը խուժը և սուինաւոր պահակներու րիթ հսկողու-

Թեան տակ, կը տարուէինք տաժանակիր աշխատութիւններու:

Բարեբախտաբար կարճ տեւեց բանտի կեանքս: Առաւօտ մը մեղմէ քսան հոգի, նո՛յն հսկողութիւնով երկաթուղիով փոխադրեցին Իսլահիէ: Հոն էր որ Հալէպէն մեկնող գիծը կը վերջանար, ինչպէս Պոլսէն դէպի Պաղտատ երկարող գիծը կը վերջանար Մամուրիյէ: Պոլսէն բեռցուած ռազմանիւթեր վար կ'առնուէին Մամուրիյէի մէջ և բեռնատար ինքնաշարժերով կը փոխադրուէին Իսլահիէ, վերստին բեռցնելու համար կառաչար: Բանտարկեալներուս վիճակուած էր այդ ծանր աշխատանքը: Բայց այդ տաժանքը, պէտք է գիտնալ, որ բարիք մըն էր մեղ համար, գոնէ մաքուր օդ, լոյս ու արեւ կը ծծէինք: Աշխատանքի այդ ճամբուն վրայ էր որ վիճակակից հայ երկու կարիճներու ծանօթացայ: Անոնք ինձ խորհուրդ տուին միանալ իրենց, բըռնելու համար փախուստի ճամբան: Համաձայնեցայ, որովհետեւ այդ օրերուն տաժանքէ, անօթութենէ և մահէ աղաաեկու ամենաապահով միջոցն էր ան, և գիտէի որ լեռ ու քար լիքն էին մեղի պէս փախստականներով: Իրիկուն մը երբ դարձեալ գիշերային աշխատանքի կը պարտադրուէինք, մութէն ու ներկայացող պառեհութենէ մը օգտուելով, երեքս մէկ, մութին մէջ աւերեալութեանք, միասին փախցնելով մեղ համար զէնք, փամփուշտ և նոյն խկ քանի մը ռումբ:

Վտանգաւոր այս փախուստին մահացու հետեանքներուն զիտակցութենէն մղուած, քալեցինք այնքան արագ, ու ընտրեցինք այնքան կարճ ճամբաներ, որ առտուն արշալոյսին հետ, արդէն հասած էինք Հասանպէյլի շրջակայ գիւղերէն Քիւրտ պաղչէ գիւղը, որուն բնակիչները քոչուորներ և խաչնարածներ ըլլալով, գիւղը լքած և քաշուած էին լեռնային արօտավայրերը:

Մեր առաջին դործն եղաւ գիւղին պահապանը գտնել, որուն ներկայացանք իրր թուրք բանակայիններ, ուտելիք եւ հանգստանալու տեղ պահանջելով:

Ծերուկ Քիւրտը մեղ գոհացուց, մենք ալ զինքը, վճարե-

լով նիւթական կլորիկ գումար մը Այդ պարգեւէն չլացած, ծերուկը, սիրով ընդունեց նաեւ մեր նոր առաջարկը, այն էր՝ ոչ ոքի չյայտնել մեր ներկայութիւնը գիւղին մէջ, որպէսզի կարենայինք երկար քուն մը քաշել: Եւ իրաւ ալ, երկար օրերու անքնութենէ և տաժանակիր աշխատանքներէ ջախջախուած մեր մարմինը, առանց կատարեալ հանգիստի, անկարելի էր փախըստականութեան արկածալի նոր անակնկալներուն ու չարչարանքներուն յանձնել:

Մինչև իրիկուն տեղ խաղաղ ու երկար քունով մը կազդուրուած՝ ճամբայ ինկանք: Ընկերներէս մին՝ Քէլլէրցի Փօրթուզալ Քեօսեեան, իսկ միւսը՝ Հասանպէյլիցի Պօղոս Նալչաճեանն էին: Զէյթունցիի հանգամանքս վստահութեան ամէն հաւաստիք կը խտացներ իր մէջ, շուտով մտերմացանք և որոշեցինք Ամասի լեռնաշղթան կտրելով անցնիլ Տաւրոսի անառիկ լեռները, ուրկէ անոնք պիտի վերադառնային իրենց ծննդավայրի սարերը, միանալու համար իրենցմէ առաջ լեռ բարձրացող գիւղացիներուն իսկ ես ուխտած եւ որոշած էի ծնողացս հետքը գտնել, և ասոր համար ալ պէտք է անցնէի Տաւրոսը ուղղուելով մինչև Սուլթանիէ:

Ճերեկները լեռներու և անտառներու անթափանցելի խորշերուն ու պուրակներուն ծոցը, իսկ գիշերները, չէնութիւններէ հեռու, ամայութիւններու մէջէն, արհաւրելի ու տաժանագին ճամբորդութիւնով մը, բայց միշտ ամէն վտանգ արհամարհելով, հասանք ձեպիլը Պերեմեքի լեռները, և մտանք անոնց միոյն բարձունքին թառած Ալէվիներու Հայրաղդ (Պայրաղ) գիւղը ուր ապաստան գտանք հովիւի մը տան մէջ:

Հոն՝ երկու օրուան մեր հանգիստի ժամերուն, պաշարասեցինք մեր բաժանման ծրագիրը:

Տանուտէր հովիւը՝ Մուսա, նիւթական վարձքի մը փոխարէն յանձն առաւ զիս, լեռներու արահետներէն, բարձունքէ բարձունք առաջնորդել մինչև Իկոնիոյ՝ և անկից ալ Սուլթանիէի դաշտերուն վրայ իշխող Տաւրոսի ծալքալճասերը Ես պիտի սպասէի

հոն, իսկ հովիւը պիտի իջնէր դաշտ, խուղարկելու և գտնելու համար Զէյթունցի տարագիրներու մէջ, ծնողքս եղբայրս ու քոյրս: Միայն ծնողքովս սահմանափակուած այս ձեռնարկս, թէև հաշտ չէր իմ զգացումներուս, երբ անդին լքուած հաղարներ կային, բայց ան իմ միտքս հանդարտեցնող նուազագոյն ու ճարահատ միջոցն էր, քանի որ ամբողջ հայրենակիցներուս համար, ազատարարական հաւաքական միջոց մը խորհիլ, միջոցներուս և կարողութիւններուս սահմանէն դուրս կը մնար: Գանել իմիններս և գոնէ զանոնք փախցնել, առանց ատոր կը խորհէի թէ չպիտի կրնայի, ու պէտք չէր որ ապրէի...

Մէկ շաբաթ վերջ, անվնաս, արդէն հասած էինք մեր ծրագրային վայրը: Անառիկ ու անմատչելի բարձունքի մը վրայ դիրք բռնած էի: Տեղ մը ուրկէ կարելի էր զիտել հարիւրաւոր մղոններու հասնող իկոնեան դաշտն ու Սուլթանիէի ճախճախուտները, որոնք աչքերուս տակ կ'իյնային գեղատեսիլ համայնապատկերի մը ձևով:

Ծնողացս ուղղուած երկտող մը, «գրաբերիս ցուցմունքներուն վստահելու խորհուրդով», յանձնեցին Մուսային և զէպի Սուլթանիէ ճամբու դրի գայն:

Ապաստարանս ապահով, առջևս պարզուող բնապատկերը խիստ զմայլելի և անունդի և ինքնապաշտպանութեան միջոցներս կատարեալ էին: Առիթ մըն էր ասիկա, որով Տաւրոսի առողջարար օդին, ջուրին ու արեւին կենսատու ու բարերար ազդեցութեան տակ, պիտի կրնայի կատարեալ առողջ մարդ մը դառնալ, եթէ երբեք միտքս ու ջիղերս հաշտուէին այդ առաւելութիւններուն հետ: Ինչ որ ալ ըլլար, և որքա՛ն ալ առաւելութիւններ ունենայի, մէջս կիզող խորունկ վիշտ մը ունէի, որ կը փոթորկէր ամբողջ յօրինուածքս, լարուած շոգեպինդ մեքենայի մը վերածելով զայն: Պայմանադրական օրն անցաւ, Մուսա չերեաց, ո՛չ իսկ կրցի նշմարել այն ծուխը որ պէտք էր բարձրանար իրր ծածկախօս, եթէ ան, ուէ արգիլիչ պատճառով ուշանար: Խարտոցող մտածումներ ու խօլ երեւակայութիւններ,

սիրելիներու շուրջ ու անոնց վրայ, սրտախանձ կ'ընէին զիս, ու խելագարի մը անիմաստ շարժումներով սարէ սար կը վազվառէի, միշտ անհամբեր, միշտ աչքերս տնկած հեռուն, հորիզոններուն ծոցէն սպասելով աւետարները՝ Մուսան...

Եօթներորդ օրուան առաւօտն էր, գիշերն ամբողջ, մաս-ծումներէս ծնող տագնապը զիս ծովու մը նման ալեկոծած էր, դեռ անոր պատճառած յոգնութիւնը կ'ապրէի, բայց գիշերը փչող լեռնային պաղ հովերէն թմրած երակներս ու մկանունքս շարժման մէջ զննելով մարմինս տաքցնելու համար, պէտք էր ելնէի և կատարէի պայմանադրական մարզանքս: Լեռը գիշերողներու համար անհրաժեշտ եզող այս մարզանքին հոգիներու ու մըռքերու վրայ թողելիք բարերար աղդեցութիւնը, մանկութենէս գիտէի: Ո՞ր Զէյթունցիս լերան համար ու կռուի ընդունակութիւնով ծնած չէ, ես չէի որ բացառութիւն պիտի կազմէի:

Արդարեւ մարզանքէս ետք, ինքզինքս գտայ. ու դարձեալ նուիրուեցայ պաշտօնիս, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ խուզարկել շրջակայքը, յուսատու ունէ հետք ու մարդկային շարժում տեսնելու համար:

Ու անայ՝ Սուլթանիէի կողմէն, դաշտին խորը, նշմարեցի շարժող սևութիւն մը, որ տակաւ կը մեծնար ու կը լայննար, օդին մէջ բարձրացնելով փոշիներու ամպեր:

Զինուորներու գունդ մը կամ տարագիրներու կարաւան մը միայն կրնար ըլլար, որուն հետեւեցայ անթարթ աչքերով ու անհամբեր սրտհատնումով, մինչև որ անոնք տեսողութեանս աւելի լայն սահմաններուն մէջ մտան, և ես կրցի ստուգել անոնց ինքնութիւնը:

Սուլթան մը Զէյթունցի այրեր էին, իրենց տարազը այդ կը հաստատէր, որոնք չուաններու կապուած ու հեծեալ ոստիկաններով պաշարուած, կը յառաջանային իմ առջևս խորացող ու նեղցող ձորի մը մէջ, ուրկէ պէտք անցնէին, մտնելու համար Պօռ կամ Ուլու գրօլա տանող ճամբան:

Ու քանի՛ այդ շարժուն մարդակոյտը դէպի ցած իջնելով
կը կորսուէր երկարող ձորին անտեսանելի խորութիւններուն մէջ,
ես՝ ա՛յլ աւելի անհամբեր, ու նոյնիսկ անհաշիւ... քարէ քար
ու բարձունքէ բարձունք կը ցատկոռէի, արհամարհելով վտանգը,
որ տակաւ կը բազմապատկուէր ու կը մօտենար, անոնցմէ նըշ-
մարուելու փորձանքին ենթարկուելով։ Կարաւանը այլեւս աչքէ
հեռացաւ, զայն վերստին տեսնելու և անոր շարժումները հետա-
զօտելու համար պէտք էր բարձրանալի դէմ ցցուող ու դէպի
ձորին գոգը կախուող սարի մը վրայ։ Վաղեցի դէպի հոն,
մազլցելով ու ցցուածքներէ կախուելով, բարձրացայ վրան։

Սարաւանդէն վար անդունդ, մը կը խորանար, ահաւոր տե-
սարան մը պարզելով։ Տեսայ որ կարաւանը այդ խորութեանը
մէջ հոսող ջուրին եզերքը կեցած է, և ժանտարմըին ձիերէն վար
իջած, կասկածելի շարժումներ կ'ընէր։ Երեք անգամ կրկնուող սու-
լոց մը, որ անշուշտ ծածկախօս մըն էր, կամ արձակուած հրա-
ման մը, ինձ համար, իբր ռազմիկ Զէյթունի զաւակ, չատ հաս-
կընալի էր, և ահա՛ տեսայ որ կարաւանը պաշարման շղթայի մը
մէջ կ'աւնուէր։ Տրոփող սրտով ու անթարթ աչքերով կը հետեւէի
անոնց շարժումներուն, յայտնի էր որ օգնական ոյժի կը սպա-
սէին, որ չուչացաւ։ Քսան հոգիէ բաղկացած Զէթէներու խումբ
մը յայտնուեցաւ, որոնք իրենց կարգին նոր ղիրքեր գրաւելով
աւելի սեղմեցին պաշարումը...

Տեսարանը՝ մարդկային զգացումի ու մտածումի տարո-
ղութեան սահմանէն դուրս էր։ Կապանքէ փախած արիւնկդակ
զազաններ, անօթուճեան կլափներով, տողանցք կ'ընէին իրենց
զոհերուն շուրջը, պաշարելով անմեղներու ու ինքնապաշտպա-
նութեան տարրական միջոցներէ զրկուածներու խումբը, անոնց
վրայ խոյանալու և ռզկտելու համար խեղճերը։

Զոհերը, ափներէ մահուան դիմաց սարսափահար ու խելա-
կորոյս, կը նայէին դահիճներուն, խաւարէն լոյս, ոճիրէն գուլթ և
անապատէն կեանք յուսալով...

Դժոխային զարհուրելի այս պատկերին առջեւ, իմ ալ էու-

Թե՛ն էս մահուան ցուրտը անցաւ, սլացիկ, ցնցող, բայց պրկող
դող մը, որ վրէժի աստուծուն ներկայութիւնը կը մատնէր, կար-
ծեա ինձմէ խլեց ինչ որ դեռ կար հոն իրր մարդկային զգացում:
Երեւակայեցի դժոխային քաոսը, որ խկոյն պիտի պայթէր վա-
րը: Լսելի թուեցաւ ինձ, ինկողներու աղեկաւոր աղերսները, եւ
վերջին խօսքերը իրենց սիրելիներուն ուղղուած, ու վերջապէս
տեսնել փորձեցի ինկողները, որոնք իրենց վերջին նայուածքնե-
րը շանթահարող նետերու պէս դէպի ինձ կը նետէին, ու մտա-
ծեցի թէ անոնց աղերսներն ու նայուածքները, խաւարին, ոճրա-
գործներուն ու անապատին չէին ուղղուեր, այլ անձիս... , որ
թէեւ իրենց համար անտեսանելի էր, բայց իմ մէջ մարտնչող
դատողութիւնը, տրեանս ձայնը եւ պարտականութեանս գիտակ-
ցութիւնը պոռթկացող ու խեղդող ոյժի մը վերածուած՝ զիս դէպի
վտանգ, դէպի պարտականութիւն եւ դէպի անձնագոհութիւն կը
խոյացնէին... :

Խելակորոյս, պատկերէն զսպանակուած, ու պարտականու-
թեանս մղումէն դինսով, առաջ նետուեցայ, աւելի ծայրը սարա-
ւանդին, ուրկէ վար անդունդն էր, եւ ուր՝ զոհն ու զահիճը ի-
րարու կը խառնուէին... :

Անմեղ հայրենակիցներուս ու ազգակիցներուս, դրացիներ-
ուս ու ազգականներուս, եւ թերեւ ալ հօրս ու եղբայրներուս
մարմինը ծակծկող սուրիններուն շնչիւնն էր որ կը խառնուէր
ինկողներուն աղեխարշ ու աղեպատող ճշոցներուն: Ես տեսայ
անոնց իյնալն ու բրդանալը, ու խելակորոյս նետուեցայ վտան-
գին գիրկը... :

Մինչեւ այդ՝ մէջքս պրկող գոտիէս դուրս հանած էի անոր
մէջ փաթթուած երեք ուղմբերս, ինչպէս առջեւ քարին վրայ
դիզած էի ծրարիս մէջն եղող փամբուշտներս: Խկոյն դործի ան-
ցայ... :

Այո՛, գիտէի թէ զոհերուն կեանքը վերջացած էր, եւ ճիշտ
ատոր համար ալ վճռեցի վերջ տալ նաեւ զահիճներուն ալ կեան-
քին, թափելով զանոնք իրենց զոհերուն վրայ: Առաջին ուղմբս

աջ ափիս մէջ պինդ մը սեղմելով, քաշեցի կրակի օղակը, հաշուելով միջոցին կարճ և բարձրէն վար անկումի արագութիւնը՝ պայմանադրական չորսին տեղ վեց համրեցի և թռցուցի զայն դժոխքին կեդրոնը։ Երկրորդը և երրորդը իրարու ետեւէ. ու ես նետուեցայ քովս եղող քարի խոռոչի մը մէջ։

Իրերայաջորդ երեք ռումբերուս դղրդադին ու խլացուցիչ պայթումները, և անոնցմէ բարձրացող սև մուխն ու փոշիի ամպէ ահաւոր երկրաշարժէ մը ետք, ժայթկող խառնարանի մը վերածեցին անդսւնդը, զայն տեսողութենէ ծածկելով ու պահելով գաղտնապահ խաւարին մէջ։

Դարձեալ ոտքի ելայ, այս անգամ ալ փարեցայ զէնքիս, զիրք շոնելով անառիկ ժայռի մը ետին։ Կ'ենթադրէի որ այդ դադաններէն ազատողներ խկոյն պիտի ցրուէին չրջակայքը, փնտռելու և գտնելու համար մահացու հարուածին հեղինակը։

Սխալած չէ'ի։

Հովին հոսանքը, ասպառաժներու արահետներէն բարձրացող մուխն ու փոշին տակաւ կը ցրուէր, ձորէն վար ու լեռներէն վեր, զգուշաւոր շարժումով մը, պարզելով անոնց տակ պահուող գաղտնիքը։ Ուշադիր ու խուզարկու նայուածքներով հայեցայ վարը, սարսափելի էր տեսարանը, ե՛ս սիրտ չունեցայ դիտելու. պկնարկս դարձուցի ուրիշ կողմեր, ու նշմարեցի երկու Ձէթէներ, որոնք զէպի ետ, դաշտին ճամբան բռնած, օձերու սողոսկումով կը փախէին։ Խկոյն հրացանիս վճիռին յանձնեցի այդ երկուքն ալ ու երկու հարուածով փռեցի գետին։ Խակ թէ, վարը, ձորին մէջ, որքան կորուստ պատճառեցի անոնց, այդ չեմ գիտեր։ Միայն յայտնուեցաւ թէ յաջողած էի ծնողքիս ու հայրենակիցներուս կեանքը սուղ ծախել, մէկի դէմ մէկ կորուստ պատճառելով թշնամիին։ . . .

Լեռնորդին լռեց, այդ արիւնյաներկ ու դժոխային զէպքին վերջիշումը իր մարմինը, իր ամբողջ էութիւնը անգամ մըն ալ ցնցած էր։ Դէմքը, ճերմակի, դեղինի ու սևի խառնուրդ, ժանգի գոյն մը առած էր։ Մարմինը ամբողջապէս կը դողար,

յիշողութենէն վրիպող նոր տեսարաններ արթնցած էին իր ուղեղին մէջ, որոնց առթած ազնայպէն, քիչ վերջ, դողը դադրեցաւ ու այրող տենդ մը պարուրեց իր մարմինը: Յուզումի ակներե նշաններ յայտնուեցան ու ան, կեցած տեղը, խոր ու անդնդային մտածումներու մէջ թաղուեցաւ:

Այժմ, հոգեւոր պաշտօնեայինն էր դերը: Այս անգամ ալ ան օգնութեան փութաց, Զէյթունցին առնելով իր թեւերուն մէջ, երկուքն ալ նստան ծառի մը շուքին տակ: Արթին, Բահանային թեւերուն մէջ, խոստովանողի մը երկիւղածութիւնով.

— Տէր հայր, լսեցի՛ր ամբողջ պատմութիւնս, գիտե՛մ, արարքս մեր հաւատալիքներուն և անոր բարոյականութեան դէմ է, դո՛նէ այդ համոզումը ներշնչեցիք կրօնականներդ դարերէ ի վեր, բայց կը զգամ թէ մարդկային էր ինչ որ գործեցի, չէի կրնար, այդ պահուն, աւետարանով զբաղուիլ, որովհետեւ, ինչ որ գործեցի վայրկեանէն ծնու ու դէպքէն հրամայուեցաւ... Արդ՝ «թող յիս յանցանս... խոստովանիմ և հաւատամ... Տէ՛ր հայր...», ըսաւ, ծունկի գալով տէր տիրոջ առջև:

Կրօնքի պաշտօնեան զգաց որ անոր անսեթեւեթ ու անվերապահ այս խոստովանութիւնը իր հաւատքէն էր որ կու դար և որոշ նպատակի մը կը ձգտէր: Ան՝ երեսը խաչակնքեց ու մեղայի վերջին տունն արտասանելէ ետք, պատգամեց նաեւ իր «արձակեսցէ»ն, այսպիսով սփոփարար շունչ մը փչելով Զէյթունցիին հոգիէն ներս, որուն այս հաւատքը իր ծննդավայրէն ու ցեղին աւանդապահութենէն կը բխէր: Ուայր և աւետարանը ամէն առան ու ամէն կռիւներու, հայուն ու յաղթական այդ արծուերոյնի մարտիկներուն ներշնչարանն ու առաջնորդող նշանակը եղած են, ինք չէր որ բացառութիւն պիտի կազմէր, և արդէն իր առած այնպիսի դաստիարակութիւնն ևս գիտութեան տուեալներով զինք զէպի այդ հաւատքին կը տանէր: Չէ՞ որ կռուին ու կրակին մէջ նետուող զինուոր մը, առաւելապէս կը կը կռուի հոգեկանին, եթէ նոյնիսկ ան ըլլայ սկեպտիկ կամ միսթիկ հաւատքով մը:

Բիշ կտք, ոտքի ելան ու շարունակեցին իրենց ճամբան՝ աւելի վստահ ու կորովի քայլերով, հոգեպէս թեթեւացած ու հպարտ:

Անոր այս հպարտութիւնը, իր ազգային արժանապատուութենէն կեանք կ'առնէր. այժմ կը ղգար ու կը հաւատար թէ հայն ալ կռուիլ ու սպաննել զիտէ երբ ինքնապաշտպանութիւնը այդ կը պարտադրէ ու կը հրամայէ . . . :

Զէյթունցիին պատմեց նաեւ Մուսային ձեռնուռնայն վերադարձն ու Պօզանդիի լեռներուն մէջ միասին բռնուելնին, իրեն վերագրելով կամուրջի մը քանդումը, զինուորատար կառաջարը դէպի խորխորատ տապալելու ոճրամտութեամբ, որուն հետեանքով զինքը տարած էին Գոնիայի պատերազմական ատենանը, ուր զարհուրելի չարչարանքներու ենթարկուելէ ետք, քանի մը անգամներ մահը փնտռած է ու չէր գտած: Պատմեց նոյնպէս, մարդասէր Սելճուզ բժիշկին, Ապտուլլահի գթաւոր վերաբերումը իրեն հանդէպ, ու չնորհիւ նոյն մեծանձն բժիշկին, հանդիպումը ուրիշ երկու աղնիւ ու անձնուէր ազգակիցներու, Տոքթ. Սմրատի և իր արժանաւոր խօսեցեալին Օր. Յասմիկի, որոնց գուրդուրանքին ու խնամքներու տակ, մահէն ազատելով զուրս ելած էր Գոնիայէն. լեռ բարձրանալու և լեռնականներու մէջը ապաստանարպն մը գտնելու յոյսով, ու աւելցուց.

— Տէր հա՛յր, ահա՛ թէ ո՛վ եմ, ինչ կեանք անցուցած եմ և ի՛նչ է ներկայ կացութիւնս, որուն ճամբուն վրայ նախախնամական դերակառարութիւնով մը հանդիպեցայ Զեդ, ըսաւ, Բա՛նանային նայելով ակնապիշ:

— Աստուծոյ մա՛տը... օրհնեալ է անոր կամքը... պատասխանեց հոգեւորականը: Ու երկուքը մէկ ինկան լռութեան եւ զարմանքի խոհանքի մը մէջ, տրոփող սրտով ու ալեծուփ հոգիով, բայց միշտ անոնցմէ խարաղանուած արագաքայլ շարունակեցին իրենց ճամբան . . . :

Զորորդ օրուան միջօրէին, անարգել ու խաղաղ ճամբորդութենէ մը ետք, հասան Տարսոնի կայարանը: Իրենց ձեռքը

գտնուող պաշտօնագիրը ներկայացուցին զինուորական իշխանութեան, և անոր վաւերացումն ստանալով աղատօրէն ու զինուորական կառաւարով հասան Մամուրիէ:

Հոն գիծը կը վերջանար: Մինչև իսլահիէ, դարձեալ պէտք էր հետիոտն քալէին, «Նուրի» — «Մուրատ» կամ Արթին — իբր պատասխանատու կալանաւորին, ինչպէս այլուր, հոս ևս պարտաւոր էր կայարանի զինուորական իշխանութեան ղիմել և իրենց Մամուրիէէն անցքը արձանագրել տալ: Արձանագրութիւններու պաշտօնական այս տողանցքը, իրենց ապահովութեան համար մէկ մէկ հաւաստիներ էին: Նորը, միշտ հետեւելով իրմէ նախորդին, մինչև այդ առանց դժուարութեան կատարուած էր այդ արձանագրութիւնը. այդ վստահութիւնով անոնք ներկայացան նաև Մամուրիէի զինուորական առաքման գրասենեակը և անվարան, առ ի վաւերացում, քարտուղարին յանձնեցին իրենց պաշտօնագիրը:

«Նուրի» իր քովն ունենալով կալանաւորը, միամիտ՝ ակնարկներով, կը նայէին պաշտօնատարին: Այս վերջինն ալ իր կարգին զբաղուած ձգած՝ խորունկ նայուածքներով կը ղիտէր «Նուրի»-ն, առանց հետաքրքրուելու հոգեւորականով: Զինուորականին իմաստալից այս նայուածքները, պահ մը «Նուր»-ին մատնեցին կասկածի, որ յետոյ փոխուեցաւ վախի, երբ պաշտօնեան վար դնելով պաշտօնագիրը, «հոս նստեցէք և քիչ մը հանգչեցէք», հրամայեց, պաղ ակնարկով մը ցոյց տալով անկիւն մը գտնուող նըստարանը:

«Նուրի» և քահանան իրարու նայեցան, ակնարկներ փոխանակեցին, որուն յաջորդեց հայ կղերականին միջամտութիւնը.

— Պէ՛յ, խօսք առաւ ան՝ աղերսարկու երեւոյթով մը, ղիտէք որ ասկէ վար մինչև իսլահիէ, ոտքով պէտք է երթանք, տեսանք որ դուրը մեկնելու պատրաստ ինքնաշարժներ կան, կարելի չէ՞ որ մեր գործը լրացնէք, հասնելու համար այդ ինքնաշարժներուն...:

— Ո՛չ, կարելի չէ, և պէտք է սպասէք. պատասխանեց

սպաշտօնեան որ զինուորական զանօն մըն էր փոխ տեղակալի աստիճանով:

— Եթէ կարելի՛ է, կրկնեց Քահանան, ու ցած ձայնով աւելցուց. Մենք ալ մարդու զաւակ ենք և մեզի ինկած ծառայութիւնը կ'ընենք Ձեզ...:

Փոխ տեղակալին դէմքին վրայէն հեզնող ժպիտ մը սահեցաւ, քովնտի նայուածք մը սեւեռեց Քահանային, ու

— Ըսել կ'ուզես, թէ պատրաստ ես նիւթապէս զիս վարձաթել, պիտիս չէ՞, փափաղ էֆէնտի, պատասխանեց ու դէպի դուռ յառաջանալով փակեց դայն, կողպեց ու վերադարձաւ իր խօսակիցներուն քով: Անոր այս շարժումն ու ընթացքը անգամ մըն ալ կասկածելի թուեցաւ. ո՞վ էր այս մարդը, և ինչո՞ւ կարեւորութիւն չտուաւ պաշտօնագրին, առաւելապէս հետաքրքրուելով իրենց անձով: Կամ ի՞նչ էր իր մտադրութիւնը այս ձևով վար դնելով զիրենք...: Անոնց վայրկեանական այս խորհրդածութիւններուն շուտով վերջ տուաւ սակայն տեղակալը:

Եկաւ կեցաւ «Նուրի»ի առջև ու զայն ոտքի հանելով խորունկ նայուած մը ուղղեց անոր ու.

— Ե՛ս քեզի ճանչցայ, բայց դուն ալ աղէ՛կ նայէ ինծի, կրնա՞ս ճանչնալ զիս, հարց տուաւ, այս անգամ ալ բարութիւն գծող ժպիտ մը նետելով դիմացիին:

«Նուրի», տեղակալին ժպիտներէն ու դէմքի այս գծերէն սիրտ առած, իր կարգին, իր ալ քննող նայուածքները ուղղեց անոր դէմքին, ուր այս անգամ սակայն, թուրքի անգութ գծերուն տեղ, անոր դէմքին վրայ ազնիւ զգացումներու զրոյմը ու բարութեան մը ծաղկիլը տեսաւ:

Դժբախտաբար չկրցաւ ճանչնալ, ու չծածկեց անկէ իր տպաւորութիւնը:

— Ո՛չ, տեղակալ պէ՛յ, Ձեզ չճանչցայ, բայց թոյլ տուէք ինձ ըսելու, թէ դուք սա վայրկեանին ա՛յնքան բարի էք, ու երեւոյթով այնքա՛ն շնորհալի, որ կրնամ վստահօրէն ըսել Ձեզ, թէ դուք մեզի համար օտար մը չէք:

Փոխ տեղակալը դարձեալ ժպտեցաւ, ձեռքերը երկարեց «նուրի»ի ու բռնեց անոր թեւերէն, իր առինքնող նայուածքները դարձեալ ուղղեց անոր, ու թեթեւ մը ցնցելով զայն.

— Աղէկ նա՛յէ, Իսլահիէի բանտի գովուշը միտքդ բեր, եւ վերջիչէ դպիր Առաքելը, ե՛ս ան չե՞մ, ինչպէս դուն Զէյթունցի Արթինը...

Զուլումի ճամբուն վրայ, պատահամամբ զիրար ճանչցող և անոր քանդող ուրուականին հարուածներովը դարձեալ պատահամամբ, իրարմէ բաժնուող հալածական՝ երու համար, ինչպէս Զէյթունցի Արթին, մեղադրելի չէր այս մոռացումը: Իր կարգին ան ալ վերջիչեց ու ճանչցաւ իր երբեմնի բանտակիցը, որուն հետ քա՛նի քա՛նի գիշերներ կռնակ կռնակի պառկեր էին, իրենց գլուխները հանգչեցնելով քարի միւռնոյն կտորին վրայ, ու քա՛նի քա՛նի օրեր, ծունկ ծունկի բեռ կրեր ու իրարու խառներ էին իրենց արեան քրտինքը, իրարու տառապանքը թեթեցնելու և յողուն-թիւնը մեղմելու մտքով, բռնադրօսիկ մխիթարականներ հիւսելով:

Փաթթուեցան իրարու, ինքզինքնին յանձնելով գողտրիկ վերացումի մը, որ կորուստի ճամբուն վրայ ու վտանգին առջև յոյսը երազող և զայն գտնելու հաւատքը ունեցողներուն միայն յատուկ է...: Իսկ Քահանան, անակնկալի մատնուած, այս նոր փորձանքէն ևս այսպիսով ազատելուն համար ապշահար, կը հրճուէր ու աղօթքի ու փառաբանական խօսքեր կը ղրկէր իր պաշտած ամենակալին, ամէն բարութեան մէջ, ինչպէս ամէն չարիքի մէջ, անոր կամքն ու հրամանը տեսնելով...:

Քանօն Առաքել, մին էր բացառիկ այն բաղդաւորներէն, որ առեն մը իրր սարկաւազ ղինուորութենէ ղերծ մնալէ ետք, աքսորի ու հետեւարար մեռնելու վտանգին ենթարկուած, ազատելու համար անկէ, կաշառքի չնորհիւ մտած էր բանակ, ու իրր քաջ թրքադէտ, ձեռք բերած բացառիկ այդ զիրքն ու պաշ-

տօնը՝ Մին էր այն հաղուադէպ հայորդիներէն, որոնք իրենց ժպտող բաղդէն բաժին հանեցին միշտ, զրկուածներու, տառա-

Քանօն Ա Ռ Ա Ք Ե Լ

Այժմ ծխական Քանանայ Իսմայիլի

պողներու և վաճառուածներու Գոնէ այդ չրջանին մէջ եղող-
ներէն արժէ յիշել, Հասանպէյլի գտնուող բնիկ Հաճընցի բժիշկ
Բէճէպեանը, Գուրտպէլէնցի բժիշկ Սամուէլը, առաջման պաշ-
տօնեայ Իզմիրցի Յակոբը, Սերաստացի Եօրկի Չաւուշը և Չէն-
կիլէրցի Պիծակին չաւուշ Կարապետը:

«Նուրի» և կալանաւոր Քահանան իբր հիւր հոն վար դրուեցան, և որոշեցին Տէրտէրը ուրիշի մը հետ զրկել Հալէպ. փհացնելով անոր պաշտօնագիրը: Իսկ Նուրին իր Թուրքի անուէններէն մերկացած բարձրացաւ լեռ, միանալով հայ լեռան Մարտիկներուն:

ՀԱՅ ԼԵՐԱՆ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԸ

ԹԷ՝ ԻՆԶՊԷՍ ՇԱՀԵՑԱՆ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆՆԵՐՈՒ

Բ Ա Ր Ե Կ Ա Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Խօսիլ հայ-գերման բարեկամութենէ, մէջ բերելով դէպքեր, որոնք տեղի ունեցան 1915—18ի տարիներուն և ըսել ճշմարտութիւնները, հայ գրչի մարդուն համար, ինքզինքը դժնդակ կացութեան մը մատենել ըսել է:

Որովհետեւ, փաստաթուղթերով, վկայութիւններով ու խոստովանութիւններով, հաստատուած իրողութիւն է, որ 1915ի հայկական ընդհանուր տարագրութեան եղեռնի հեղինակն ու քաջալերողը, Վիլհէլմի Գերմանիան եղաւ:

Եղեռնային արարք մը, որ գաղանարարոյ կառավարութեան մը ձեռքով գործել տուաւ ան, երեւութապէս իր զինակից Թուրքիոյ հաճելի թուելու, իսկ խորքին մէջ, ուրիշ ծրագիրներու հետ, ձեռք բերելու համար նաեւ հարուստ Հայուն ոսկին, արծաթը, պղինձն ու բուրդը, որոնց փոխադրութիւնը Հայաստանէն դէպի Թոնքերու երկիրը, տարիներ տեւեց:

Հակառակ այսքան ցցուն փաստերու և գործուած եղեռնին ահաւորութեանը, սակայն չգտնուեցաւ դէպքերը պատմող հայ մը, որ ոճրային այդ արարքին ամբողջ պատասխանատուութիւնը, տարածէր բովանդակ գերման ժողովուրդներուն վրայ, եւ այս այն հիմունքով, որ յստակատես ու արդարադատ հայ միտքին համար, նոյնքան զոյ ճշմարտութիւն էր, թէ հայ ժողովուրդը չէր ճանչցուած Գերմաններէն այն չափով, որքան

պէտք էր բարեկամներ դառնալու համար: Եւ, պարտութենէն ետք հայ ժողովուրդը ականատես եղաւ, որ խորհրդածողութեան սեղաններուն առջեւ, ու լեզուն բացուող մամուլէն էր որ գերման ժողովուրդը լսելով, անակնկալի եկաւ, իր մեծերուն անպատիւ, անպատուարներ ու եղեւնային այդ արարքը...:

Ճանչնալ և ընդունիլ ճշմարտութիւններ, դոհելով նոյնիսկ յարձրագոյն շահեր, այդ առաքինութիւնը Հայունն է եղած: Վկան՝ դարերու պատմութիւնն է: Իսկ, ներել ու վերստին վրասանութիւն ընել, այդ ևս, Հայոց տկար կողմն է, այս բանին ալ վկան դարձեալ դարերու պատմութիւնն է:

1915—18ի տարիներու մեր օրերու անցքերն ու իրողութիւնները, անգամ մըն ալ փաստեցին ու յայտնաբերեցին մեր այդ առողջ ու տկար կողմերը: Ոչ մէկ նկատում ու շահ մեղարգիւեց յայտարարելու մեր պաշտպաններուն, բարեկամներուն ու ղինակրցներուն կեղծիքը, որոնք մեր անքիւ ու անհաշուելի նիւթական զոհողութիւններուն, միլիոնը անցնող լլկուած պատիւներուն, յօշոտուած մայրերուն, հայրերուն եւ սիրելիներուն, ու մանաւանդ, պատերազմի նակասներուն վրայ արիաբար կռուող եւ հերոսաբար ինկող կտրիւններուն կեանքի գնով ձեռք բերուած արդիւնքէն ու մեր արդար իրաւունքներէն զրկեցին մեզ, վատօրէն, շնակաւօրէն...:

Նոյնպէս ալ, չքաշուեցանք ու յայտարարեցինք, թէ իբր քարիք, մենք աւելին տեսանք Գերմաններէն: Անկախութիւն հայ ազգ ու Հայաստան բառերը, իրենց խորհրդանիւշ դրօշին հետ, ի՛նչ դէպքերու ծնունդ ալ եղած ըլլան, մենք պատերազմի արհաւիրքին ու մուխին մեջէն, առաջին անգամ եւ անսպասելիօրէն, անոնցմէ եւ որ լսեցինք: Անոնք, հնչեցուցին այդ բառերը Կովկասի երկնակամարին տակ, որուն ճեղքի ալիքները յետոյ տարածուեցան ու հասան աշխարհի հեռաւոր անկիւններն ալ: Տեսանք նաեւ բարիքներ որոնք թէև փոքր, մասնակի ու անհատական զգացումի ու կամքի արդիւնք, բայց պէտք է որ յիշուին, յանձնուին գրքին, օր մը ծառայելու համար իբր ատաղձ պատմագրին,

զանոնք անաչառօրէն դէմ առ դէմ դնելու համար, Մարաշի լեռներուն սառնամանիքին մեջ, մեր լեղապատ փախսականներուն վրայ, գնդացիի կրակ բացող, Իզմիրի ու Մեսսիքի սուջել, մեր ջարդուողներուն ու ծով քափուողներուն, սիր ծակող Տեսա-
րանները նկարելով բաւարարուող, իրենց նաւերուն պարաններուն ու նաւակներու եզերներուն կառչող մեր խլեակներուն ձեռքերը նարուածելով ծով քափող պաշտօնական Անգլիացիին ու Ֆրանսացիին հակամարդկային արարներուն, որոնք, անոնց և մեր բարեկամութեան չափանիշն ու բնոյթը ճշտորոշեցին. և իբր ժառանգութիւն անոնց այդ վատութիւնները սեփականութիւնը դարձան ու պիտի դառնան մեր նոր սերունդներուն, անգամ մըն ալ չենթարկուելու համար անոնց կեղծիքին, դաւերուն ու խարդաւանանքներուն...

Բայց թողունք որ դէպքերը խօսին, անոնք աւելի դատող ու ազազակող են:

Մամուլիէ, ուրկէ իրարմէ բաժնուեցան կալանաւոր հայ Գահանան և Լերան որդին Զէյթունցի արթին, վերջինը չուտով հասաւ Հայ լեռ — Քիւրտ Տաղի — վերագտնելով իր երբեմնի ճակատագրի ընկերները, Փօրթուգայն ու Պօղոսը, ու անոնց վկայութիւնով մտաւ մարտիկներու խումբին մէջ: Այդ միջոցին սակայն, Հայ Լերան Քէլլէրցիներու խումբը, թէև անառիկ դիրքերու մէջ ծուարած՝ ապահովութեան մէջ էր, բայց ան միայն իրենց գոյութիւնով չէր որ մտահոգուած էր: Մենք ասանք թէ անոնք ի՞նչպէս կապ հաստատեցին Հալէպի նսւիրուածներուն հետ, և իրենց շարժումները տրամադրեցին, հայ կեանքեր փրկելու գործին, Ամանոսը հայակեր չարագործներուն անմատչելի դարձնելով, առիթ տալու համար որ անկէ անցնող տարագիրները անվտանգ քալէին, հասնելու համար Հալէպի շրջանը: Դժոխային այդ օրերուն մէջ, վայրկեանի մը կեանքը, տարիներու արժէքն ունէր, թերևս այդ վայրկեանը, պատենութիւն տար այդ եղկելիներուն, միջոց ճարելու և խուսափելու համար անապատի զարհուրանքներէն: Այսուհանդերձ, 1915ի աշնան, անոնք ստիպուած

էին անգործութեան շրջան մը անցնել : Մամուլիէ—Իսլահիէ երկարող լեռնաշղթայէն ու անոնց արահետներուն ընդմէջէն, միայն հայ տարագիրները չէր որ կ'անցնէին: Ան՝ ճամբան էր չաւ, բանակին ու անոր ռազմանիւթերուն փոխադրութեանց: Բնական էր, որ հայ հրոսակային խումբի մը ներկայութիւնը այդ ճամբուն վրայ, աննկատ պիտի չմնար, և պետութիւնն ևս իր առաքումներուն ապահովութեան համար միջոցներ պիտի տնօրինէր:

Այս նպատակաւ ալ կազմուած էր հետախուզող զինուորական արշաւախումբ մը, 5000 զինուորներով, որոնց պիտի օգնէին նոյն այդ շրջանին զինուորական ծառայութենէ զերծ ձգուած, գիւղացիներն ալ:

Ուրիշ փորձանք մըն ալ գլուխ ցցած էր այդ օրերուն: Որոշուած էր շուտով լրացնել Մամուլիէ—Իսլահիէ երկարող լեռներու տակէն ծակուելիք ութը փապուղիներու շինութիւնը, որուն համար զերման շինութիւններու արվիզիօն մը եկած բանակած էր Հայ լեռան թիկունքին, կէօք փունարի հովտին վրայ: Անոնց վերաբերումն ու դիրքն ևս աննպաստ էր հայ մարտիկներուն համար: Անոնք երկու կրակներուն մէջ ինկած էին, այնպէս որ իրենց ափ մը մարտիկներով ու վտիտ ռազմական միջոցներով, պիտի չկրնային ո՛չ յարձակիլ և ո՛չ ալ գլխադրել: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ Հայ Լեռան երեք խմբապետները, Յակոբ Չաւուշ, Աւետիս աղա և Ջէյթունցի Արամ, լաւ հաշուած ռազմավարութիւնով մը, որոշած էին կծկուիլ իրենց պատեանին մէջ, սպասելով գէպքերու բերելիք պատենհութեանց:

Սպասողական սրտհատնում այս վիճակը սակայն անհամապատասխան էր իրենց խղճին ու կոչումին: Պէտք էր փորձել Գերմանացիները և հասկնալ անոնց արամադրութիւնը:

Թրքական ղեկավարութիւնը, թէև զինակից Գերմանիոյ բայց միշտ ու մասնաւորաբար հայկական ջարդերու ատեն կ'ըզգուշանար Գերմանացիներէ: Վերջապէս Գերմաններն ալ Բրիտտոնեաներ էին, և անտարակոյս, անոնց մէջ ևս պիտի գտնուէին՝

մարդիկ, որ հողեկանէն մղուած, պիտի չհաշտուէին անմեղ Հայուն դէմ սարքուող անխնայ ջարդերուն: Ուստի կանխելու համար այդ հաւանականութիւնը, դարձեալ դիմած էին նենգամիտ բրոքականտի մը:

«Հայ Լերան խումբը կազմուած էր թալանող, ոճրադործ հայերէ, և հետեւաբար պարզ չարագործներ ու աւաղակներ էին»: Զանոնք հալածել, բռնել կամ ոպաններ, պետութեան, հայրենիքին եւ զինակցական բարձրագոյն շահերուն ծառայել ըսել էր...:

Այսպէս հաւատացած, ու իբր այդ ճանչցած էին Գերմանները և ըստ այնմ կը նայէին հայ խումբին: Պէտք էր ուրեմն նախ ճանչցուիլ անոնցմէ. սրբագրելով անոնց մէջ ցանուած այդ թիւր համոզումը: Ու օր ըստ օրէ նշմարուող թրջական յարձակողական շարժումները փութացուցին այս վերջին որոշման գործադրութիւնը:

Փրկարար այդ առիթը՝ «Philipp Holzmann» մեծ ընկերութեան ներկայացուցիչ, ազնիւ ու վեհօգի ճարտարագէտներն էին որ տուին: Անոնք անշուշտ խորագէտ փորձառութեան մը վրայ հիմնուած, Ամանոսի ութը հսկաներուն շինութիւնը, պայմանով մը ստանձնած էին: Ընկերութիւնը, իր աշխատաւորներու ընտրութեան և անոնց հետ պայմանաւորուելու եղանակին մէջ, ազատ կացուցուած էր, հոն՝ այդ լեռներուն մէջ, ընկերութեան տալով որոշ անձեռնմխելիութիւն ու անկախութիւն մը: Ընկերութեան համար այս պայմանադրական ինքնիշխանութիւնը ուրիշ նպատակ չունէր, եթէ ոչ, օգտուիլ Հայուն բազկէն, մտքէն ու քրքրախնքէն, բայց ան դարձաւ նաեւ ազատարարական միջոց մը, ոչ միայն բազմաթիւ Հայերու, այլ նաեւ այդ Հայերը, ունեցան միջոց, Հայեր փրկելու համար: Ամանոսի այդ շրջանը, Հայութեան խորտակուած նաւէն մահուան գիրկը գլորուող քանի մը հազար խլակներու փրկութեան ասպատանարանը և յետոյ ալ, անապատային այդ մահաթոյն մթնոլորտին տակ, շուռն ու կեանք պարգեւող ովասիս մը դարձաւ:

Մեր նիւթէն դուրս է, Գերմանացիներու շինութեան այդ ձեռնարկին մասին արտայայտուիլ, կամ անոնց հովանիին տակ, աղատագրուող հազարաւոր Հայերու և քանի մը տասնեակ մտաւորականներու պատմութիւնը գրել, պիտի բաւականանանք միայն ըսելով, թէ անոնց քրտնաջան աշխատութենէն ծլող հրաշալի արդիւնքներուն ձգած լաւագոյն տպաւորութիւնը, միանալով անոնց մէջ ծառայող քանի մը հայորդի մտաւորականներու թափած ջանքերուն, կարելի եղաւ տարհամոզել գերմանացի ներկայացուցիչները, թէ՛ հայ ժողովուրդը այն չէ, ինչ որ նանցուցած էին իրենց Թուրքեր: Թէ՛ Հայը, իր արեւմուտեցիի ընդունակութիւններով եւ տեսական ու մտային նուաճումներով, աւելի շատ ու մեծ արժեք կը ներկայացնէ քան Թուրքը: Անոնց սրճագրութեամբ այս լաւագոյն տպաւորութիւնն ու համոզումը ազդեց նաեւ զինուորականներուն, որոնց ընթացքը ևս փոխուեցաւ, Հայ Լեւրան մարտիկներուն հանդէպ:

Տեղն է որ քանի մը ազնուասիրտ անձնաւորութիւններ յիշենք, մեր երախտագիտութեան տուրքը նկատելով այդ յիշատակութիւնը:

Բժիշկներ՝ Բ. Պոյաճեան, Պարտիզակցի Շահէն, Եր. Արապեան, Խարբերդէն Եփրատ գոլէճէն շրջանաւարտ, երկրաչափ զոյգ Կարապետները, Մ. Էլմասեան, Ղ. Չպլագեան, Ժ. Ֆէրմանեան, Գ. Մաղմանեան և ուրիշներ, ամբողջ հայ պաշտօնէութիւնը Պէլժմէտիկէն Իսլահիէ երկարող գծին: Որոնք, իրենց խոհմ կենցաղով ու վերաբերումներով, ներսէն զրաւեցին գերման ճարտարագէտներու՝ Քարլ Լօյթէնկէրի, Վինքլէռի, Զուլիցերիացի Մ. Կօթէռի, Տօքթ. Քօսմանի և ուրիշներու սիրտն ու հոգին, որուն վրայ, այդ օրերուն, եկաւ աւելյնայ նաեւ, Հայ Լեւրան խումբին գերմաններու հանդէպ, մարդավայել ու վեհանձն վերաբերումները, խտացած՝ երկու աչքառու դէպքերու մէջ:

Ութը գերման զինուորներ, յիսնապետի մը հսկողութեան տակ, բռնատար ինքնաշարժով մը, Իսլահիէէն իրենց վերադար-

ձին, Քէլլէրի շօսէին վրայ, Հայ Լերան հայդուկներուն հետ ղէմ առ ղէմ կու գան: Գերմանացիները ղէնքի կը փարին կռուելու մտքով, բայց երբ կը տեսնեն անոնց ստուար թիւն ու ճկուն շարժումները, իսկոյն կը յանձնուին, և կ'առաջնորդուին լերան խորերը: Յիսնապետ գերմանացին, որ մին էր անոնցմէ, որոնք հայդուկներուն իբրեւ «Աւազակներու» հայեացքով կը նայէին, առաջին պատեհութիւնով, խմբապետներուն առջև կը դնէ իր բոլոր արժէքաւոր առարկաներն ու դրամը, և խաչակնքելով երեսը, իբր Գրիստոնեայ գութ կը հայցէ, որպէսզի խնայուի իրենց անձերուն:

Բայց որքա՛ն կ'ապշին սպան ու զինուորները և կ'ուրախանան, երբ հայդուկներէն մին, սահուն գերմաներէնով մը ու ժրպտադէմ, կը քաջալերէ գերիները, բացատրելով խաբկանքը, որուն մէջ ինկած են, տարուելով պնշուշտ Թուրքերու քարոզութիւններէն, ու ներկայացուց խուժը իր իսկական կոչումովն ու նպատակովը, որոնք ոչ մէկ ատեն թշնամիներ չեն կրնար ըլլալ Գերմանացիներուն...:

Անոնք՝ այդ գիշեր, Հայ Լերան հայ մարտիկներուն հետ. կ'ապրին բարեկամներու և հիւրերու պէս, պատուուելով որսի խորովածով ու աւանդական փիլաւով: Եւ առտուանց կանուխ կը բաժնուին սիրալիր ողջագոբրումներով, փոխադարձ հուրրաններով, միասին տանելով լաւագոյն տպաւորութեան մը բարերար ազդեցութեանը հետ, նաև իրենց ղէնքերն ու բոլոր գոյքերը:

Հայ Լերան հայդուկներուն մարդկային գիտակից այս վերաբերումը, իր արձագանգն ունեցաւ ամէն կողմ, լաւագոյն տպաւորութիւն մը ձգելով ամէնուն վրայ:

Դեռ թարմ էր այդ տպաւորութիւնը, երբ հինգ օր վերջ, տեղի ունեցաւ նոր ղէպք մը ևս, աւելի աչքառու և աւելի բարձրաստիճան անձի մը հետ, որուն անմիջական արդիւնքը կրնանք ըսել, Հայ Լերան խումբին ի նպաստ և ճակատագրական եղաւ:

Պէլէմէաիք պաշտօնավարող գերմանացի մեծանուն բժիշկ մը որ կէօքիունարի բանակատեղին քննական այցելութեան մը եկած էր, շրջապատի լեռներուն գեղեցկութենէն հմայուելով, ինչպէս նաեւ ծառախիտ անտառներուն տուած որսի պատեհութենէն օգտուիլ փափաքելով, առաւօտ մը առանձինն, կը բարձրանայ լեռ, և երէ մը հալածելու իր խոյանքին մէջ, կը բռնուի հայդօւկներու ցանցէն, առաջնորդուելով բանակատեղիի բժիշկը սակայն, իր ընթացքին մէջ երբեք վախ չ'արտաբերեր, Պէլէմէաիքի մէջ, ան հայ պաշտօնէութենէն լսած էր, թէ հայ ֆէտայիներ, Ամանոսի լեռներուն վրայ փրկարար դեր մը կը կատարեն, և թէ զրպարտութիւն էր անոնց մասին թրքական չարախօսութիւնները, որ ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ո՛չ, զանոնք իբր «աւազակներ» ներկայացնելով, արդարացնել անոնց դէմ եղած բնաջնջման ձեռնարկները: Բայց ան մին էր նաեւ այն Գերմանացիներէն, որոնք թուրքերուն կը նայէին իրենց բարձրագոյն շահերուն ակնոցով, ու խիստ վերապահ էին Հայերու հանդէպ:

Չվախցաւ ան, բայց և այնպէս, իր յանկարծական գերեվարումը, այդ լեռնային ամայութեան մէջ, չփոթութեան մատնեց զինքը, ու փոխանակ ընդդիմանալու, որոշեց անձնատուր ըլլալ:

Ֆէտայի խմբապետներուն առջև, զինուորականի մը կարգապահութիւնով, իր զէնքերը յանձնեց անոնց, ու իր շարժումներուն մէջ հնազանդութիւն արտաբերող նշաններով սպասեց տրուելիք վճիռին...

Բայց խմբապետները անոր ալ սպասուածէն տարրեր յարգալիր ընդունելութիւն մը ցոյց տուին: Անոր զէնքերը վերադարձուցին իրեն, և հրաւիրեցին բազմիւ իրենց մէջ յարգանքի ամենաբարձր տեղը, հիւրերու հանդէպ Հայուն աւանդական մեծարանքները չռալելով անոր:

Զէյթունցի Արթին, որ խմբապետներուն ու բժիշկին միջեւ թարգմանի դերը կը կատարէր, պարզ, անսեթեթ բայց ներազ-

դու խօսքերով, բացատրեց բժիշկին, թէ իրենք՝ ոչ միայն «աւազակներ» չեն, այլ նաեւ, Քրիստոնեայ, առաքինասէր, օրինապահ ու պատուախնդիր մարդիկ են, ու չկրնալով հանդուրժել, իրապէս անգութ ու բռնակալ, անբարեխիղճ և աւազակաբարոյ իշխանութեան մը, որպիսին է Օսմանեան պետութիւնը, և անոր գործած չարիքներուն ու բարբարոսային ոճիրներուն, նախընտրած են ինքնապաշտպանութիւնը, դառնալով ազգանուէր ֆէտայիներ, ըստ կարելւոյն օգտակար դառնալու համար իրենց ցեղին ու բոլոր տառապողներուն, անոնք նոյնիսկ եթէ օտար ալ ըլլան: Ու թուելով գերման ներկայացուցիչներուն ծանօթ և անոնց աչքերուն առջև գործուած շարք մը աղետալ զէպքերը, անուանելով ու վկայութիւններով, մեղադրական խօսքեր ուղղեց մանաւանդ գերման բարձրաստիճան սպայութեան հասցէին, որոնք ո՛չ միայն իրր Քրիստոնեայ և քաղաքակիրթ ազգի մը զաւակները, արգիլած չէին ոճիրն ու եղեռնը, այլ նաեւ, անտարբեր հանդիսատեսներ կը դառնան հոն՝ ուր գոնէ անհատապէս, մարդկային պարզ պարտականութիւն մը կրնան կատարել: Ու իրր անաւարկելի փաստարկութիւն, Գերմանացի բժիշկին ներկայացուց գերմաներէն գրքոյկ մը, որ զինուորներու քովէն գտնուած էր, և որուն մէջ կային Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերու մասին ծանօթութիւններ, անոնց ղէմ նշանակելով «բարեկամ» կամ «թշնամի» բառերը:

Հայը, այդ գրքին մէջ Գերմանիոյ թշնամին ցոյց տրուած էր, ինչ որ կու գար ասացուցանել, թէ հայ ժողովուրդին հանդէպ Գերմաններու թշնամական վերաբերումը, Գերման ժողովուրդին զգացումներէն չէր ծներ, այլ՝ պետական Գերմանիոյ ու թերեւ ալ, անոնց մէջէն մասնաւոր սեւ հողիներու ցանած սերմերն էր որ ծլարձակեր էին...:

Բժիշկ Քօսման, այս էր անունը գերմանացիին, իր ցեղին հարազատը, — որովհետեւ Գերման ժողովուրդն ալ իր խառնուածքով չի գիտեր կեղծել — ի լուր հայդուկներու մեղադրական ու փաստացի բողոքի այս խօսքերուն, որոնք թշնամիներէն աւելի

սուր էին ու ծակող, խոր ու անբացատրելի լռութեան մը մատ-
նուեցաւ, ու նոյնիսկ ամօթահար, չէր համարձակեր նայիլ գեղ-
ջուկ դաստիարակութիւնով սնած ու մեծցած պարզ ու խոնարհ,
բայց ասպետական աղնուականութիւն մը ցուցադրող այդ մար-
դոց երեսին: Կը կշռէր ու կը չափէր անոնց պարզ, բայց կապարէ
ծանրութիւն ունեցող խօսքերը, որոնք ոչ միայն վեհանձն այդ
մարդոց սրաի դառնութենէն ու իրաւունքի մեծութենէն կը բխէին,
այլ նաեւ, Գերման ժողովուրդին ամբողջ համբաւն ու պատիւը
կը բղբտէին:

Գիտութեան մարդը, անաչառ դատողութիւնով ու կշիռով,
իր առջեւ դրուած այս անառարկելի իրականութեան առջեւ, իր
խղճին ու ճշմարտութեան ձայնին հետեւելով, Թուրքիոյ մէջ,
հայկական եղեռնին ու զարհուրանքներուն ներկայ եղող Գեր-
մանացի սպայութիւնն յետոյ ալ, ամբողջ գերման ազգը, մտո-
ւին կը յանձնէր պատմութեան անաչառ դատաստանին, և կը
տեսնէր ու կը լսէր դատապարտութեան անողոք այն վճիռը,
ուրկէ չէին կրնար խուսափիլ, ո՛չ ինք, և ո՛չ ալ իր պատկանած
ազգը: Ան՝ այս արդիւնքէն սահմական, նոր միջոցներու վրայ
կը մտածէր, իր ցեղին հպարտութիւնն ու ե՛սը ցնցեցին զինքը
և մղեցին կարելիութիւններու սահմաններուն մէջ:

Այո՛, եթէ ուշ էր հաւաքական ունէ՛ ձեռնարկ, ոճիրն ու ե-
ղեռնը կանխելու և արգիլելու համար, բայց դեռ կային պատե-
հութիւններ, դոնէ անհատական միջոցներով, չափաւորելու ու
նոյն իսկ արգիլելու եղեռնին շարունակութիւնը. հայ ժողովուր-
դին մնացորդներուն կեանքն ազատելով: Այս տեսակ ձեռնարկ
մը իր յաջողութեան շանսերով, պիտի սփոփէր նաեւ իրենց խիղճը,
սրբագրելով ցեղին երեսին դրոշմուած անպատուութեան սև խա-
րանը...:

Երկար տեւած էր իր այս խորհրդածութիւնը, զգաց որ պէտք
էր պատասխանէր խօսուած խօսքերուն, հետեւաբար խօսք առ-
նելով.

— Գիտե՛մ... , ըսաւ ան, մեղմ ու ընկճուած երեւոյթով մը իր նայուածքները ուղղելով խմբապետներուն .

Կը ճանչնամ Ձեզ... , և այժմ ալ կը հաւատամ թէ, դուք ազնիւ ու անձնուէր ծառայութեան մը նուիրուած գաղափարական մարդիկ ու ֆէտայիներ էք : Կրնայի այլադան առարկութիւններով արդարացնելու աշխատիլ, ցեղս, կամ պետական Գերմանիան, բայց առանց այդ ապարդիւն փորձին, կը խոստովանիմ Ձեր առջև, թէ պարտուած եմ... : Որովհետև կը հաւատամ Ձեր այն փաստարկութիւնը, թէ Թուրքիոյ հողին վրայ գտնուող և հայկական տարազրութիւններու սրտածմլիկ տեսարանները դիտող Գերմաններս, եթէ ո՛չ հաւաքականապէս, գոնէ անհատապէս, հոն՝ ուր մարդկային կեանք մը կրնայինք փրկել, չկրցինք, ու քարացած մնացինք : Գիտեմ, մեղմէ սկսող այս պատասխանատուութիւնը պիտի փոխանցուի պատմութեան, և դժուար թէ կարելի դառնայ սրբագրել զայն . բայց պէտք է գիտնանք բարեկամներս, որ մենք Թուրքիան իր բաղկացուցիչ տարրերով նոր է որ կը ճանչնանք : Մենք այս ուղղութիւնով նոր փորձառութիւնով մըն է որ պիտի մեկնինք ասկէ, մեր երկրին մէջ խօսելու և քարոզելու համար ճշմարտութիւններ, որոնց անուանարկելի փաստերն են Ամանոսի այդ խոպան ու անխոց բարձունքներուն տակէն ճեղքուող հսկայ փապուղիներուն, սա հրաշալի կառուցուածքը, ու իր ձայնին մէջ վճռական չեչաւ մը դնելով իր խօսքը լրացուց :

— Առանց հայուն պողպատէ կամքին ու բաղուէին, և նոր քրտինքի հալեցնող հեղեղներուն, Գերմաններս, Թուրքերուն հետ ոչ մէկ աշխատանք պիտի կրնայինք կատարել : Այլևս գաղտնիք մը չէ մեզի համար, թէ ան՝ դարերէ ի վեր սովորեր է միայն թալլելով ապրիլ, այդ բոնը արհեստ ընելով իրեն :

Յարգելի բժիշկը նոր թափ մը տուաւ իր խօսքերուն շարունակելով .

— Ամանոսեան լեռներուն այս ութը հսկաները, նոյնքան հսկայ գերմանական այս ձեռնարկին՝ Պաղտատի գծին, մայր շըն-

չերականերն են։ Առանց անոնց այս ձեռնարկը դիակ մը պիտի դառնար, որոնց շինութիւնը մենք, ինչպէս ըսի, կը պարտինք հայերուդ։ Մենք կենդանի վկաներս, մեր ըսելիք խօսքն ունինք ազադակող այդ ճշմարտութեան համար, երբ վերադառնանք մեր երկիրը։ Կը ցաւիմ, որ անոնց շինութիւնը, խաղաղութեան օրերուն չկատարուեցաւ, ու մենք շա՛տ ուշ ճանչցանք Ձեր ցեղը իր աշխատունակ ընդունակութիւններով։ Կը ցաւիմ, որ մեր այս անգիտութիւնը, մեզ առաջնորդեց սխալ հաշիւներու, որոնք պետական Գերմանիան նոյնպէս առաջնորդեցին սխալ ճամբաներու, ու մենք այսօր պարտուած՝ մեղապարտ ենք հայ ժողովուրդին ու մարդկութեան առջև։

Գերմանացին լռեց...։ Խղճահարութեանէ ըսենք, թէ հիասթափութենէ, ան՝ այսահարուած մարդու մը երեւոյթն առաւ, ու ինկաւ խորունկ մտածումներու անդունդի մը մէջ։

Խմբապետները այս դժնդակ կացութիւնը զգացին, ու չլքեցին զինքը։ Նոր հարցումներով իր միտքն ու հետաքրքրութիւնը լարեցին, առանց վերապահութեան, վստահութեան խօսքերով, պարզեցին այն անելի, որուն մէջ ինկած էր իրենց խումբը, կէօք փունարի հովտին վրայ բանակող գերման շինութեանց Թիվիդիոնին պատճառաւ։ Պատեհութիւն մըն էր այս, որ մերայինք ուղեցին օգտագործել, երկու շատ սուր պատճառներով։ Նախ, անոնց վերաբերումը Հայ Լեւոն խումբին հանդէպ, երկրորդ, հասկցնել, թէ իրենց անշարժութիւնը Գերմաններէ վախճալու հետեանք չէր.— այլ այն, որ հայու մը համար երբեք բաղձալի չէր Գերմաններն ևս թշնամի նկատել, որուն հետեանքով «արիւն»ի ցաւ ու ատելութիւն պիտի մտնէր հայուն ու գերմանին միջև։

Տօքթ. Քօսման ևս, իր կարգին շատ դիւրութիւնով ըմբռնեց հայդուկներուն նպատակը.

— Ես այլևս անտարբեր չպիտի մնամ, պատասխանեց, ու աւելցուց, ես կ'երթամ իմ այս համոզմանս ու յայտնած միտքերուս սերմերը ցանկու մերիններուն մէջ։ Դուք ասկէ ետք,

ամէն գերմանացիէ լուռ համակրութիւն ու անկցութիւն միայն սպասեցէ՛ք, ըսաւ, վճռական ու լուրջ խոստումներ աւելի:

Լեռնային զով ու հաճոյալի գիշերուան մը մէջ, մարտիկներու կողմէ շռայլուած պատիւներով ու մտերմական սեղանի մը շուրջ կարծես պետական մարդոց խորհրդաժողով մը ըլլար ան, անոնք հիմը դրին գերման և հայ բարեկամութեան մը եւ լաւագոյն տպաւորութեան մը տակ, զայն եւս ճամբու դրին, առաջնորդելով մինչև Կէօք փունարի բանակատեղին:

Այդ օրէն ետք, Գերմանացիներու շրջանակին մէջ, Հայերու և հայ ֆէտայիներու հանդէպ, դրուաւական խօսքեր շրջան ըրին: Անոնց մօտ պաշտօնավարող Հայեր ցնծութեան մէջ էին, իրենք ալ ոգեւորուելով, ու նոր սիրտ առնելով, լերան իրենց ազգակից հայգուկներուն գաղտնի նոր անկցութիւններ ըրին, իմացնելով միեւնոյն ատեն գոյութիւն առնող այս նոր յեղաշրջումը, որ նոր յոյսերու ու նոր ակնկալութիւններու դուռ կը բանար:

Հայ Լերան մարտիկներն ևս ոգեւորուեցան, իրենց կազմակերպական շաւ մը պակասները լրացնելու ետէէ եղան, օգտագործելով ստեղծուած այս նոր թոյլատու վիճակը: Խումբը այլևս սպառազինուեցաւ նոր զէնքերով, ռազմանիւթով ու դեղորայքով, ու նոր թափով և խանդավառութիւնով մը լծուեցաւ գործի:

Կորովի, յոյսի ու ապահովութեան նոր շունչ մըն էր որ փչեց լեռներէն վեր, որուն անկցութեան տակ, խումբը մտադրեց աւելի ստուարացնել իր կռուող ոյժը, աւելի լայն սահմանի մէջ սփռելու համար իր փրկարար դերը:

Այս էր անորոշ դրութիւնը Հայ Լերան վրայ ու մարտիկներուն մէջ, որ դժբախտաբար շատ երկար չտևեց:

Սև բաղդը դարձեալ ցցուեցաւ իրենց դէմ, և եկաւ խանգարել ստեղծուած այդ խաղաղութիւնը, վերստին կռուի ու գոհաբերութեան մղելով զանոնք:

Իէլլէրի ձորին մէջ տեղի ունեցող տասնեւեօթը Հաճընցիներու խողխողման սարսուալի դէպքն էր ան:

ԿԱՊՈՒՏԱԿ ԼԵՐԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Ընդհանրապէս անտառախիտ ու ապառաժուտ, բայց անառիկ սարալանջերով հարուստ, ամենի զանգուած մըն է Կապուտակ լեռը — Կէօքճէ տաղ որ եղերուած է շրջառիկ ձորերով, անդնդախոր արահետներով ու արդասարներ հովիտներով, որոնց ծոցէն ու խորքէն վար, փրփրացայտ կը հոսին գետակներ ու ձորեր, անջատելով լեռը, Սարվանլի — Սարի վանք — Չօլագլըիէ — Չախլիկ Հասանպէյլի, Իսլահիէի և Քէլլէրի գեղատեսիլ ու նոյնպէս անտառախիտ բարձունքներէն, որոնց իւրաքանչիւրը ունի իր համանուն գիւղը, որ օրրանն է եղած դարերէ ի վեր, Լեռնալին Կիլիկիոյ քաջորդներուն: Իսկ Կապուտակ լեռը անմարդաբնակ է, դառնալով վայրի գաղաններու ու սողուններու որջ, և թռչնոց ապաստանարան:

Հայ Լեռան հայդուկները, երբ նեղը դրուեցան, բարձունքէ բարձունք, իրենց ոստումներու կարգին, 1915—16ի վերջացող ձմրան, անակնկալ ու ճակատագրական պատահարի մը առջև, ստիպուած, այս լեռան վրայ էր որ ապաստանեցան, հոն՝ որուն թիկունքին ինչպէս ըսինք, հաստատուած էր շինութեանց գերման զինուորական տիվիզիոնը: Հոն էր որ հայ խումբը զիմագրաւեց զինք բնաջնջելու փութացող 5000նոց զինուորական թըրքական ոյժին չորս օր ու գիշեր տեղը անհաւասար, կատաղի ու ահաւոր կռիւներով անկէ բռնի խլելով յաղթանակ մը, որ զինքը, զիւցաղնային «անպարտելի» համբաւին տիրացնելով, այլևս, այդ օրէն ետք, 1916ի գարնան տեղի ունեցող դատեմարտին ձեռով, ուէէ զանգուածային ու տարածուն յարձակում չկրկնուեցաւ, և խումբին առիթ տրուեցաւ, նուիրուիլ միայն հրոսակային կռիւներու, այսպէսով, լաւագոյնս ծառայելով իր բուն նպատակին, իր գոյութիւնը պահել կարենալով մինչև թրքական բանակին մեծ պարտութիւնը: Ուրկէ ետք, անոնք իրենց գործն ու պարտականութիւնը լիովին կատարած, 1918ին, Սուրիոյ գրաւման հետ, յաղթական մուտքով մը իջան Հալէպ, դառնալով հազար դոզերէ

ու մասնուան ճիրաններէ մպղապուր վերապրող հայութեան գիր-
կը և անոնց յարգանքին ու խանդավառ ցոյցերուն առարկայ:

Յոյց աւելու համար, Ամանոսի լեռներուն վրայ, Քէլլէրցի-
ներու խումբին կատարած փրկարար դերն ու անոնց այդ շըր-
ջանի նոյն խնկ թուրք և Քիւրտ գիւղացիութեան վրայ թողած
պատուաբեր ազդեցութիւնը, հոս տեղին է ըսել, թէ Ամանոսի
լեռներէն հայ խումբին հեռանալէն ետք, այդ շրջանի գիւղացի-
ները, թուրք բանակին փախստական անօթի գայլերուն ձեռքէն
այնքան տառապեցան և այնքան զրկանքներու ենթարկուեցան
որ չքաշուեցան անոնք, նոյնիսկ հանրագրութիւններով, հայ խում-
բին վերադարձը խնդրել իսլահիէցի հերոսէն, Աւետիս աղայէն...
Փառաւոր ու փառապանծ իրականութիւն մըն է այս, որ իցի՛ւ
թէ օր մը քաղաքակրթութիւնով ու Հայուն առ այդ ունեցած
դերով հետաքրքրուողներուն աչքերուն ու ականջներուն մէջ
մտցուէր:

Բայց մեր նպատակէն դուրս է, Հայ Լեւոնի խումբին ամ-
բողջական պատմականը ընել, այդ բանը արժէ որ մասնաւոր աշ-
խատութիւնով մը տեղի ունենայ, ուրիշներունն այ միասին
խառնուելով, որոնց կեանքին ու գործին մէջ ինչե՛ր կան, քա-
ղաքակիրթ աշխարհին դաս տուող: Եւ որքա՛ն վերաբերմունք ու
գործեր դաս տալու համար դարձեալ «Սոցիալիզմի» ու «Աւետա-
րանի» քարոզիչներուն, իրական սիրոյ, եղբայրութեան և հա-
մամարդկային բնոյթ կրող գործնական փաստերով: Ու կ'անց-
նինք, Կայդ խումբին պատմութենէն մասնաւոր գլուխի մը, «Կա-
պուտակ Լեւոն հերոսամարտին», որ սերտ կապ ունի մեր գրքին
ու նպատակին հետ:

1916ի Փետրուարի առաջին կիսուն, Քէլլէրի ձորին մէջ,
տեղի ունեցող 17 Հաճընցի կտրիճներու խողխողման սարսափելի
դէպքը, որ խումբին համար ճակատագրական անուանեցինք,
դէպք մըն էր որ հայդուկները, գրեթէ բռնութեամբ, դուրս քա-
շեց իրենց անգործունէութենէն, պարտադրելով անոնց ամենի
կուլ մը:

Տասնեօթը Հաճընցի երիտասարդներ, թրքական բանակէն դուրս հանուելով, տասը ժանտարմներու յանձնուած, քշուած էին մահուան գիրկը, «պուռնլարըն թէպիտի վէ սարֆը» — ասոնց աքսորուելը և մաքրուելը—այս էր անոնց հանդէպ ես տրուած վճռին ու հրամանագրին պարունակութիւնը, որ յետոյ մերիններուն ձեռքն ինկաւ։ Ու հոն՝ Քէլլէրի ձորերուն գաղտնապահ մէկ անկիւնին մէջ որոշուած էր գործադրել տրուած այդ հրամանը։

Բայց, ոճրագործներուն գաղանային կառաղութիւնը, միայն զոհերուն անմեղ արիւնովը չէր գոհանար։ Անոնք միեւնոյն ատեն, կ'ուզէին ճիւղներու սե հաճոյքն ու դեղին խրախճանքն ալ ապրիլ։ Այդ արտառաց, խենէշ ու դիւային գինովութիւնով միայն կը յամենային։ Ատոր համար ալ իւրաքանչիւր զոհին ձեռքը բահ ու բրիչ տալով, սուրիններու ծակող հարուածներու տակ, նախ բռնադատեցին իրենց համար և իրենց ձեռքերով, հաւաքական գերեզման ու փոս մը փորել։

Մարդկային արիւնի ու մտի հորը արդէն պատրաստուած էր, ու սուրինները իրենց սխրալի գործը լրացուցին ձեռնակապերով իրարու միացուած տասնեօթեցին վրայ, ու կարգը եկած էր տասնեօթներորդին Գալայճեայն Յովհաննէսին։ Բայց ո՛վ մարդկային վերջին ընդվզում...։ Յովհաննէս, խելագարի մը ցրնցումով, կը բռնէ վզին իջնող դանակը օդին մէջէն, և զայն գործածողին թեք ցնցելով, կրակէ նետի մը պէս կը սուրայ դէպի անտառուտ լեռները, ապաստանելով քարերու ետեւ, ծառերու կոճղերուն մէջ։

Տասը հրացաններ, ուղղուած էին Յովհաննէսի փախած ու ապաստանած անտառներուն վրայ։ Գնդակներու տեղապարտի մը բռնելով մազապուր ու լեղապատառ Հաճընցին...։

Այդ օրը, Քէլլէրի դիմաց, լեռան մը վրայ էին հայդուկները, որոնք սուր հոտառութիւնով մը, կը հասկնան եղելութիւնը, ու վազելով դէպի գէնքերուն ձայնը, դիւահար Հաճընցիէն կը տեղեկանան ամէն բան։ Յեղին արիւնը, անհամբեր թափով մը խուժած

էր իրենց գլուխը, և սխրալի դէպքին բնոյթէն ընդվզած, նետ-
ուած էին փոխ վրէժի:

Քէլէրի ձորը պաշարուած էր և ոճրագործներուն հաշիւը,
հոն իրենց զոհերուն զիակոյտին վրայ մաքրուած էր: Բայց ա-
նոնք ալ փոխադարձութեան օրէնքի մը համաձայն, ոճրագործ-
ներէն մին ողջ ձգելով, իր տեղը ճամբելու անխոհմութիւնը
գործած էին, անոր յանձնարարելով:

— Մէկ մենէ, մէկ ձենէ, գնա՛ և մեծերուդ պատմէ ի՛նչ որ
տեսար...:

Ամանոսէն Միջերկրականի ափերը, չրջանային պպահովու-
թեան 5000նոց բանակին պետերը իզէթ և Խարահիմ այդ դէպքն
էր որ մատերնին փաթթեցին, և հրամայն ստացան պաշարելու և
բնաջնջելու համար լեռնորդիները:

Հայ Լերան խումբը, չափելով անակնկալօրէն մարմին առ-
նող այս վտանգին մեծութիւնը, նախընտրեց քիչ մըն ալ ապա-
ւինիլ աշխարհագրական դիրքով ու ռազմավարութեան ընդունակ
տեղի մը հողային պայմաններուն, և նախընտրեց քաշուիլ Ամա-
նոսի ամէնէն անառիկ ԿԱՊՈՒՏԱԿ ԼԵՌԻ և զիրք բռնեց հոն:

Բայց ո՛վ էր Հայ Լերան խումբը, և ի՛նչ ոյժ կը ներկայա-
ցընէր ան, որուն վրայ՝ թրքական անհամեմատօրէն հսկայ ոյժ մը
կը զրկուէր, զայն նուաճելու որոշումով ու վճռականութեամբ:

Համառօտ ծանօթութիւնը մը, ու եզրակացութիւնը պիտի
թողունք ընթերցողին, որպէսզի անկէ դասեր առնէ ան, և հա-
մողուի թէ հայը, ոչխարային հլութեամբ իր վիզը եաթաղանին
երկարող ժողովուրդ մը չէ, ինչպէս «թշնամի բարեկամներու» կողմէ
փորձուած է ներկայացնել:

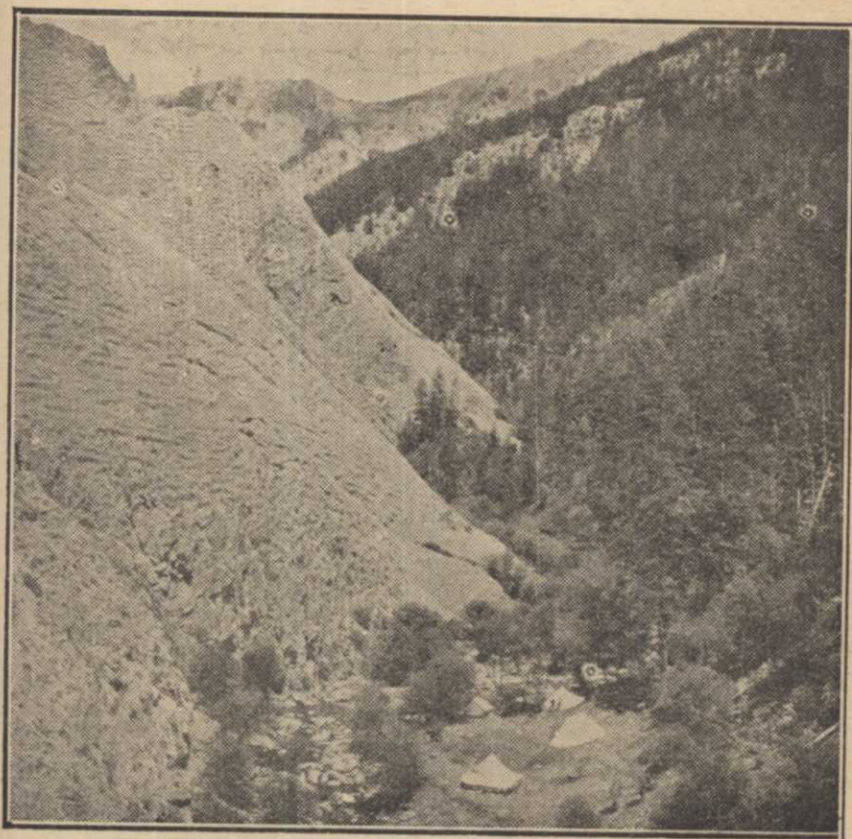
Թէ՛ հայն ալ, նոյնիսկ փոքրաթիւ կազմով, շատ անգամ,
հրաշքներ է գործեր, երբ պատեհութիւն է գտեր, երբ ինքն իր
մէջ կամք ու օրինականութիւն է դրեր...:

Տասնեօթը Հաճընցիները, որոնք լեռներու ծնունդ քաջերէ
սերած էին, պիտի չջարդուէին, օրինակի համար, եթէ երբեք
զէնք ունենային, կամ նուազագոյնը ձեռնակապեր չունենային

ու պաշարուած չըլլալին զօրաւոր ոյժէ մը, ինչպէս անոնցմէ մին, Գալայճեան Յովհաննէս, առիւծային մռնչով մը ցնցեց իր դահիճն ու փախաւ, երբ կապուած չէր, երբ կարելիութիւն տեսաւ:

Կապուածակ լեռան խումբը 52 անձեր էին միայն, մեծ մասով Քէլլէրցի, Հասանպէյլիցի, Ֆընտըճագցի ու Զէյթունցի, որոնք կը կառավարուէին «երեք»ներու խմբապետութեամբ՝ Կադ Յակոր, Յակոր Չաւուշ, Աւետիս աղա և Արամ Չաւուշ, որոնք իրենց կարգին խումբը բաժնած էին երեք մասերու, համաձայն խմբապետական դրութեան: Անոնք խմբապէս որոշ կազմակերպութեան մը չեն պատկանիր, և արդէն իրենց շարժումն ալ գաղափարական ու քաղաքական ունէ նշանաբան ու սեւեռակէտ չ'ունէր: Բայց անոնք ամէնքն ալ սնած ու մեծցած էին Լեւոնային Կիլիկիոյ հայութեան յատուկ ըմբոստ ոգիով: Սերունդն էին դարերէ ի վեր հասարակաց թշնամիին դէմ մաքառող և իրենց աղգային պատիւն ու անհատական անձեռնմխելիութիւնը արժեցնող իրենց նախահայրերուն, որոնք իրենց հոգեկան այս սնունդը առաւելապէս ստացած էին Կիլիկեան արժուերոյնէն՝ Զէյթունէն և անոր շարժումներուն մէջ ազգային ու գաղափարական գոյն դնող մայր կուսակցութենէն՝ Հնչակեանութենէն: Խմբապետներուն երեքն ալ անդամներն էին միշտ այդ կուսակցութեան, բայց անոնք, երբեք կուսակցական նեղմիտ ոգի չդրին իրենց այս շարժումին մէջ: Վասնդին ու կրակին առջև լեռ բարձրացան անոնք, իրենց հետ ունենալով մարդիկ, որոնք կռուիլ գիտէին, ենթարկուիլ գիտէին, որովհետեւ կռիւր որուն մէջ մտած էին յուսահատական մաքառում մըն էր միայն, չմեռնելու համար ստրուկներու մահով, օգտակար դառնալու համար ուրիշներու ալ, եթէ երբեք կարելի ըլլար այդ բանը: Ժամանակի ընթացքին տեղի ունեցող դէպքերն էին, որ արդիւնաւորեցին իրենց ձեռնարկը: Մեծցաւ ու ծաւալեցաւ իրենց ձեռնարկին արդիւնքը: Ափ մը մարդիկներով ամբողջ չըջան մը կառավարեցին, սոսկում պատճառելով հայակեր չարագործներու և թրքական կառավարութեան:

Քիչ չեղաւ անոնց ազդեցութիւնը նաեւ Սուրիոյ ինքնիշխանին և մեծ հրամանատարին՝ Ճէմալ փաշայի վրայ, կ'արժէ որ քանի մը տողով հաս յիշենք փաշային վրայ լաւ ազդեցութիւն

Չախին Կապուտակ լեռ, աջին Քիւրս սաղը
Ձորին մեջ կ'երեւի Գերման բանակասեղին

ձգող այդ դէպքն ալ 1916ի Յունուարին, Կապուտակ Լերան հերոսամարտէն մէկ ամիս առաջ, Հասանպէյլիէն վեր, 6 մղոն հեռաւորութեան վրայ, Կէօքսուի եզերքը, հայ մարտիկները կը հանդիպին կառքի մը, որուն մէջ կին մը կը հանդէժ, երկու ոստիկան զինուորներու հսկողութեան տակ Կառապանը իսլամա-

ցած հայ մըն էր, ծանօթ մերիններուն, որոնք կառապանին այդ ծանօթութենէն սիրտ առնելով մօտեցած էին անկէ տեղեկութիւններ քաղելու համար։ Ու ահա՛ երկու ոստիկանները իրենց վախէն լեղապատառ, գէնքերնին նետելով կը փախին, անպաշտպան ձգելով թուրք կիւնը, որ ուրիշ մէկը չէր, եթէ ոչ ձէմալ փաշայի մայրը, որ Պոլսէն իր զաւակին մօտ կու գար։ Խեղճ կիւնը սարսափահար, վար կ'իջնէ կառքէն և ծուռկի գալով հայդուկներուն առջև, կ'աղաչէ խնայել իրեն, անոնց առջև նետելով թրդ-թաղրամներու տրցակներ։

Հայդուկները կը ժպտին, անոնցմէ մին կը մօտենայ կիւնի, և յարգալի վերաբերումով մը զայն կը վերադարձնէ իր կառքը, գետնէն ժողվելով ու իրեն վերադարձնելով դրամներու տրցակները։

Անոնց այս վեհանձն վերաբերումէն զարմացած, կիւնը կ'օրհնէ ու կ'աղօթէ, մինչև կը բաժնուին իրարմէ։

Իսլամացած կառապանը Սարգիս, որ անխօս հանդիսատեսի դերին մէջ կը մնար, սոսկ շարժումներով փոխանակուած այս գործողութեան, վերջին պահուն հազիւ լսելի ձայնով մը.

— Տղայք, շատ լաւ ըրիք այսպէս շարժելով, կիւնը մեծ հրամանատարին մօյրն է ըսած էր։

Անշուշտ, հեռանալէ ետք, Սարգիս հայդուկներուն ինքնութիւնն ևս ծանօթացուցած էր կնոջ։

Կապուտակ լերան մեծ կռիւէն վերջ կառապան Սարգիս, դարձեալ երեաց, յաղթական մարտիկներուն պատմեց ձէմալ փաշայի կրած տպաւորութիւնը այդ դէպքէն, բերելով նաև անոր մէկ յանձնարարութիւնը.

«Պետութեան շարժումներուն թող արգելք չդառնան, կառավարութիւնը թող չզբաղեցնեն, Ամանոսի լեռները հանգիստ թող ընեն»։

Այս էր Սարգիսին բերած պատասխանը, որ յետոյ ստոյգ նկատուեցաւ, երբ այլևս ոեւէ զինուորական ոյժ չըրկուեցաւ իրենց դէմ։ Եւ սակայն, առանց Կապուտակ լերան յաղթական

կռուին հրաշալի արդիւնքը նկատի առնելու, հաւատալ թէ փաշային մօր հանդէպ ցոյց տրուած վերաբերումն էր պատճառը որ նոր հալածանք տեղի չունեցաւ Ամանոսի լեռներուն վրայ, անշուշտ այդ բանը միամտութիւն պիտի ըլլար, ուրեմն մօտենանք մեր նիւթին, ընթերցողին տալով այդ հերոսամարտին պատմականը:

Իզէթ և Իպրահիմ պէյերու բանակը, զօրացած գիւղացիներու խուժանով մը, յարձակման հրամանը տուած ու շարժիլ սկսած էր: Սարվանլըէն, Չօլագլըէն, Հասանպէյլիէն և Իսլահիէէն յառաջացող թշնամին, լեռը երեք կողմէն պաշարեց, չորրորդ կողմի — Կէօք փունար — հովտին պաշտպանութիւնը ձգելով գերման տիվիլդիոնին, որուն բանակատեղին էր հոն: Փետրուար ամիսը կռուի նպաստաւոր եղանակ էր: Բնութիւնը Ասիոյ մէջ, կարծես, Կիլիկիան հողին դաշնակիցն է: Արեւը հոն, ժամանակէն առաջ կը թափէ ջերմացնող ճառագայթները, և դարմանալի արագութիւնով լեռ ու դաշտ կ'ենթարկուին զարնան ծիլին ու բողբոջին: Այս բանը, եթէ նպաստաւոր էր թշնամիին համար, շատ աւելի փրկարար սակայն, հայ խումբին համար, որ ստիպուած էր լեռան կատարները ընտղ սակաւաթիւ իր ուժերով, յաճախ դիրք փոխելու ու կայծակնային արագութիւնով շարժելու:

Եւ հա՛ 1916 Փետր. 24ի առաւօտուն թրքական լեռնային թնդանօթները որոտացին, արձագանգելով լեռ ու սար: Առաջին ձեռնարկը յաջող անցաւ և թշնամին ոգևորուած, ութը ժամուան անընդհատ ռմրակոծութենէ մը ետք, կարեց Չօլագլըի, Ինքիլիի և Գարաֆեհի ձորերը, մտնելով լեռան կողերը, դիրք ըռնելով ծառախիտ անտառներու մէջ:

Երեք խմբապետները վերը, լեռան կողերուն վրայ, անառիկ դիրքերու մէջ ամրացած, պաղարին ու համբերատար, կը հետեւին ղէպքերուն, իրարու հետ հաղորդակցելով թռուցիկներով: Լուռ էին երեք դիրքերն ալ, մինչև այն պահը, երբ այլևս թշնամին կը մանէր իրենց ղէնքերուն հասողութեան սահմաններէն ներս:

Ու հա՛ն, Յակոբ Չավուշ ևս ներազգու ու կորովապինդ ձայնով մը յարձակման հրամանը տուաւ:

— Հանդա՛րտ, խնայո՛ղ և նշանառու համազարկ . . . : Պերճիմաստ հրաման մը, որուն նշանակութիւնը շատ լաւ կը հասկնային իր զինուորները:

Հրամանատարին դոռ ձայնը քարերը արձագանգեցին, խառնուելով զէնքերու սուլոցին ու արագհարուածներու դափ-դափին: Վարէն վեր շարք առ շարք մագլցող թշնամին կը հնձուէր, բայց միշտ կը շարունակէր յամառօրէն յառաջանալ, ու գրաւել նոր զիրքեր: Թուրք բանակին զոյգ հրամանատար-ները, իրենց զինուորները պատրաստած էին իսլամ մոլեռանդ հօճաներու քարոզութիւններով, և զինուորը հաւատացած էր, թէ մօրթուելու արժանի քանի մը հայ մնացորդներու հետ է իր գործը, մոլեխանձ բանակը, այդ հաւատքով էր որ կրակին մէջ կը նետուէր: Բայց երբ հայդուկներուն համազարկն սկսաւ և իրենց մէջ տասնեակներ գետին փռուեցան, գլորելով լեռներէն վար, ընկրկում տեսնուեցաւ բանակին մէջ: Կանգ առաւ ան, չուզեց լսել տրուած հրամանը, և ամէն զինուոր իր կաշին փրկելու միտքով, կծկուիլ սկսաւ ծառերու ու քարերու ետեւ:

Արդարեւ, դժնդակ կռիւ մըն էր որ բռնուած էին: Լեռը պաշարող բանակին երկու թեւերը հրաման չունէին յարձակելու, տրուած ըլլալով որ տեղային պայմանները ձեռնառու չէին այդ բանին, այդ առաւելութիւնն էր որ առաջին օրուան յարձակո-ղականը զիմագրաւելու կարող եղան պաշարուողները:

Իրիկուն էր, արշալոյսէն ի վեր գոռացող թնդանօթները լռեցին, դադրեցաւ նաեւ համազարկը, առիթ տալով բանակին, գրաւուած զիրքերուն մէջ ամրանալով նոր յարձակողականին պատրաստուելու համար:

Բայց գիշերն ու մութը, թշնամին գործունէութեան նոր պատեհութիւն մը տուին: Ճակատաբաց կռիւին յաջորդեց կեղ-ծիքն ու դաւը:

Կէս գիշերին, խոր լրութեան մէջ, թրքական ճակատէն ձայն

մը լսուեցաւ, դժբախտաբար հայերէն բացառանչ մը, հայու մը բերնէն արձակուած... Այս կանչը հայ լեզուով սոսկում պատճառեց մարտիկներուն:

Շփոթութիւն մը, որ դաւաճանլ մը գոյութեան մտածումէն առաջ կու գար և կամ այն կասկածէն, որ մի գուցէ հայ զինուոր բերած ըլլային իրենց դէմ, զիրար, իրարու ձեռքով կոտորել տալու նենգամտութիւնով...:

Անոնք՝ իրենց շատ արդարացի այս կասկածներով մտահոգուած, խոր մտածումի մէջ էին, մինչ զիմացէն նոյն կանչը աւելի բարձր չեշտով կը կրկնուէր.

— Հայ եղբայրներ... Ձեզի ե՛մ, հայ եղբայրներ:

Գիշերուան խոր մութին ու լռութեանը մէջ ցրուեցաւ ու կորսուեցաւ այդ կանչն ալ Ոչ մէկ պատասխան...:

Միջոց մ, ետք, երեքնուեցաւ այդ կանչը որուն յաջորդեց նաև խօսքը:

— Ես ա՛լ հայ եմ, լսեցէք զիս... ու շարունակեց,

— Աստուած մեր թագաւորին երկար արև տայ: Ան ձեզի ներում կը չնորհէ, Ձեզ իր զաւակները կ'անուանէ ու կը հրամայէ: Վար դէք Ձեր զէնքերը և յանձնուեցէք մեր հրամանատարներուն, ապաւինելով նորին կայսերական անբաւ գութին, որ կը խոստանայ Ձեզ պարգեւաւորել, գերծ կացուցանելով պատիժ ու զինուորական ծառայութենէ, թողելով որ հանգիստ Ձեր ընտանիքներուն հետ ապրիք Ձեր տուններուն մէջ...:

Լսեց թրքական բանբերը: Անոր աչքերը մութը կը ծակէին, դէմէն բարձրացող մարդկային ստուեր մը փնտռելով, և ականջները լայն լայն բացած, անշունչ պատասխան կ'ակնկալէր: Բայց պատասխանի տեղ, ան՝ հայդուկներու զիրքերէն զուարթ երգերու ձայնը մէկայն լսեց, որ ականջալուր թուրք զինուորին համար անհանգործելի էր, կը կատգէին անոնք.

— Ես, հանեցի սուրս պատեանէն, արտասուքով օծեցի,

Տրտմած, անուշ սիրականիս, ես իմ ողբը կարդացի:

Նա՝ երգուեց իւր սիրովը, չխնայել թշնամոյն

Այս պայմանաւ աշխոյժ քաջին, հուր հրացան յանձնեցին:

Լռութեան պահ մը...: Բաները հայը հայդուկներու երգի
բառերուն մէջ գտած էր իր պատասխանը...: Ինքն էս սրտէն
ղարնուած երէի մը պէս կը դողար, գինովցնող յուզումի մը
մատնուելով:

Երգը կրկնուեցաւ, նոր խանդավառութիւնով մը.

— Զէյթունցիին կերակուրն է
Արիւնապուր ոսկրէ թան,
Չար ոսոխի սե արիւն է
Կը պատրաստենք այժմ զայն...:

Անգամ մըն ալ սարսռաց բաները, ո՛չ... ան՝ կարծուածին
պէս մատնիչ կամ դաւաճան չէր, գերի մըն էր, որուն կը պարտադ-
րէին միջնորդի գերը կատարել կամ աւելի ճիշտը, բռնութիւնով
ղինքը կը մղէին ազտոտ դերի մը մէջ:

Ատոր համար էր որ վիրաւոր երէի մը երեւոյթն առաւ, ու
այս անգամ ալ, դարձեալ իր սրտէն զարնուած, կքեցաւ ու ին-
կաւ այն սարին վրայ, ուր բարձրացած էր իր կանչը լսելի ընե-
լու համար: Երկու ձեռքովը փակեց իր դէմքը ու սկսաւ ար-
տասուել:

Բայց հայ խմբապետներն ալ ուղեցին փորձել, երգին երկ-
րորդ տունին յաջորդեց երենց կանչը.

— Հէ՛յ բաները պարոն...: լսեցի՞ր մեր երգին բառերը...:
եթէ հայ ե՛ս նոյն տիղ երգէն տուն մըն ալ դուն ըսէ...:

Պատասխանը չուշացաւ, հայ սպան դարձեալ բարձրացաւ
ապառաժին վրայ և ինքզինքը ժողվելով, զպրոցական տղու մը
պէս արտասանեց.

— Զէյթունցի ենք, ժայռի ձագ ենք.
Կը թռչնինք մենք սարէ սար,
Որ որո գտնենք ու բզկտենք
Ու յօշոտենք չարաչար:

Ու իր արտասանութեան վերջին բառին կցեց նաև իմաս-
տալից քանի մը խօսք:

Հայդուկները վստահած էին, քանի մը վայրկեան խորհրդակցելէ ետք ձայնեցին.

— Պ. բանբեր, եկո՛ւր բայց մինակդ եկուր, այս է մեր պայմանը:

Երեք խմբապետներ, դուրս ելան իրենց զիրքերէն, և անցան ուրիշ ժայռի մը ետեւ, մինչ երկու սուրհանդակ զինուորներ, ղիմաւորելով բանրեր հայ սպան, առաջնորդեցին զայն խմբապետներուն քով:

Ազգակից երկու պատերազմիկներ, յիսնապետ Սեպուհ եւ խմբապետները առանց ձեականութեան, պարզ բարեւով մը, խօսքի բռնուեցան:

— Միշոց չունինք, խօսք առաւ. բանրերը, այդ պատճառով ալ իմ անձս և ժսաահելութիւնս փաստող խօսքի չպիտի լռնուիմ, ինչ որ ալ ըլլայ, այս տեսակ ահաւոր բոպէի մը մէջ հայ մը հայու համար եղեռնի համազօր դաւ չի կրնար սարքել:

Այս մարդիկը մէկ առաջարկ միայն ունին՝ «անպայման «անձնատուութիւն» մնացեալ խոստումները կեղծ են և Զեղ խաբելու կը ծառայեն:

Այսօրուան կռիւը շարունակեց ան, հրաշալի յաղթանակ մըն էր. Զեղ համար, Թուրքերը հարիւրաւոր կորուստ ունեցան, հրամանատարները կատղած են, հաշտութեան այս առաջարկը իրենց այդ կորուստները պարտկելու, և թնդանօթները դէպի լեռ բարձրացնելու պատեհութիւն գտնելու համար է... Ան՝ հաշտութեան բանրերի իր պարաականութիւնը այս ձեռք կատարեց, տեղեկութիւններ տուաւ թշնամիին թիւին, բարոյականին և կռուի ընդունակութեան և անոնց արժէքին մասին: Աւելի քաջալերող ու ոգեւորող խօսքերով յանձնարարեց շարունակել կռիւը, մինչև այն պահը, երբ այլևս անկարելիութիւններ նշմարելով նահանջել պէտք դառնայ: Տեղեկութիւններ տուաւ նաև Գերման շինութեանց արվիղիոնին մասին, որուն պետերը մերժած էին Կեօֆ Փուլարի իրենց բանակատեղիէն Թուրք զինուորին ճամբայ տալ, առարկելով թէ, «իրենք ալ կրնան արգիլել ձեր նահանջը, քանի որ ի-

րենք Թուրքիոյ զինակիցներն են, ոչ թէ Հայերուն»։ Այս առթիւ վէճ ծաղած ըլլալը յայտնեց, որուն հետեանքով երկու կողմերը տեղեկագիրներով Պոլիս գիմած են, ըսաւ։

Յիսնապետ Սեպուհ ալպէս, իր արիւնին ու խիզճին ձայնին հետեւելով, հայդուկները լուսաւորող ու կացութիւնը պայծառացնող դեր մը կատարեց, ուրկէ ետք, սիրալիր գերկընդխառնումով մը համըրուեցան խմբապետներուն հետ, ու բաժնուեցան, իր դիմումը մերժող պատշաճ պատասխանի մը բանաձեւովը։

Յաջորդ առաւօտ, նոր արշալոյսին մթնշաղովը, կռիւը վերսկսած էր։

Բայց առաջին վայրկեանէն իսկ, յայտնուեցաւ որ յարձակողականը իր նախորդ օրուան ուժգնութիւնը կորսնցնեցած, աւելի պաշտպանողականի կը միտէր։

Այս նոր կացութեան առջեւ, խմբապետները ըստ այնմ կարգադրութիւններ ընելով, խորհրդակցութեան նստան։ Նիւթը՝ ստեղծուող նոր կացութիւնն էր, որուն պարզած նոր պայմաններուն համաձայն կռիւի որոշ նոր յատակագիծ մը պատրաստեցին։ Հաշուեցին նաեւ իրենց կռուի ուժերն ու պայմաններն ալ, ու գտան որ, քանի մը տասնեակ մարտիկներով, ինչքան ալ միջոցներ ունենային անշուշտ չպիտի կրնային մինչեւ վերջը չափուիլ պետական կազմակերպուած բանակի մը հետ։ Անոնց այս հաշիւն ու եզրակացութիւնը բոլորին կողմէ անառարկելիօրէն ընդունուեցաւ։ Բայց որոշուեցաւ նաեւ շարունակել կռիւը մինչեւ ծայրը, ինչպէս յանձնարարած էր նաեւ հայ բանբերը, օգտուելով ռազմադիրքի հրաշալի այն առաւելութենէն, զոր կ'ընձեռէր իրենց բարձունքը, ընդդէմ լեռնէն վեր մագլցելու դատապարտուած յարձակողներու։

Ընդունուեցաւ նաեւ կիրարկել, թշնամին շփոթեցնող ռազմավարութիւն մը, որ կը պատշաճէր հայդուկային կռուի ընդունուած թէզին, որուն մէջ իրենք ժառանգականօրէն թրծուած ըլլալով, ապահովապէս պիտի կրնային պաշարողները յոգնեցնել։

«Փոքր ուժերով մեծերը խոնջէնքի ու շուարումի մասնելու մէթոտն էր այդ:

Էականը, ուրկէ կախում ունէր իրենց վերջնական ապահովութիւնը, և որուն վստահ ըլլալէ ետքն էր որ կռիւը պիտի կըրնային խանդով ու աւիւնով շարունակել, այդ ալ իրենց նահանջի ճամբուն ապահովութիւնն էր: Այդ ճամբան ինչպէս ըսինք Գերմանացիներն էին որ բռնած էին, ուրեմն անոնց վերաբերումէն կախում ունէր իրենց նահանջի այդ ապահովութիւնը, հետեաբար այդ խորհրդակցութեան մէջ, որոշեցին լուծել նաեւ այդ կենսական հարցն ալ: Ընտրուեցան երեք սուրհանդակներ, որոնց երկուքը պիտի ապահովէին երրորդին դէպի Կէօք փունարի բանակատեղին երթուղարձի ճամբան, իսկ բուն բանաճնացը, պիտի մտնէր բանակատեղի գտնելու համար հոն պաշտօնավարող Խարբերդցի երկրաչափ զոյգ Կարապետները, և անոնց միջոցով պիտի կարգադրուէր հարցը:

Խմբագրուեցաւ նամակ մը և յանձնուեցաւ սուրհանդակին, որ խումբին ամենակրտսեր, աշխոյժ ու անվախ մարտիկ, մեզի ծանօթ Չէնկիլէրցի Շաւարշն էր:

Երկու զինուորները, արդէն մեկնած էին, խուզարկելու եւ ապահովութեան մէջ ղենելու համար ճամբան: Իսկ Շաւարշ, անոնցմէ մէկ ժամ վերջ, իր կատարելիք պաշտօնին փափկութեան գիտակցութիւնով, թուրք գիւղացիի տարազով ծպտուեցաւ եւ գիշերուան մութին պաշտպանութեանը տակ, խուզարկու եւ զգուշաւոր քայլերով լեռներէն վար շուքի մը պէս սահեցաւ ու առաւօտեան բացուող արշալոյսին հետ, հասաւ Կէօք փունարի ձորին եզերքը, և հոն մացառներուն ետեւ սպասեց մինչև արեւածագ, մինչև որ վրաններուն մէջ մարդկային շարժումն սկսաւ, մինչև որ զինուորներ եկան ջուր առնելու, և ինք պատեհութիւնն ունեցաւ ինքզինքը հասկցնելու անոնց:

Թուրք գիւղացիներու համար, սովորական բան էր, ուտելիք և հացի աւելցուկ ձեռք բերելու համար գերման բանակատեղիին կից, խոհանոցի բաժնին շուրջ սլքտալը: Պահակները Շա-

ւարչը անոնցմէ մին կարծեցին, և ցոյց առին այն բաժնեակը, ուր կարելի էր սովորաբար աւելցուքներ գտնել:

Ժպտեցաւ Շաւարշ, գլուխը թոթուեց ու թերուս գերմաներէնով մը, «Ես հայ եմ... Կ'ուզեմ երկրաչափ Կարապետները», ըսաւ: Զինուորներն ալ ժպտեցան, դայն չափեցին ոտքէն մինչև գլուխը և իրարու ըսին.

— Ի՞նչ հպարտ ժողովուրդ է սա հայը... «Մարդը իրեն համար նախաափնք կը սեպէ զինքը մուրացիկ կարծելնիս...» եւ անոնցմէ մին աւելի հետաքրքիր, դառնալով հայուն.

— Ի՞նչ պարոն, արժանապատուութեանդ դպաւ, անօթի չե՞ս, հացի կարօտ չե՞ս...:

— Կարօտ եմ այո՛, թերեւ ալ անօթի, բայց մուրացիկ չեմ պարոններ, կտրուկ կերպով պատասխանեց հայ աղան, ու շարունակելով իր խօսքը աւելցուց.

— Դուք պ. Գերմանացիներ, այս լեռներուն վրայ ու ձորերուն մէջ հաղարաւոր լքուած, կողոպտուած ու թշուառ Հայեր տեսաք, բայց խնդրեմ ըսէք, մեկ հաս հայ մուրացիկ տեսա՞ք, մինչև այսօր ուէ մուրացիկ հայ Զեղ ներկայացա՞ւ:

— Ո՛չ... չա՛տ ճշմարիտ էք, պատասխանեցին զինուորները և հիացիկ երեւոյթով մօտենալով Շաւարշին, պաշարեցին դայն ու սկսան գգուել ու շոյել դայն:

— Այն ատեն պարոններ... վերստին խօսք առաւ ան, ե՛ս այդ հպարտ ցեղին կը պատկանիմ, և մուրացիկ մը չեմ: Տարէք զիս Զեր կրկրաչափներու բաժինը և ինձ ցոյց տուէք անոնցմէ հայ զոյգ Կարապետներէն ուէ մէկը:

Ու զինուորներուն ապշահար նայուածքներուն տակ Շաւարշ, անոնցմէ միոյն հետ, յառաջացաւ ու մտաւ վրանէն ներս:

Քիչ վերջ նոյն վրանը եկան նաև երկու հայ երկրաչափերը, և բանքերը լսելէ ու անոր բերած նամակին պարունակութեան տեղեկանելէ ետք բաժնուեցան անկէ:

Զոյգ կարապետները*, այդ օրը մինչև իրիկուն, յոգնաջան աշխատանքով ըրին այն, ինչ որ կը պարտադրէր լեռնէն եկած դիմումն ու խնդրանքը, և ինչ որ իրենց սրտէն ու հոգիէն կու գար:

Գիշերուան մութին հետ, Շաւարշ, հարկ եղած պատասխան նամակը գրպանած, դարձեալ ճամշայ ինկաւ:

Բայց այս անգամ աւելի հաճոյալի ու ապահով պայմաններու տակ ճամբորդեց անո Նրկու Գերմանացի գինուորներ եւս ընկերացան իրեն, և միասին լեռը տարին երկու գնդացիներ, որոնք անհրաժեշտ նկատուած էին հրամանատարներուն կողմէ:

Կէս գիշերին, խմրապետները դարձեալ ժողով ունեցան: Թրքական յարձակողականի երկրորդ օրն ալ անհեռեանք անցած էր: Թշնամին, ամբողջ օրը, մասնակի շարժումներ միայն կատարած էր, առաւելապէս զբաղելով թնդանօթներուն փոխադրութեամբը: Կասկած չկար, յաջորդ օրը անռելի կռուի օր մը պիտի ըլլար, և պտոր համար ալ, անհամբեր սուրհանդակին վերադարձին սպասած էին:

Եկած պատասխանը նպաստաւոր էր.

«Կռուեցե՛ք որքան կարող եք, նահանջեցե՛ք երբոր պէտք գտաք, բայց ձեր նահանջք պէտք է տեղի ունենայ քալ առ քալ կռիւով, նախընտրելով Կեօֆ փունարի օջանք, անկէ Քիւրս տաղի անցնելու համար: Գերմաններուն կողմէ ոչ մէկ վստեղ. անոնք պիտի հսկեն Ձեր վրայ կարելի աջակցութիւնն ինքեքելով»:

Վստահութեան շունչ ու կեանքի յոյս ներշնչող այս լուրը, իսկոյն մարտիկներուն հաղորդուեցաւ: Դիրքերու մէջ տեղ գրաւեցին նաեւ երկու գնդացիները, որոնք շօշափելի գրաւականներ հանդիսացան ակնկալուած օգնութեան... ու մարտիկները նոր շունչ ու կորով ստանալով նուիրուեցան իրենց պարտականութեան:

*) Եւանթ.— Դժբախտաբար, ի ձեռին ունեցած ճօթերուս մէջ Խարբերդի այդ երկու «նայու զաւակները» այդ որակումով յիշուած են, առանց անոնց մականունները տալու:

Անոնք՝ այդ գիշերը միջնային կարգապահութիւնով, գեղուն աշխատանքի մը լծուեցան, որ մինչև առաւօտ շարունակուեցաւ:

Հազարաւոր մեծ ու փոքր քարեր, ապառամի կտորներ կրեցին դիրքերու առջև ու զանոնք տեղաւորեցին ի հարկին դէպի թշնամին գլորելու պատրաստ դիրքերով: Մարդկային զգեստներու մէջ խոտ թխելով խրտուկականք պատրաստեցին և զանոնք ալ շարեցին դիրքերուն վրայ: Ռազմական հնարամիտ միջոցներ էին ասոնք, թշնամին շուարեցնելու և անոնց յառաջխաղացութիւնը ուշացնելու համար:

Առաւօտ էր, յետ արշալոյսին, թշնամի դիրքերէն թնդանօթը որոտաց: Մեծ յարձակողականին ազդանշանն էր այդ ռմբակոծութիւնը: Ու ահա՛ արեւուն կարմրող առաջին շողերուն հետ, ռումբերու պաշտպանութեան տակ, թշնամին դուրս ելաւ իր դիրքերէն, ու քայլ առ քայլ կռուելով սկսաւ յառաջանալ: Հայդուկները, միշտ պաղարիւն՝ ձգեցին որ ան որքան կարելի էր աւելի մեծ թիւով մօտենար իրենց դիրքերուն, ու թշնամին քաջալերելու համար, իրենց դիրքերուն մէջ բարոյալքում ու մեռելութիւն կեղծեցին: Եւ արդարեւ, Հայերու այս լռութիւնն ու կեցուածքը չփացուց թշնամին: Լերան դիրքերը պարպուած կարծուեցաւ, ու զինուորները դուրս խոյացան անհաշիւ ու խելացնոր վիճակով մը...: Նպատակային պահն ու պատենօթութիւնը հասած էր:

— Տղերք, դէպի գործ, գոռացին խմբապետները՝ ու ահա՛, լերան կողերէն վար, գլորեցան անհամար քարեր ու ժայռի կտորներ, որոնց հետ միեւնոյն ատեն սկսաւ գործել գնդացիրը: Այս վերջինը անակնկալ սարսափի մը մատնեց թշնամիները, որոնք գլորող ժայռերուն առջեւն ալիք առ ալիք փախելու իրենց փորձին մէջ գնդացիրներու կրակին տակ կը հնձուէին:

Անփառունակ բայց խիզախ մարտնչում մը, որ խեղդող փոշին մէջ ու կռաակողող շոհերուն վրայ տեղի ունեցաւ ու շարունակուեցաւ մինչև իրիկուն, անորոշութեան մէջ պահելով

կռուին ելքը՝ Մեծ եղաւ յարձակողներուն կորուստը, դարձեալ ոչ մէկ զոհ մերիններէն։ Բայց կէսօրէն վերջ, նոր դիրքերու վրայ բերուած թնդանօթը սկսաւ ծեծել հայ մարտիկներուն դիրքերը։

Հայդուկներուն սարսափն էր մահուան այն գործիքը, որուն դէմ ոչ մէկ գործածելիք միջոց ունէին։

Ճակատ ճակատի, դէնքով կռիւ մղելէ երբեք չէին խրաչեր անոնք։ Ափ մը ուժով հարիւր անգամ աւելի թիւ ու զէնքի գերակշռութիւն ունեցող թշնամիին դէմ երկու օրերէ ի վեր մղուող յաղթական կռիւը, անոնց այդ անվեհերութիւնն ու կռուի ընդունակութիւնը կը յայտնաբերէր։ Բայց թնդանօթին դէմ զննիւ և անոր ուղմբերուն զիմազրաւելու գերբնական ոյժը, շատ իրաւամբ, իրենց կը պակսէր։

Ի՞նչ պէտք էր ընել ուրեմն, մինչև որ կարենային նահանջել ու քաշուիլ անոր հասողութեան սահմանէն դուրս։

Դէպք մը, որ անակնկալ երեւոյթ մըն էր, բարեբախտաբար շուտով օգնութեան փութաց։ Կէօք փուլնարի գերման բանակատեղիէն զինուորական փող մը հնչեց։

Անոր յաջորդեց բարձրացող հրթիռ մը, նոյնպէս գերման բանակատեղիէն, որ մուխէ սիւնի մը պէս օդին մէջ բարձրացաւ, պայթեցաւ վերը, և թանձր ու սև ամպակոյտ մը դիզեց ու կուտակեց օդին մէջ։ Ուղղարկու հայդուկներ բարձունքներուն ետին կծկուած, իրենց սուր նայուածքներով, կը քննէին շուրջը, ի՞նչ կը նշանակէին Գերմաններուն կողմէն տեղի ունեցող այս նշանակները...

Ու ահա՛, անտառներէն ու բարձր ժայռերէն վար կախուող շուքերու մէջէն չորս ձիաւոր դուրս գալով դէպի թշնամին յառաջացան։ Թուրքերը լռեցին և սպասողական վիճակ մը ստացան։

Միջամտութիւն մըն էր եղածը, կռիւը դադրեցնելու եւ վերջ տալու համար յարձակողականին։ Այս էր ամէնուն տրամաբանութիւնն ու համոզումը, որ կասկած չէր ձգեր թէ, Գեր-

մանացիները հետեւելով կռուի փուլերուն, կռահած էին հայդուկներուն ենթակուած դժնդակ վիճակը, եւ հիշտ վայրկեանին ուրժաւ էին կանխել հաւանական ռեւէ պատուհաս:

Ժամ մը վերջ, իրականութիւն դարձած էր իրենց ենթադրութիւնը: Բանքեր մի, որ միշտ նոյն հայ յիսնապետ Սեպուհն էր, ճերմակ դրօշով մը մօտեցաւ Հայոց գծերուն և խօսքի բռնուեցաւ խմբապետներուն հետ:

Թուրք հրամանատարներուն կողմէ առաջարկ կը բերէր, դադրեցնել կռիւը, և երկու ներկայացուցիչ նշանակել լսելու համար իրենց պայմանները, ընդունելով գերման տիվիզիոնի բարձաստիճան սպաներու միջամտութիւնը:

Առաջարկը դրուելէ ետք, անոնք խորհրդակցութեան նստան, յիսնապետ Սեպուհ իր բանքերի հանգամանքէն դարձեալ մերկացած, սրտակից ու անձնուէր ընկերոջ մը անկեղծութիւնով, չքաշուեցաւ այս անգամ ալ իր թելադրութիւնները ընել: Գերմանները, ըսաւ ան, տեսնելով որ զուք վերջնական փճացումի վտանգին տակ էք, Ձեզ փրկելու մտքով այս փորձն ըրած են, հետեւաբար, աւելցուց ան, անոնք ալ և ես ալ համաձայն ենք որ ընդունիք այս առաջարկը, մինչև վազն առաւօտ երկու պատուիրակ զրկէք Կէօք փունարի գերման բանակատեղին, պայմանաւ որ, Ձեր զիրքերուն վրայ մնաք, միշտ արթուն ու պատրաստ մինչև որ ելքի մը հասնիք:

Խմբապետներն ու զինուորները, անհուն գոհունակութիւնով մը լսեցին Գերմաններու արթնամիտ այս շարժումը, և իրենց օգնելու և մահուան ապարդիւն վտանգներէն ազատելու ձեռնարկը: Ամէնքը միասին յիշեցին իրենց ալ մարդկային վերաբերումները ասկէ առաջ, որոնց ենթակայ գերման զինուորներն ու բժիշկը, Տոքթ. Քօսման, անշուշտ որ մեծ դեր ունեցած էին, Գերման և հայ Ամանոսեան խումբերուն միջև գոյութիւն առնող այս բարեկամութեան մարմին տալով:

Բայց, յանձնուել թշնամիին և երթալ հոն ուր ցոյց պիտի տրուէր իրենց, այդ մտածումը այդ վայրկեանին, ամէնուն վրայ

հաւասարապէս, այնքան սոսկալի տպաւորութիւն մը ձգեց, որ ամէնքը միաբերան.

— Կը մեռնի՞նք, բայց այդ անմտութիւնն ու վատութիւնը չենք գործեր պատասխանեցին:

Խմրապետներն ետ, ի լուր իրենց զինուորներուն կուրծք ուռեցնող այս կեցուածքին, հպարտ ու արցունքոտ աչքերով մերժեցին անպայման պնտնատութեան ունէ առաջարկ, բայց յետոյ յիսնապետ Սեպուհի հնարամտութիւնով, համաձայնեցան անոր դրած նոր, ուրիշ մէկ բանաձեւին շուրջ:

— Յանձնել բոլոր զէնքերն ու ռազմանիւթը, պայմանաւ որ Գերմանացիներու հսկողութեան տակ, միջոց տրուէր հայդուկներուն, հեռանալ Կապուտակ լեռնէն, խոստանալով որ, որքան ատեն իրենք անձր կը մնար անձեռնմխելի, իրենք ալ նոր խումբ և նոր շարժում չպիտի կազմակերպէին:

Հարցը փակուած էր, յիսնապետ Սեպուհ իր յաջողութենէն ուրախ, ողջագութեանցաւ ու բաժնուեցաւ, կրկնակի թելադրութիւններով:

Սէ սակայն, թուրքը ե՞րբ էր յարգեր իր խօսքն ու պայմանները: Ե՞րբ տեսնուած է որ ան, չգաւէ, չխարէ ու չղիմէ իր խորամանկ բարբարոսութեան...:

Այս անգամ ալ ան, կրկնեց իր այդ վատութիւնը: Հայդուկները, մութ գիշերուան մը հանդարտութեանը մէջ, մինչդեռ ղեղած էին պատուիրակները ընտրելու հարցով, և կ'անուած էին նոր ստեղծուած սպառնալիքով, յանկարծ, պահակները լուր տուին, թէ թշնամին խիտ առ խիտ կը մօտենար իրենց, պաշարման նոր գիծ մը կազմելով սուրինաւոր յարձակումի մը ձեռնարկելու համար: Անոնք, ինչպէս յայտնուեցաւ յետոյ, Գերմաններու մեկնումէն ետք, որոշած էին դիմել այդ յարձակողականին, տեղն ու տեղը գերի բռնելու համար հայդուկները, անշուշտ յաղթական վերադարձով մը ծածկելու համար, օրերէ ի վեր ունեցած իրենց ամօթալի պարտութիւնները, որոնք հարիւրներով մարդկային կորուստ արժած էին թուրք բանակին:

Հայ ֆեադայինները ոտքի ելան՝ Ակներե վտանգին առջև, որ թշնամիին ձեռք բերած նոր դիրքերու առաւելութենէն ու անոր մօտաւորութեան մահահոտ շունչէն կու գար, անոնք չափողուցան ընաւ, մնացին անայլայլ, սպառազէն ու անվեհեր, և իրենց գործին ու նուիրումին գիտակցութիւնովը արիացած, կուրծք տուին անոնց այս նոր կատաղի գրոհներուն ալ, ճարպիկ դարձուած քներով, ու միշտ գիշերուան սև մութին հետ դաշնակցելով քանդեցին ու փշրեցին անոնց բոլոր երազն ու նպատակը:

Ահաւոր կռիւը սակայն, մերիններուն համար վայրկեան առ վայրկեան, աւելի ճակատագրական ու եղբրական կը դառնար: Որովհետեւ, իւրաքանչիւր վայրկեան, թշնամին նոր ուժեր կը բերէր, մինչդեռ, մերինները, թէև մինչև այս պահը անձի ուժէ կորուստ տուած չէին, բայց յոգնութիւնը, և թշնամիին ակներե գերանդանցութիւնը պատճառ դարձան, որ Հայերը, ճգնաժամային ու յուսահատական փորձերու դիմէին:

Խմբապետ Յակոբ Չափուշի գոռ ու ներազգու ձայնը արտասովոր թրթռումով մը նորէն բարձրացաւ.

— Տղաքներ, պատրաստուեցէք նահանջի... ու աւելցուց.

— Ամէնքս խմբովին վտանգուած ենք, այս անիւէն դուրս գալու համար աննախընթաց անձնագոհութեան պէտք կայ, ընկերներէս չորս նուիրուածներու պէտք ունիմ, անոնք՝ որոնք իրենց մէջ կոչում կը զգան թող ինձ մօտենան...:

Չորս անձնագոհները պատրաստ էին, զանոնք տեղաւորեց բարձունքի մը վրայ, անոնց յանձնելով գործելու վիճակին մէջ մնացող իրենց միակ գնդացիքը, և ինք վերադառնալով խումբին քով, քանի մը վայրկեան տենդոտ խօսակցութեան մը բռնուեցաւ իր խմբապետ ընկերներուն հետ: Յայտնի էր որ վէճ մը կար իրենց մէջ, և այդ՝ նուիրուած յետսապահներու հետ մնալու իր կտրուկ որոշումն էր: Վիճակ ձգել կը պահանջէին Աւետիս աղա և Արամ Չափուշ: «Ո՛չ, վիճակն ինձ ելած է. մահաբեր այդ պատիւը ուրիշին չեմ ձգեր», վճռեց ան, ու նետուեցաւ անոնց գիրկը:

Համբուրուեցան երեք խմբապետները, յուզուած լուռ, բայց խօսուն ու իմաստալից սեղմումներ տալով իրարու:

— Պատրաստ... հրամայեց Յակոբ Չավուշ, այս անգամ խռչափողին մէջ խեղդուած ձայնով մը, որ իր յուզումը կ'արտաբերէր. ու աւելցուց.

— Տղաքներ, դէպի ետ, դէպի նահանջի գիծը...:

Մինչև այդ րոպէն, մահուան դէմ կուրծք ու ճակատ ցցող հայդուկները, այս որոշումին ու տրուած հրամանին առջեւ անդունեցան, կարծես իրենց սիրտն էր որ ներսէն փրթաւ, բայց րոպէական շարժումով մը, որ բաժանումի անակնկալէն կը թելադրուէր, անոնք չհապատակեցան խմբապետին այդ հրամանին, ու

— Ո՛չ խմբապետ, կուրծք մեզ համար նոր է որ կը սկսի, թողէք որ կուրծք կուրծքի և սուր սուրի գանք, և մեր դարերու վրէժին կորովովը գինովցած, թշնամիին հետ մեր հաշիւը մաքրենք: Մա՛հ... կամ... յաղթանակ... գոչեցին, ամէնքը միաբերան:

Երկաթէ պարիսպի մը պէս բարձրացող անխորտակելի այս կամքին, իրենց կուրծքն ու ճակատը թշնամիին դէմ ցցող ֆէտայիներու կուռ ու անվեհեր այս կեցուածքին ու ակներե վըտանգին առջև անոնց ցոյց տուած այս աննկուն արտայայտութեան դէմ, հրամանատարները պաշեցան...:

Յակոբ Չավուշ, որ միեւնոյն ատեն Քէօրօղլիներու դասական դպրոցէն աշուղ մըն էր, ոգեւորուած, ոտքի ելաւ, իրմէ անբաժան հօրմէն ժառանգ սաղը կուրծքին. դրաւ, ու առնական ու գոռ ձայնով երգեց Քէօրօղլիէն ռազմերգ մը:

Ան՝ իր երգերուն հետ էր որ կ'որոշէր իր ընելիքը. Լեռներու մէջ հասակ առած, դէնքերէն անբաժան, ռազմիկ, բայց խորամանկ ու խորաթափանց միտքով գիւղացի մըն էր, որուն մէջ ընառուր և զարմանալի յատկութիւններ գոյութիւն ունէին:

Սուր հայեցողութիւն մը, դէպքերը վերլուծող և իրերը յըստակօրէն տեսնող ու դատող միտք մը, որուն համար դիւրին էր

նաե, նոյնքան արթուն, ու հասուն որոշումներ տալ, մնալով անայլայլ, դէպքերուն ու վտանգին առջեւ, ինչպէս նաեւ հաստատամիտ գործելու ատեն: Աշգրեայի իր կեանքին մէջ երբեք նուաասացած չէր ան, հակառակ անոր, որ տասնեակ տարիներ տեղոյ հրոսակային իր շարժումներուն մէջ շատ օրեր ու շատ անգամ, պարտութեան ու յաղթանակի պահեր անցուցած էր: Բայց միշտ, բանտերու մէջէն ու բերդերու արգելարաններէն, կրցած էր ճաղապրիլ ու դառնալ նոյն անզուսպ ֆէտային:

Հոս ալ, Կապուտակ Լերան կռուի եղերական վախճանին, մնաց նոյն կորովապինդ ու անայլայլ մարդը, և որպէսզի վերջին շարժումը, խենթութեան հաւասարող յանդգնութիւն մը գործէր, որովհետեւ այդպէս եղած էր ամբողջ իր կեանքին մէջ, ան ինքզինքը յանձնեց երգի ալիքներուն, և հոն անոնց վերացնող ոլորտներուն մէջ. տուաւ իր վճիռը:

Ան՝ չէր կրցած անտեսել իր հայդուկներուն սրտառուչ ընդդիմութիւնը, որ նահանջելու հրամանին դէմ կը ցցուէր, յուսախափութեան ջղայնոտ այդ վայրկեանին մէջ, տեսաւ նաեւ իր մէջ մարմին, առնող ե՛սը, ամօթ մը զգաց արուած այդ որոշումին մէջ, և դարմանելու համար եղածը, վճռեց վերջին դրուագ մըն ալ հիւսել, դրուագ մը որ իր կարապի երգն եղաւ դժբախտաբար:

Կուտակուած մուրթ ամպերու պայթող, գոռ ու խորունկ ձայնով մը.

— Առաջին տասնեակ... ձայնեց, ու աւելցուց՝ ռումբեր ի ձեռին դէպի առաջ... ինծի հետեւեցէք... հրամայեց ու դուրս թուաւ դիրքերէն:

Իրեն հետեւեցան տասը քաջերն ալ:

— Բալեցէ՛ք, մինչեւ հոն, ուր ես կանգ պիտի առնեմ,՝ րահանգեց:

Գեանամած, օձերու սողոսկումով սահեցան անոնք սարերէն վար, ու անցան թշնամիին նշանառութեան գիծը: Անոնց դիրքերուն առջեւ կանգ առին, խմբապետը դարձեալ հրամայեց.

— Այլ ձեռքերնիդ վեր, պինդ սեղմեցէք ռումբերը: Քաշեցէք օղակները և համրեցէք, մէկ, երկու, երեք չորս: Տասնևմէկ Վահագնեան բազուկներ օղին ու մութին մէջ, համաշափ շարժումով մը դէպի թշնամին նետեցին իրենց ռումբերը:

Ահաւոր եղաւ անոնց պայթումն ու զորդիւնը, որոնք կրկնուեցան ու երեքնուեցան, լռութեան դատապարտելով թշնամին, որ անսկնկալէն շջմած, ու թերեւս ալ ահաւոր կորուստներու մատնուած կծկուեցաւ իր պատեհանին մէջ:

Անձնուրաց այդ տասնեակը ետ վերադարձաւ առանց վնասի...

Բայց այլևս պէտք էր նահանջէին, այդ բանին կը ծառայէր յուսահատական այս վտանգաւոր գործողութիւնը:

Տեղի Ուշուրումի սարալանջը բռնող չորս քաջերուն նայեցաւ անգամ մըն ալ քննեց անոնց ռազմական դերին կարեւորութիւնը ու դառնալով իր ընկերներուն:

— Օ՛ն դէպի նահանջ ընկերներ, հրամայեց, ու աւելցուց, որքան ատեն թշնամին մեր ռումբերուն գործած աւերովն է զրադուած, ժամանակ է որ դուք քաշուիք, հետեւելով Ձեր խմբապետներուն Աւետիս աղային ու Արամին, որոնք գիտեն թէ ո՛ւր և ի՛նչպէս պիտի առաջնորդեն ձեզ, իսկ ես, իմ չորս ընկերներովս, կը մնամ հոս, Ձեր նահանջը ապահովելու համար: Երթաք բարեա՛ւ... ցտեսութի՛ւն...: Վերջացուց իր խօսքն ու կրուկներուն վրայ դառնալով, բարձրացաւ դէպի սար, առանց անգամ մըն ալ ետեւ նայելու:

Դժբախտաբար, թշնամին, հայդուկներուն այս վերջին յուսահատական գրոհին նշանակութիւնն ըմբռնած էր, շուտով ինքզինքը ժողովեց ու իր կարգին սկսաւ նոր գործողութեան մը: Անոնցմէ ալ տասնեակներ դուրս ելան իրենց գիրքերէն, և որսորդային շրջափակ ռազմավարութեան մը հետեւեցան, մինչ թրք. բանակին կեդրոնը իր ամբողջ սաստկութիւնով սկսաւ կրակ տեղալ, իր նշանառութեան թիրախ ընտրելով «Տէվէ Ուշուրումի» բարձունքը, անտարակոյս լուր ունենալով այդ սարին ու անոր

վրայ դիրք բռնող յետսապահներու նպատակի մասին:

Հինգ նուիրուածներուն կացութիւնը յուսահատական էր: Կռուեցան անոնք զիւցազնական անվեհերութիւնով մը, արհամարելով մահը, բայց անխուսափելին տեղի ունեցաւ: Ճակատագրական սև վախճանով մը, իրարու ետեւէ ինկան, սարերու առիւծը Յակոբ Չավուչ, իր կորիւններէն Հասանպէյլիցի Գարեգինը և Քէլլէրցի Սարգիսը «Սագօլու» անուանեալն իսկ Հասանպէյլիցի Բարսեղ, միակ անվնաս մնացողը, իր կռնակն առաւ Ձէնկիլէրցի Շաւարշը, որ ծանօրէն վիրաւորուած էր, և ինքզինքը յանձնելով ճակատագրին քմայքին կորսուեցան անտառներէն վար...:

Թշնամին, Հայոց դիրքերը զրաւած էր, և ի տես երեք զիականերուն, կեղծ խանդավառութեան մը անձնատուր, շարունակեց հետապնդել նա՛նանջողները, որոնք ևս պիտի վտանգուէին թերևս եթէ երբեք նոր անակնկալ շարժում մը, որ դարձեալ վարէն Գերման բանակատեղիէն կու գար, օգնութեան չփութար:

Ութը լուսարձակներ, իրենց լոյսի գերաններով ողողեցին Կապուտ լեռան բարձունքները, որոնցմէ ջրվիժող լոյսի հեղեղի ոլորտներուն մէջ խարխալած, կուրացան թշնամի աչքեր ու չկրցան տեսնել զառիվարը, ուրկէ, մերինները, անարգել կարողացան փախիլ ու ապաստանիլ հանդիպակաց Քիւրս քաղիի բարձունքները:

Գերմաններուն անմոռանալի այս փրկարար վերաբերումն ալ հայ պատմիչը պիտի չմոռնայ ու պիտի յիշէ, Հայուն երախտագիտական տուրքը վճարելու համար:

Ահա՛ այսպէս ու սոյն երեւոյթական պարտութիւնով վերջացաւ «Կապուտակ լեռան հերոսամարտը» որ իրականին մէջ ուժին, մտքին ու հոգիին անխորտակելիութեան ու կենսունակութեան ցայտուն փաստերովը, Աւարայրը յիշեցնող յաղթանակ մըն էր...:

Այս յաղթանակին, կողմնակալ կամ տեսական տուեալներով չէ որ պիտի համոզուինք, երբ առարկայական ատաղձներ կան,

բաւարար ու անառարկելի, ցոյց տալու համար, թէ «կապուտակ լերան կռիւը» հայ մարտիկներուն յաղթանակն էր...

Յիսուսներկու անձնազօհ քաջեր, իրենց ցեղին ենթարկուած մահացու վիճակէն ընդվզած, անոր օգնութեան հասնելու կարելիութիւններով մտահոգ, իրենց դէմ կը գտնեն տասը հազարնոց սպառազէն ու մեքենայացած պետական ոյժ մը: Ուրեմն, մէկի դէմ, երկու հարիւր...: Գլխու պտոյտ պատճառող ու անհաւատալիօրէն հսկայ տարբերութիւն մըն էր այս, որոնց հետ հայդուկները չորս օր ու գիշեր անընդհատ կռուեցան...:

Այո՛, հայդուկները պարտուեցան երեք քաջերու կորուստով, բայց թշնամին պարտուեցաւ երեք հարիւր տասնեւչորսով: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ Քէլլէրցիներու Ամանոսեան խումբին այս հերոսամարտը, իրականին մէջ փառապսակ յաղթանակ մըն էր, որոնց առջև մենք ու սերունդներ, հիացումով ու պատկառանքով պիտի նայինք, պաշտամունքի խունկ ծխելով անոնց յիշատակին առջև:

*
* * *

Կապուտակ լերան հերոսամարտը, իր գործունէութեան ընթացքին, ուշադրութեան արժանի երկու երեւոյթ պարզեց:

Այդ երկու երեւոյթին մէջ ալ Գերմանացիներ, հայր իր բնավայրին վրայ ճանչնալէ ետք, դիրք բռնեցին Թուրքերուն դէմ, պաշտպանելով և համակիր ու կարեկից դառնալով, մեր ժողովուրդին: Պիտի քալենք տակաւին դէպքերուն հետ, հասնելու համար նոր երեւոյթներու ալ, որոնք մեզ պիտի առաջնորդեն մեր պատմութեան օղակներուն, տակաւ շեշտելով Գերմաններու հիասթափութիւնը...:

«Կապուտակ լերան» կռուի սկզբնաւորութեան, Կոֆ փու-նարի գերմանական բանակետեղիէն թրքական զինուոր անցնելու խնդրով ծագած անհամաձայնութիւնը, որ տակաւ վէճի փոխուելով տեղեկագրուած էր Պոլիս, այժմ, նոր մը ևս կ'աւելնալ: Այս նորով, Թուրք հրամանատարութիւնը կը բողոքէր, որ «Գեր-

մանացիները օգնած էին Հայերուն, դիւրացնելով անոնց նահանջը, իսկ Գերման տիվիզիոնի պետը կը բողոքէր որ «կապուտակ լեռը պաշարող թուրք հրամանատարները, դաւադրած էին կնքուած զինադադարին. և թնշանօթ գործածած էին բոլոր մը մարդոց դէմ, անտեսելով ընդունուած միջազգային օրէնքները»:

Այս տեղեկագրերը մտահոգած էին Էնվէրն ու Լիման ֆօն Ջանտէրսը: Երկու մտերիմները, իբր թէ, դերագոյն չահերով մտահոգուած, հարցը չտարածելու և իր սաղմին մէջ խեղդելու փութաջանութեամբ, յանձնախումբ մը կազմելով, զրկած էին Ամանոս:

Յանձնախումբը, որուն պետերն էին Փօն Ջանտէրսի կցորդներէն զնդ. Հօֆման և Էնվէրի հաւատարիմներէն հազարապետ Նուրի, կապուտակ լեռան կռուի վերջաւորութեան հասան Ամանոսի չրջանը, ուր առաջին վայրկեանէն իսկ, քննութեան առարկայ հարցը, իր բոլոր կոպիտ ու վայրագ սղօրեղութիւնով տեսան:

Անոնք իսլահիէ մտան այն պահուն, երբ նահատակ հայդուկներուն զիակաները ցուցադրութեան զրած էին շուկային մէջ, և խուռներամ խուժանի մը մասնակցութիւնով «յաղթանակ»ը կը տօնէին:

Զոյգ հրամանատարներուն սադայելեան մտքին ծնունդն էր այս տօնակատարութիւնը՝ ծածկելու և պարտկելու համար երեք հարիւրէ աւելի զոհերուն պատճառած ամօթն ու պատասխանատուութիւնը:

Պատասխանատուները իզէթ և իպրահիմ, պատէ պատ կը զարնուէին, առասպելային չափազանցութիւններու հասցնելով հայդուկներուն գործն ու արարքները, որոնց պիտի վկայէր այդ խուժանը:

Բարձրաստիւն խարոյկահանդէս մըն էր սարքուածը, որուն առարկան, Տեվէ Ուչուրումիի վրայ նահատակուող երեք հայ հսկաներն էին: Անոնց անշնչացած մարմինները փոխադրած էին իսլահիէի զինուորական հիւրանոցին հրապարակը, ուր խուռուող

մոլեռանդ ամբոխը վանտալային մոլեխանձ մղումով մը, զանոնք ցիցերու գամելով շուրջպար բռնած էր, երգելով, ոռնալով ու վայրի քրքիջներ արձակելով:

Զինուոր ու ժողովուրդ, շարք շարք կ'անցնէին ցիցերու առջևէն, թուք ու մուրի և անասանելի լուտանքներու առարկայ դարձնելով նահատակները: Հանդիսականներու պատուոյ անկիւնէն, ուր անտարբեր քննողի դիրքով կեցած էին գնդ, Հօֆման և Նուրի պէյ, երկուքն ալ սարսռաղղու այս տեսարանէն,

Քննիչ Յաննախումբէն՝ Գնդ. Հօֆման եւ Նուրի պէյ

իրենց քննութեան համար նիւթեր կը ժողվէին, թաղուելով խորհրդածութիւններու մէջ: Թուրքը, թէև դժգոհ տեսարանէն, փաստեր կը ծրագրէր, մինչդեռ գերմանը տեսածներէն, աւելի քան երբեք, զգուանք ու ատելութիւն կը զգար իր մէջ: Ընհանգիստ ու ջղայնոտ տպաւորութեան մը տակ, եղաւ պահ մը, որ իր մէջ եռացող արիւնը բարձրացաւ ու խուժեց իր գլուխը, վերջ տալով բռնադատուած իր լուսթեան:

Չափահաս թուրք սպայ մը, նահատակներու դիակներուն առջև կեցաւ, հայոյեց, թքաւ ու ոտնահարեց ու աւելի կատ-

դած քովէն կախուած սուինը քաշեց ու սկսաւ անխնայ ծակծկել մանաւանդ Յակոբ Զավուշի մարմինը:

Ի տես այս գազանային արարքին, գնդ. Հօֆման, պոսկումի ցնցումով մը, ոտքի ելաւ և իր պաշտօնակցին գառնալով բարձաձայն պոռաց.

— Նուրի պէյ, ե՛ս իմ քննութիւնս ու պաշտօնս լրացած կը նկատեմ: Այժմ, ըմբռնեցի թէ ինչո՛ւ այս լեռներուն վրայ գտնուող իմ հայրենակիցներս ըմբոստացեր, իրենց ղինակցի բարձրագոյն շահերը անտեսեր, ու վէճ են ունեցեր ձերիններուն հետ: Մնաք բարեաւ ըսաւ, ու ամբոխը ճեղքելով հեռացաւ:

Հաղարապետ Նուրի, գնդ. Հօֆմանի շանթահարող խօսքերուն ի լուր, և անոր հեռանալը տեսնելով, ինքն ալ բարկացաւ, կեղծ ջգայնութեան մը դողն ու շարժումները ցոյց տալով. բայց իրականին մէջ երեւոյթները փրկելու և արարքին անհատական գոյն տալու. ծածկամտութեամբ, նետուեցաւ հանդիսականներու շարքէն դուրս, բռնեց չարագործ սպան, ապտակեց զայն, քաշելով անոր աստիճանի նշանակներն ու ձերբակալել տալով զայն, ինչպէս առաջ ու գազանային այդ հանդիսութեան վերջ տրուած էր: Բայց գնդ. Հօֆման, Նուրի պէյին այս կեղծիքին ևս թափանցած էր: Ան՝ այլևս թուրքը իր բուն գոյնով, հասակով, ներքինով ու արտաքինով ճանչցած էր, իր ընթացքը, այդ օրէն ետք, բացասական միայն եղաւ...

Քննութիւնները առանց դժուարութեան և շուտով վերջացան, 314 թրքական կորուստ համրած էին, ընդդէմ երեք Հայերու:

«Կապուտակ լերան արշաւը» անմաստ ու հրամանատարներուն քմահաճոյքին հետեանքը նկատուեցաւ, և պատասխանատուութեան տակ զրուեցան անոնք, պետութեան պատճառած նիւթական, բարոյական ու մարդկային մեծ կորուստներուն համար: Իսկ Գերմանացիներուն «Հայոց օգնելու» պարագան անհիմն զրպարտութիւն նկատուեցաւ և այսպէս ալ ընդունեց նաեւ Նուրի պէյ. ու բաժնուելով գնդ. Հօֆմանէն ա-

ռանձին մեկնեցաւ Պոլիս։ Մինչ գերմանացին, անհանգստութիւն պատրուակելով, քանի մը օր եւս մնաց կէօք փոռնարի մէջ։

Այդ քանի մը օրուան մէջ, Ամանոսի փապուղիներու հըսկաները տեսաւ, հոն, անոնց մէջ խռնուող տարազիր հայ աշխատաւորութեան մեղուաջան աշխատանքին ականատես եղաւ։ Մամուրիէն մինչեւ Պօղանդի պաշտօնավարող հայ պաշտօնէութեան կարգապահ ու հոգածու ընթացքին տեղեկացաւ, լսեց բոլոր մեծ ու փոքր սպաները, էնժինիօններն ու երկրաշափները, ու տակաւին բժիշկները, որոնց ամէնքն ալ, հայր կը գովէին զայն Պելճիքեան ժողովուրդին նմանեցնելով, խառնուածքով, ընդունակութեամբ ու հոգեկանով։ Կը մնար անգամ մըն ալ անհնելու լսել ըմբոստ հայը, կռուի ատակ իր ընդունակութիւնով, և ատոր համար ալ չուտով գտաւ իր առաջնորդը, յանձին բժիշկ Բօսմանի, որուն հետ ան իսկոյն բարձացաւ Բիւրտ տաղի, կանխաւ սուրհանդակի միջոցաւ լուր ղրկելով ու հանդիպում մը սահմանելով հայդուկներուն հետ։

Այժմ «Հայ լեւոն» խումբին դրութիւնը փոխուած էր։ Երեք կտրիճներուն կորուստը թրքական երեք հարիւրներուն համարժէք բաց մը գոյացուցած էր խումբին մէջ։ Բարեբախտաբար Աւետիս աղան, միջնաբերդը խումբին, արուեստական սառնասըրտութիւնով, խումբը կ'ոգեւորէր, միտքարութեան ու վրստանութեան չունչ փչելով անոնց մէջ, ու զանոնք պատրաստելով ու տրամադրելով նոր մարտնչումներու։ Որովհետեւ, վտանգը միշտ կը մնար ի դօրու, և թերեւ ալ նոր մարմին առած՝ ո՛վ զիտէ դեռ քանի՜ անգամներ զիտի ցցուէր իրենց դէմ։ Այս էր անոնց դրութիւնը, երբ գնդապետ Հօֆման և բժիշկ Բօսման, Խարբերդցի երկրաշափներուն հետ այցելեցին իրենց։

Մեքենայացած զինուորական սպարազէն շարքերու տեսքին վարժ գնդապետին համար, դաւեշտ մը թուեցաւ խումբին երեւոյթը։ Գեղջկական պարզ հագուստներու մէջ, տառապանքէն ու զրկանքէն համակ ոսկոր ու ջիղ կտրած ասի մը մարդիկ... Ասոնք էին թրքական համեմատաբար հսկայ բանակ մը ցրիւ

բերողները, և ինչո՞ւ... Իր մէջ տիրող արմանքն ու զարմանքը չկրցաւ պարտկել, ու առաջին հանգիստումով, երկու խըմբապետներուն ձեռքերը միեւնոյն ատեն իրեններուն մէջ առած սեղմեց ու հարց տուաւ.

— Դո՞ւք, սիրելի պարոններ, դո՞ւք էք որ այսքան սարսափ տարածեք էք այս լեռներուն մէջ, թէ ո՛չ, դուք սպայութիւնը կը կազմէք աներեւոյթ մեծ ուժի մը:

Զէյթունցի Արթին, որուն վիճակուած էր դարձեալ թարգմանի դերը, բառ առ բառ թարգմանեց Աւետիս աղայի խօսքերը.

— Այո՛, պարոն հիւրս, միայն այսչափ ոյժ ունինք, փոքր է մեր թիւը, հոգիով մեծ է անո՛ւ Բայց արդարութեան ու իրաւունքին կռթնող իմ խումբիս այս վախտ անդամներուն իւրաքանչիւրին մէջ մէկմէկ առիւծ կը ննջէ: Թոյց տուր անոր վտանգն ու հնչեցուր անոր ահազանգը, և ահա անոնց ամէնքը մէկ մէկ հսկաներու կը փոխուին, մահը տենչանք մը կը դառնայ անոնց համար... Ահա՛ թէ ինչո՞ւ և ի՛նչպէս այս ափ մը կտրիճներով սարսափ սփռած ենք այս լեռներուն մէջ, և ահա՛ թէ ինչո՞ւ յաղթեցինք ոճիրին, մէկի տեղ հարիւր խլելով ամբարիշտ ու վայրագ այդ գազաններէն:

Ժպտեցաւ Գերմանացին, իրեն քաշեց երկու խմբապետներն ալ, ու համբուրեց անոնց ճակատներէն... հազար ու մէկ հետաքրքիր հարցումներ կը տողանցէին իր միտքէն, երկար պիտի ըլլար գոհացնել անոնց ամէնքն ալ, մտածել սկսաւ, ամփոփեց այդ հարցումներն ու խտացնելով մէկի մէջ հարցուց:

— Պ. խմբապետ, դուք չափահաս մարդ էք, և անշուշտ պիտի ըմբռնէք միտքս, խնդրե՛մ, ըսէ՛ք, ինչո՞ւ լեռ բարձրացաք, երբ պետութիւն մը և օրէնքներ կան այս երկրին մէջ, որուն պէտք էր հպատակէիք:

— Նստի՛նք, Յարգելի հիւրերս, աճապարեց Աւետիս աղա, ցոյց տալով դեպիւր փռուած եամլիները, առաջնորդելով զանոնք ծառի մը հինաւուրց կոճղին առջև, որպէսզի կրթնէին ու հան-

գիտա ընէին: Ու կրկնեց, — նստի՛նք, որովհետեւ, պէտք է երկար խօսիլ, պ. գնդապետը հարց մը կու տայ, որ քանի մը ասանակ տարիներու իմ պատմութիւնս է: Պատմութիւնը ընտանիքի մը, որ հայ ժողովուրդինն է: Որովհետեւ, հայ ազգը, խմբին պէս ընտանիքներու ամբողջութիւն մըն է: Ընտանիքէ ընտանիք, տառապանքին, զրկանքին ու զոհարերութեան միայն ձեն է որ կը փոխուի, եթէ ո՛չ, նպատակն ու արդիւնքը նոյնն է. մահացնել ու փնջել հայը...:

Ու, իր այեկեօզ, բազէի աչքերը գնդապետին յառելով.

— Այո՛, պ. գնդապետ, այս երկրին մէջ Ձեր մարտնած ձեռով ո՛չ «պետութիւն» և ո՛չ ալ, «օրէնք» գոյութիւն չունին: Արդարութիւնը հոս, քաղաքականութենէն կը սնանի և իր ոյժն ու ձեւը, անկէ կ'առնէ: Իսկ ան վնասէ եւ բնաջնջել հայ ազգը...

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ իմ պատմութիւնս հայուն պատմութիւնն է, ըսի...: Կը ցաւիմ սակայն որ դաւաճանեցին անոր, զայն թրմրեցնելով, ու չթողին որ ան ալ զինուէր ու հաւաքականապէս հետևէր այն ուղիին որ այս ափ մը հայդուկներունը եղաւ, ինչ. պէս Ուրֆան, Շ. Կարահիսարը, Վանն ու Սուէտիան...:

Լռեց սուրերու բազէն..., տրուած հարցումն ու իր պատասխանները, զինքը յուզած էին, իր յիշողութեան մէջ արթնցնելով իր ցեղին եղբրական ողբերգութեան ամբողջ արարը: Կոտտացող խորունկ կսկիծէ մը բխող հառաչ մը արձակեց, ինքնամփոփուեցաւ ու պատմեց. — Թէ ինչպէս դաստիարակուած էր գիւղի դպրոցին մէջ, ուր՝ իր ուսուցիչները իրեն ծանօթացուցած էին Քրիստոսը, անոր եկեղեցիին հաւատքին հետ, իր մանուկ հոգիէն ներս գնելով «մեղք»ին գոյութիւնը, ցոյց տալով ու սորվեցնելով ապաշխարելու և թողութիւն գտնելու ճամբան, որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ, «աղօթել, ողորմիլ, ներել ու սիրել»: Բայց յետոյ, իրենց տան, ու իր ցեղին ամբողջութեան գլխուն պալթող մահաբօթը, յուսախաբ ըրած էր զինքը, համոզում ներշնչելով իրեն, թէ վայրի բնազդներով բարբարոս ժողովուրդի մը մէջ, անժամանակ ու անիմաստ էր հոգեկանով կառավարուիլ,

քաղաքակրթութեան հաւատալ, որոնք աղէտ միայն կրնային բերել, և իբր փաստ յիշեց, թէ՛ ի՛նչպէս իրմէ մեծ եղբայրը, հազիւ տասնեւեց տարեկան, իր գեղեցկութեան զոհն եղած էր, առեւանգուելով, բռնաբարուելով ու սպաննուելով, թուրք խենէշ արիկաներու ու բարբարոսներու կողմէ, որուն կսկիծէն վառուող իր հայրը, հարստութիւն մը փճացնելու գնով, ի զուր տարիներով թափառած էր քաղաքէ քաղաք ու դռնէ դուռ, օրէնքին խստութեանը ենթարկելու համար ոճիրը, բայց պատիժի տեղ, ազատ ձգուած էին ոճրագործները, կարծես զանոնք աւելի չփացնելու և նոր ոճիրներու մղելու նենգամտութիւնով: Ու ահա՛, այդ նորն ալ չէր ուշացած: Հայրը տունը չէր, իրենք անչափահասներ, գիշեր մըն ալ, տունէն ներս կը մտնեն անոնք, ու կ'առեւանգեն մայրերնին ալ, կը տանին զայն գիւղէն հեռու գետակի մը եզերք, կը լկեն ու կը խոշտանգեն զայն:

Խեղճ կինը, ճակատին քսուած այս մուրէն խենդեցած, ու պատուանախանձ իր ամուսնոյն ներկայանալու քաջութիւնը կորսնցուցած, փոխանակ տուն դառնալու, կը նախապատուէ մահը, ու ինքզինքը կը նետէ գետին հոսանքներուն մէջ վերջ տալով իր արեւին:

Շանթահարող այս նոր ոճիրն ալ, հայրս կը տանի օրէնքին ու պետութեան, բայց այս անգամ ալ արդարութիւն չի գտներ, ընդհակառակը, նոր սպառնալիքներ կը տնկուին իր առջև զայն լռեցնելու աղդարարութիւնով...:

Դարձեալ լռեց հայդուկը, իր մէջ գալարուող ցաւ մը զգաց, որ հետզհետէ կը բարձրանար մինչև իր կոկորդը, ճմլելով ու նեղելով զայն:

Պահ մը խորասուզուեցաւ անծանօթին մէջ, հոն՝ իր եղբոր ու մօր ուրուականները տեսաւ, սարսռաց, չկրցաւ ինքզինքը զսպել, ու առիւծի մը մռուռնչիւնովը գալարուեցաւ ծածկեց իր դէմքը...:

Քիչ ետք, վեր առաւ ան իր գլուխը, սուր ու շեշտակի նայուածք մը սևեռեց գնդապետին, և այս անգամ ալ ինք հարց տուաւ.

— Իրաց այս կացութեան առջև, պ. գնդապետ, եթէ դուք ըլլայիք, ի՞նչ դիրք կը բռնէիք...

— Արդարութիւնը իմ ձեռքովս կը գործադրէի...

Այս եղաւ գնդապետին վճիռն ու պատասխանը...

Աւետիս աղայի ղէմքին վրայէն իմաստալից ժպիտ մը սահեցաւ, որուն յաջորդեց պայծառ խաղաղութիւն մը, որ գնդապետին զինքը ըմբռնող իրականութենէն կը յառաջանար։ Շարունակեց.

— Այդ օրէն հտք, հայրս, զիս ալ միասին առնելով, զէնքին փարեցանք ու դարձանք ասպատակներ, լեռնէ լեռ ու սարէ սար, երեսուն տարի է որ կը թափառինք, մարդկութենէ դուրս ելած, քաղաքակրթութեան յոյսին ու բարիքներէն զրկուած, տաժանքի կեանքով մը, որուն ո՛չ արժանի էինք, և ո՛չ ալ ցանկացող։

Երեսուն տարի է, որ բարձի ու անկողինի երես չտեսանք, և ոչ ալ կեանքի ժպիտ ու թովանք։ Կռուեցանք ոճրագործներու ղէմ, ժանաբամբն ու զինուորին հետ։ Յաղթեցինք, մեր վրէժը լուծեցինք, բայց մեր իւրաքանչիւր յաղթանակն ու կռիւը, մէջ բերաւ նոր նոր պատասխանատուութիւն, խորացնելով ու հետըզհետէ լայնցնող անջրպետի մը վերածելով մեր և թուրք պետութեան միջև բացուած խրամատը։ Ու մենք հայր ու տղայ մեզի բաղդակից քանի մը քաջերով դարձանք արհեստով ըմբոստներ...

Այս վիճակը, սակայն, պ. գնդապետ, մեր ոյժն ու պատեհութիւնները, չարին գործածելու առիթ երբեք չնկատեցինք։ Ձեզ իմ պատուովս կը վստահեցնեմ թէ խղճի խայթ պատճառող ունէ գործ չկատարեցինք, կռուեցանք միայն անոնց ղէմ, որոնք մեզ զարնելու, սպաննելու եկան։ Մեր մարդկային վերաբերումներուն համար էր, որ գիւղացի Քիւրաք Չէրքէզն ու նոյնիսկ թուրքը յարգանքով վարուեցան մեզ հետ, երեսուն տարի շարունակ հաց ու ապաստանարան տալով մեզ։ Բայց մենք լեռներու վրայէն ու անտառներու մէջէն, անձկանօք նկատեցինք մեր ցեղին տա-

ռապանքն ու ջարդերը, որոնք միշտ ու ծրագրային ճշտութիւնով գործադրուեցան: Հայր միշտ խարուեցաւ ու ջարդուեցաւ, որովհետեւ խառնուածքով «օրէնքի» հաւատացող ու պետական կարգ ու սարքի ընդունակ է:

Ատոր համար է որ ան խարուեցաւ նաեւ 1915ին ալ, երբ զիւային ծրագրի մը համաձայն, մեծ աղէտը պայթեցաւ:

Խմբապետը անդրադարձաւ ընդհանուր տեղահանութեան և բնաջնջման գէպքերուն, յիշեց լեռնային Կիլիկիոյ իւրաքանչիւր քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ տեղի ունեցող ոճիրներն ու դէպքերը, որոնց ընթացքին օնտրճագի հերոսամարտին մէջ հերոսաբար ինկած էր իր հայրը, իր վերջին շունչին հետ, իրեն յանձնելով իր սուրն ու զէնքերը, կռիւը շանուակելու և իր ցեղին օգտակար դառնալու կաակով: Ու վերջացուց իր խօսքը եղբակացնելով.

— Պ. գնդապետ, պատերազմի յայտարարութեան օրէն ի վեր, դուք ալ մեղ հետ, ականատես եղաք այս երկրին մէջ, Հալերու հանդէպ կիրարկուած վանտալային վերաբերումներուն ու քաղաքականութեան: Դուք քաղաքակիրթ ազգի մը զաւակներն էք, արդար եղէ՛ք և ըսէ՛ք, այս երկրին մէջ «պետութիւն և օրէնք» կա՞յ... Պետութեան դէմ դաւաճանութիւն է մեր արարքը, որ չմեռնելու և ապրելու մեր ձգտումէն կը յառաջանայ: Կամ կը ձգտի պաշտպանելու և մահուընէ փրկելու համար մեր կիներն ու մանուկները, որոնց սիրտ ծակող, աղետարար տեսարանը դեռ վերջ գտած չէ, ու դեռ հազարներ կը մահանան ամէն օր...:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ այս ափ մը քաջերովս զէն ի ձեռին լեռնարձրացած ենք, և կը զօտեմարտինք յանուն մարդկայինին ու Աստուածայինին: Ու ահա՛ թէ ինչո՞ւ յիսուն հոգիով տասը հազարի դէմ կռուեցանք, ու երեք զոհով անոնցմէ խլեցինք երեք հարիւր տասնէչորս կեանքեր, հիւսելով փառապսակ յաղթանակ մը...:

Խմբապետը իր խօսքը վերջացուցած էր: Իսկ գնդ. Հօֆման

խոր մտախոհանքի մը մատնուած, յստակօրէն այլևս կր տեսնէր ու կը դատէր իրերը: Նոր հարցում չրաւ այլևս, և սկսաւ հետաքրքրուիլ անոնց կեանքով, անունդի ու կռուի պայմաններով, չիացում յայտնեց մարտիկներուն քաջութեան, տարած մեծ յաղթանակին համար, նոր օգնութիւններ հասցնելու խոստումով: Այս հանդիպման պահուն էր որ ծանօթացաւ ու համակիր սիրով կապուեցաւ Զէյթունցի Արթինի հետ, և զայն համոզեց իրեն հետ Պոլիս մեկնելու և ծառայելու համար, Լիման Փօն Զանաթրսի սպայակոյտի քաղաքական բաժնին մէջ, ծպտուած ու զրահուած գերմանացիի անունով ու սպայի աստիճանով: Այդ պահուն էր նաև որ Զէյթունցին օգտուելով իր տիրացած դիրքէն, գնդապետին և բժիշկ Քօսմանին ներկայացուց խումբին մտահոգութեան առարկան, վիրաւոր պառկող Շաւարշը, որուն վէրքը մտահոգիչ հանգամանք ստացած էր:

Մարդասէր բժիշկը, գնդապետին ալ հաւանութիւնով խնայն փոխադրեցին զայն Կէօք փունարի գերման հիւանդանոցը, ուր

Զենկիլեցիին՝ Շաւարշ Գերմանական հիւանդանոցին մէջ

գիւլաբլին գործողութենէ մը ետք կարելի եղաւ փրկել անոր կեանքը:

Լերան վրայ, հրոսակային կեանքի մը պայմաններով ապրող խումբի մը մէջ, կարելի պայմաններով գիշեր մը հիւրասիր-

ուելէ ետք, առտուանց կանուխէն անոնք մեկնեցան դէպի Կէօք փունար, իրենց հետ տանելով Չէնկիլէրցի Շաւարշն ու Զէյթունցի Արթինը:

Այդ օրէն ետք, Գերման եւ բուրժ սերս կապակցութեան մը անփառունակ իրողութիւնը, եւ հայ ժողովուրդին հանդէպ Գերմաններու հետեւած բացասական ու անպատուաբեր կեցուածքը,

ԶԵՅԹՈՒՆՑԻ ԱՐԹԻՆ (խաչանիւով)
Երբ Գերմաններուն հաշուոյն կը գործէր

գնդապետին մտքին մէջ մեծ տեղ մը գրաւեց, զայն ենթարկելով մշտապէս չարչրկող մտածումներու ու խորհրդածութիւններու, որոնց վրայ յետոյ պիտի գային աւելնալ Պոլսոյ մէջ, Քիւրտ Ալի փաշայի սիրառուն դստեր էսմայի վկայութիւններն ու տեսութիւններն ալ, որոնց արդիւնքն էր անշուշտ գնդապետին այն ձեռնարկը, որ Յասմիկի Պոլսէն փախուստովը վերջացաւ:

Այդ օրէն ետք, հայ ժողովուրդին հանդէպ իրենց պատասխանատուութիւնը անհերքելի ճշմարտութիւն մը դարձաւ իրեն համար, ու միշտ ինքնիրեն կը հարցնէր.

— Ինչո՞ւ բնաջնջումը ժողովուրդի մը, որ քաղաքակրթութեան ամէն ընդունակութիւն ունի, չարքաշ, արտադրող ու ա.

առաքինի է . . . : Ինչու նախապատուել վայրի բնազդներով
ապրող ծոյլ ու անընդունակ թուրքը, որ օր մըն ալ հաւանա-
բար, նոյն վերաբերումը պիտի ունենար Գերմանացիներու հան-
դէպ եւս: Ինչպէս դեռ թարմ էր իր պետին Ֆոն Զանտէրսի պա-
տահարը. որուն գրկին մէջէն, երէկ, խլեցին իր երկու կոյս աղ-
ջիկները, Պէյքօզի անտառը նշաւակ դարձնելով: Ղիւային ոճիրի
մը, լրբօրէն բռնաբարելով մօրէչալին աղջիկները . . . :

Թուրքիոյ համար, գոյութեան պայքարի այս պատերազ-
մին մէջ, իր փրկութեան միակ ապաւէնը եղող գերման պե-
տութեան մեծ մարէչալի մը հանդէպ, այսքան ծանր յարձա-
կում մը գործող վայրի ժողովուրդ մը որպիսին էր թուրքը,
ինչեր չէր ընէր օրէնք: Դուրս և կրօնքի թշնամի հռչակուած
անդէն ու անպաշտպան հայուն . . . :

Հրատապ այս խորհրդածութիւններով տարուած, ան Ամա-
նոսէն Պոլիս, իր ճամբորդութեան ընթացքին, որոշ եզրակա-
ցութեան մը հասած էր:

— Սլաւ եր, Գերմանիոյ հաւանութիւնը, հայկական բնաջնջման
բաղաձականութեան հանդէպ, Պէսք է գայն դարմանել . . . :

— Սլաւ եր, Թուրքիան Գերման գաղթականի մը վերածող
ծրագրին մէջ, նախապատուել քուրք սարք: Պէսք է անոր տեղը
անցնին փոքրամասնութիւնները:

Այս վճիռն էր որ տուաւ գնդապետը և որոշեց շարժում մը
ստեղծել այս միտքով. Ամանոսէն-Պերլին, գլուխ կենալով Գեր-
մանօ-Հայ Բարեկամութեան մը շարժումին, իրենց քաշելով ու
լծելով մամուլն ու բեմը, որոնք պիտի կրնային ազդել նաեւ
գերման պետական շրջանակներու վրայ . . . :

Ամանոսի լեռներուն վրայ նահատակուող երեք ղիպկնե-
րուն ենթարկուած չարարանքի բարբարոս տեսարանը, միանա-
լով տարազիր հայ բեկորներուն ի յայտ բերած ցեղին առաքի-
նութիւններուն, որոնք «Կապուտակ Լերան» հերոսամարտի զըր-
ուագովը ոսկեղծուած էին, դպրոց մը եղան գերմանացի զըն
դապետին համար, ուրկէ տուած փորձառական դասերովը լուսա-
ւորուած, ան վերադարձաւ Պոլիս ու յետոյ Պերլին . . . :

Ժ. Մ Ա Ս

ՓԱԽՈՒՍՏԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

1916 Մարտ 26ին, Արեւելեան ճեպընթացը Պոլսոյ Սիրքէճիէն կը մեկնէր, իրեն հետ առնելով գնդապետ Հօֆմանը, Յասմիկն ու Էսման, որոնք առաջին կարգի բաժնեակի մը պատուհաններէն կախուած, անտարբեր երևոյթով, բայց ժպտաղէմ, դուրսը կը դիտէին, վերջին ականարկներ նետելով Պոլիսին ու Սիրքէճիին վրայ, ուր օրուան այդ ժամուն խուռներամ բազմութիւն մը դիզուած՝ հետաքրքիր ականարկներով, կը դիտէր ճեպընթացին շարժումներն ու ճամբորդներուն հրաժեշտի պատկերը:

Սիրէքնին, Պոլսոյ ոստիկանութեան և լրտեսական գործակալութեան եռուն վայրն, որ հաղարներ կը համրուէին այդ անբաղձալի «մարդ»երէն, որոնք օրն ի բուն մլուկներու որսը կ'ընէին, գրպան լեցնելու և հաճոյքի մսխելու համար:

Բարերազգացար, հակառակ «օտար առանձնաշնորհումներու» ջնջման աքթին, Գերմանները դեռ կը մնային անձեռնմխելի, մանաւանդ զինուորականութիւնը, որ շատ աւելի բարձր էր քան ուէ օրէնքը: Ատոր համար որ էր երկու աղջիկները գնդապետ Հօֆմանի շուքին տակ մնացին աննշմար, ու Պոլսէն հեռացան անվտանգ:

Ուշագրաւ պարագայ, զոր պէտք է մտաբերենք, համաձայն հայ լրտես Արթին Մկրտիչեանի՝ Հալէպի մէջ բժիշկ Սմրատի ըրած յայտարարութեան, Թալէաթ՝ Յասմիկի փախուստը թրք. ոստիկանութեան տեղեկացուցած չէր ան՝ «Մեծ Վէզիր»ի մեծաշքութենէն չէր յօժարած ցածն իջնել, ու հաւասարիլ Գոնիայի ոստիկանապետ Նէճմէտտինի, դառնալով խօսքի ու բամբասանքի առարկայ:

Այդ բանը պիտի նշանակէր իր ալ պարտութիւնը հայ ազգիէն, ինչպէս Գոնիայի ոստիկանապետը, որուն շուրջ եղած տարաձայնութիւնները շատ պակսեցուցած էին այդ ճիւղին անձնակաւն ու պաշտօնի շնորհներէն... Հետեաւոր Թուրքիոյ մեծ վէդիրը, Յասմիկի մեծ փախուստէն ետք, զայն հետապնդելու գործը յանձնած էր սեղմ շրջանակի մը: Մասնաւորապէս սարսափելի հայուն՝ դաւաճան Յարութիւն Մկրտիչեանի, որուն խոստովանութենէն ինչպէս տեսանք, իրր թէ ազգային նախանձախնդրութենէ տարուած» չտեսնելու տուած էր, անոնց փախուստը, կէս գիշերէն ետք միայն տեղեկագրելով դէպքը:

Ճեպընթացը ուրեմն, ամէն կասկածէ ու հետապնդումէ զերծ, իրիկնամուտին հետ Թուրքիոյ սահմաններէն հեռացաւ եւ մտաւ Պուլկարական հող, և յաջորդ առաւօտ պարզ ու պաղպաղուն օդով մը, կանգ առաւ գրաւուած Սերպիոյ սրտին վրայ, ուր Աւստրո-գերման տիրապետութիւնը կ'իշխէր:

Նիշէն տարբեր գնացքով մը, անոնք անցան Սկիւպ, ու յետոյ Մանաստր — Պիթօրիա —, ուրկէ մասնաւոր ինքնաշարժով մը, Տէպրէի ճամբով, ուղղուեցան Տուրացօ, Ալպանիոյ գլխաւոր նաւահանգիստը. անկէ Եգիպտոս անցնելու համար:

Էսմայի աքսորական ծերունի հայրը Քիւրտ Ալի փաշան հոն էր: Ան Ալպանիոյ մէջ, օրուան իշխանէն Էսա փաշա Թօփսանիի կողմէ սիրալիւր ընդունելութեան մը արժանանալով, հանգիստի մէջ, իր ազգական ժամանումին կը սպասէր: Իր ծանօթութիւնն ու բարեկամութիւնը Ալպանիոյ իշխանին հետ, կը հասնէր մինչև Համիտեան շրջանը, երբ Էսա փաշա, Ալպանացիներէ կազմուած կայսերական անձնակաւն պահակախումբին հրամանատարն էր:

Երկու վաղեմի բարեկամներու անակնկալ այս հանդիպումը իրենց փառքի անցեալը վերյիշելու առիթ մը եղած էր: Երկուքն ալ իրենց համար, երջանիկ օրերու ապրումն ունեցան, վերյիշելով ու իրարու պատմելով անցեալի դրուագներ, անիծելով «Ժէօն Թուրք»երու շարժումը, որուն զոհն էին եղած իրենց պէս շատեր:

Բայց էստա փաշա Թօփտանի, այժմ խիստ հպարտ էր, որովհետեւ Պոլսէն հեռանալով իր հայրենիքը հասնելէ ետք, Ալպան ցեղին յատուկ վրէժինդիր իր կեցուածքով, զլուխ կեցած էր իր հայրենիքին աղատարարական շարժումին, որուն ծնունդն էր Ալպանական այդ օրուան անկախութիւնը, իր գերիշխանութեան մականին տակ, իր վրէժը լուծած էր անս...

Էսմայի ժամանումը, մանաւանդ իր անձնուէր ընկերուհիին Յասմիկի հետ, ծերունի փաշային համար ուրախութիւն պատճառող դէպք մըն էր իր մէկ սիրասունին ներկայութիւնը անհրաժեշտութիւն մը կը նկատուէր, անկէ ստանալով ապրելու կորով և յոյս։ Իսկ Յասմիկին ալ ներկայութիւնը, լրումն էր իր երջանկութեան, որովհետեւ առանց հայ աղջկան, էսման իր հօր ակնկալած կեանքի անուշութիւնն ու թովանքը պիտի չկրնար պատճառել։ Հետեւաբար, երբ Ալի փաշայի ներկայացուց երկու աղջիկները, իրենց աղաաբար գնդապետը. ծերունին երախտագիտութիւնով ու մեծարանքով ընդունեց զայն, ըսայց երբ իրեն իմացուցին բուն իրողութիւնը, բացաբելով գնդապետ Հօֆմանի և էսմայի միջև գոյութիւն առնող յարաբերական կապն ու էսմայի տուած խոստումը, չփոթութեան մատնուեցաւ ան, ենթարկուելով անպաշտելի մատառնջութեան ու վշտի, որուն հաղիւ թէ կարենար զիմաղրել իր յառաջացած այդ տարիքին մէջ։

Էսմա, իր հօր ենթարկուած այս վիճակը տեսաւ, մատահոգուեցաւ, և զայն հանգստացնելու և իր գէշ ենթադրութիւններէն հեռացնելու համար, որոշեց իր հօր ներկայանալ և իր սիրտն ու հոգին անոր առջև դնելու քաջութիւնն ու համարձակութիւնը ունենալ։

Էսմա իր թոյլ կողմերուն ծանօթ էր, գիտէր թէ ան, միայն անպատուութենէ կը վախնար, ու երբ անգամ մը բացաբէր անոր իրենց յարաբերութեան սկզբնական շրջանի անցքերն ու վատահոլութիւն ներշնչէր, թէ ուէ կասկածելի և անպատուութիւն յառաջացնող արարք տեղի ունեցած չէ, սպահովապէս պի-

տի կրնար զայն համոզելու Հետեւաբար, Էսմա՛, ձեր ունիին հօրե-
նական զգացումները գոռուող նախաբանով մը բացատրեց ամէն
բան, սկսելով Ապտիւլ Գատէրի ապարանքի պարահանդէսէն մինչև
Մաչքայի Իտալական դեսպանատան ծանօթ պարահանդէսը, աեղի
ունեցող բոլոր ղէպքերն ու անցքերը, իր և գնդապետին ծանօ-
թացումն ու հեռզհետէ զարգացող իրենց յարաբերութիւնները:
Յասմիկի անակնկալ երեւումը Թալէաթի տան մէջ, ծանօթ պայ-
մաններով: Եւ եկաւ հասաւ իր և գնդապետին միջև գոյութիւն
առնող վիճակին:

«Այդ րոպէներուն, ըսաւ ան, ամէն շիւղ փրկութեան լաստ
մը և կեանքի ^{juste prix} ձկնորս մըն էր, ոչ միայն ինձ համար, այլ նաև
տարաբախտ Յասմիկին համար, որուն անձը փրկել, նոյնքան
սրբազան պարտականութիւն նկատած եմ միշտ:

— Ես, ըսաւ Էսմա, չէի կրնար «սուտ խուլ» ձևանալ, Յաս-
միկի սպառնացող վտանգներուն առջև: Մանաւանդ աեղեկա-
նելէ ետք, անոր Գոնիայի մէջ քաշածները, իր ընդվզումներու
հերոուհիի խոյանքը, օրուան ամենավտանգաւոր մարդուն նէճ-
մէտտինի ղէմ: Թալէաթ, աւելցուց Էսմա, նէճմէտտինէն տւելի
վտանգաւոր, ան ալ միւսին պէս ծրագրած էր Յասմիկէն խլել
թանկագինը, անոր պառիւր, ու երբ համոզուեցայ թէ Յասմիկ
այս անգամ միայն իր միջոցներովը չպիտի կարենար ազատիլ,
այն առնն սիրելի հայր, ըսաւ Էսմա, աղերսարկու ու աղու նայ-
ուածքներ ուղղելով իր հօր, այն ատեն ես որոշեցի յուսահատա-
կանին դիմելու Գնդապետին ինձ երկարող ձեռքը բռնել և անոր
առջև դնել զիս ու Յասմիկը Թուրքիոյ գեհնէն փախցնելու
պայմանը:

Ալի փայա՛, իր աղջկան բացատրութիւններով տակաւ
հանդարտած էր, ըմբռնելով հարուածին առջև անոր մատնուած
շուարումն ու մտալկումի պահերը:

— Ուրեմն սիրասուն աղջիկս, խօսք առաւ ան, դողադին
ձայնով մը, ես քու խօսքերուդ կը հաւատամ, և այդ պայման-
ներուն տակ գնդապետին տուած խոստումդ կը նկատեմ ղէպ-

քերու և բռունցքին տակ տրուած խոստում մը, որ միայն մինչև վտանգին ծայրը կարելի է յարգել...

Էսմա խորհիլ սկսաւ, իր հայրը զինքը քաշած էր ուրիշ կողմ: Այս անգամ ալ օտար բարձրաստիճան անձի մը առջեւ էր որ իր այս ձև մերժումով, զինքը պիտի անպատուէր, մուր քսելով ո՛չ միայն իր ճակատին, այլ նաև իր ցեղին ճակատին ալ, որուն յատկանիշերէն ու առաքինութիւններէն այնքան ճառած ու գոված էր գնդապետին, իրենց լուրջ ու մտերմական խօսակցութիւններու առեւտր: Չուզեց անպատիւ դառնալ, ընդհակառակը, որոշեց արդար ու վհահանձն ըլլալ:

Չուզեց գնդապետին նեղ օրերու մէջ, փափկօրէն ու զգայնիկ յուզումով մը իրեն երկարած ձեռքը բաղդատել առևանգիչի մը բռունցքին ու վայրագութեան հետ: Եւ այդ որոշումով, հանդարտ ու մեղմ ձայնով մը իր փաշա հօր հարց տուաւ:

— Հայր, Ձեր դաւելին սիրտն ու հոգին միշտ բաց գրքի մը պէս Ձեր առջեւ եղած է, դուք հօր մը գորովովն ու, ինչո՛ւ չէ, նոյնիսկ մօր մը մտերմութիւնովը, յաճախ թղթատած էք զայն, ըսէք խնդրեմ, երբեիցէ, անոր մէջ պատահած էք անհասկնալի խորհուրդներու, կամ մթին ծալքերու, որոնք գաղտնիք մը ծածկեն քեանէ...

— Ո՛չ, պատասխանեց փաշան, մեղմօրէն ժպտելով ու արցունքը կոպերուն ծայրը...

— Այն ատեն, սիրելի հայր, աւելցուց Էսմա, ցոյց տալով ինքզինքը:

Ահա՛ ան, դարձեալ ձեր առջեւն է, քննեցէ՛ք ու հոն միշտ՝ պիտի գտնէք ձեզ ծանօթ նոյն մանկունակ զգացումները: Հին գողարկի յիշատակներ միայն, որոնցմէ դուրս, ոչ մէկ բան կրնայ հրապուրել զիս և տեղ գրաւել իմ մէջ, առանց Ձեր կամքին... Դնդապետին ես պարզ խոստում մը միայն տուած եմ, որը երբեք խորունկ սիրոյ մը արդիւնքը չէ, և ոչ ալ այս խոստումս անքակտելի օղակ մը կը կազմէ իմ և իրեն միջև:

— Բայց այդ խոստովմը ինչ կը նշանակէ, չէ՞ որ ան՝ իրականութեան համազօր է պատուաւոր մարդուն համար... :

Ծերունիին այս վերջին խօսքը էամայի վրայ շատ ծանր ազդեց, բայց չյուարեցաւ և իր դողահար շրթունքներուն մէջէն հատնող վանկերով, փշրուած ու անջիղ ձայնով մը, որ հազիւ լսելի եղաւ, պատասխանեց :

— Սիրելի հայր, իմ խոստովմս, ինչ արժէք ալ ունենայ, միշտ նկատի ունեցէք «րոպէն»... :

Կեանքս փրկողից, կեանքի փրկել պարտական էի, երբ Յասմիկ իր արիւնը ինձ համար չի սակարկեց, ե՛ս ալ չեի կրնար սակարկել իմ Ժպիսս, որով միայն կրնայի կառաւել մեր ազատարար... :

Էսմա, ըսաւ այս խօսքերը, բայց ամօթի կարմիրը իր երեսին, մեռնող վարդի մը թօշնամի ու յոգնութիւնը ցոյց տալով, կախուեցաւ ու ինկաւ իր հօր բազուկներուն մէջ։ Հօր և աղջկան դէմքերը իրարու մօտեցան և զիրար համբուրեցին, գորովն ու սէրը իրարու խառնուած քնքուշ վայելչութիւն մը տուին արձանային այդ պատկերին... :

Քիչ վերջ, հայր ու աղջիկ մտերմիկ խօսակցութեան մը մէջ, խաղաղ մօքով, և զիրար աւելի հասկցած, ու իրարու աւելի մօտեցած, հարցը այսպէս լուծեցին :

Որպէսզի էսման գնդապետին առջև չանպատուէր մերժումի մը հարցով, ծերունի փաշան համաձայն պիտի ըլլար էսմաի եւ գնդապետին ամուսնութեան, պայմանաւ որ այդ բանը տեղի ունենար պատերազմէն վերջ, խաղաղ օրերու մէջ։ Այսպիսով անոնք պիտի շաժնուէին իրարմէ, սպասելով գերման եւ թուրք պետութեանց միացեալ յաղթանակին, որուն յամառ հաւատացող մըն էր գնդապետը։ Ինչպէս նաեւ համաձայն Հօֆմանի, Թուրքիան պիտի դառնար Գերմանիոյ մէկ գաղթավայրը, և ինք պատեհութիւն պիտի ունենար դարձեալ վերադառնալու Պոլիս այս անգամ ձեռք բերելով աւելի բարձր ու պատուաբեր պաշտօն մը :

Ալի փաշայի համար, այս բանաձեւով, հարցը լուծուած էր,

որովհետեւ ո՛րքան և ի՛նչ վստահութիւնով որ գնդապետ Հօֆման յաղթանակի այդ հաւատքը կուրօրէն կը անուցանէր, նոյնքան և աւելի վստահութիւնով, Ալի փաշա կը հաւատար անոնց պարտութիւնը: Հետեւաբար պայմաններու հարկադրանքին առջեւ, ինքն ալ իր սիրասուն աղջկան պէս ճկուն, փխրուն կաւէ չէնք մըն էր որ կը կերտէր, երեւոյթները փրկելու և չարիքը հեռացընելու համար:

Որամանկ Դիւրտը ներքնապէս կը հրճուէր ու այդ հաւատքով զօրացած իր գործերը դասաւորեց, գնդապետին շռայլելով հարկ եղած պատիւներն ու մէկ շարաթ վերջ, հրաժեշտ տալով անոր, իտալական նաւով մը մեկնեցաւ դէպի Եգիպտոս, ու հասնելով Գահիրէ, իջեանեցաւ մայրաքաղաքին առաջնակարգ հիւրանոցներէն միոյն մէջ:

Իսկ գնդապետ Հօֆման, Էսմային և իր հօր խոստումներովը բաւարարուած, ինքն ևս մեկնեցաւ իր հայրենիքը, ուր նոր պարտականութեան մը հրաւիրած էին ղեկըքը, ետ կանչելով Պոլսոյ իր պաշտօնէն:

ՆԵՂՈՍԻ ԱՓԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Եգիպտոս, և մանաւանդ Գահիրէն, 1916ի ամրան այդ օրերուն, քաղաքական արատասովոր եռուն վիճակ մը կ'ապրէր: Թրքական հսկայ բանակ մը, գերման զինուորական պողպատէ օրէնքներովը կռանուած, ու անոնց մեքենականութիւնով զրահուած, սպառազէն, դիրք բռնած էր Սուէզի ափերուն վրայ, Եգիպտոս արշաւելու և զայն գրաւելով Անգլիացիները անկէ վտարելու միտքով:

Բայց, Թրքական բանակի ներկայութիւնն ու կռուի նպատակը չէր որ այնքան մեծ լարուածութիւն ստեղծած էր, որքան այն, որ քոլորը ակնապիշ, շունչերնին բռնած, կը սպասէին իսլամ մեծ խալիֆային Սուլթան Բէշատի հոչակած «Ճիհատ»ին հանդէպ, Արաբ աշխարհին խօսքը լսելու համար:

— «Ինկիլիզ Բեաֆիր տըր, անըն մահֆը էլզէմ ու հագ տըր»* Ահա՛ լօղունքը որ հռչակած էր Պոլսոյ մեծ խալիֆէն, որուն հետեանքով լուրջ մտահոգութեան մէջ էին Անգլիացիներն ու բոլոր օտարները: Հետաքրքրական էր Բրիտոնեայ աշխարհին համար զիտել նետուած այդ կրակին յառաջացնելիք բոցերը: Իսլամներու խալիֆէին այս երկսայրի սուրը կրնար միտել արեւմտեան պետութեանց սրտին, և կամ ետ չըջելով խրիլ իր տիրոջ սիրտը: *ու եւ, Էֆիշուսն իսլամ, երգարքն այլ*

— «Ինկիլիզ Բեաֆիր տըր, լագին ատիլ վէ ասիլ տըր...»*,

ձիհաս չարաղէտ փորձութեան մը ենթարկեց զերման և թուրք երազատեաները, որոնք քսաներորդ դարուն մէջ ալ, սուրին յաղթանակը կը կապէին հոգեկան մոլեռանդ զգացումներու:

Սարկանքը շուտով յայանուեցաւ, իսպառ ձախողանքի մատնելով այդ երկու պետութիւնները, որոնք այդ ճամբով կը յուսային, Եգիպտական յաղթանակով մը փշրել ու թուլցնել Յօշի ու Ֆրէնչի բազուկները, որոնք այնքան պինդ փակած ու սեղմած էին Գերմանիոյ խոչակը, Ֆրանսական ճակատներուն վրայ, սպառնալով ու նեղի դնելով Վիէնէի պողպատէ սպայակոյտը...:

1916ի Օգոստոս 14ի Բորդ Սայիտի արեւելքը Ռօմանիի տուէ, Անգլիական ու Եգիպտական միացեալ բանակներուն տարած առաջին յաղթանակը, որ թուրքերը մինչև էլ աշիւ քշեց, ցնծութեան ու խրախճանքի օր մը եղաւ ամբողջ Եգիպտոսի ու Արաբ ժողովուրդներուն համար:

Այդ յաղթանակն էր որ հիմնաւորեց ոչ միայն Եգիպտոսի բացարձակ անկախութիւնը, այլ նաև Սուէզէն մինչև Ամասոս-

*) Անգլիացիները անհաւատ են, անոնց փնացումը կենսական է: Աստուածահաճոյ է:

**) Անգլիացիները անհաւատ են, բայց արդարամիտ են ազնիւ են:

եան լեռներն ու իրանի սահմանները տարածուող Արաք ժողովուրդներուն ինքնավարութիւնը:

Ամբողջ Արաքիան ու մասնաւորապէս Եգիպտոսը, ինքզինքնին գտան ընդհանրացած քաղաքական պայծառ հորիզոնի մը առջև ու նուիրուեցան անվերջ ուրախութեան տօնակատարութիւններուն:

Յաղթանակի և ցնծութեան այդ փառատօներու օրերուն էր որ Քիւրտ Ալի փաշա, երկու տղջիկներուն հետ, հասաւ Եգիպտոսի մայրաքաղաքը Գահիրէ, և իջեանցաւ «Օթէլ Սէմիրամիս» որ մին է Գահիրէի շքեղ այն հիւրանոցներէն, որոնք թառած են փարաւոններու երկրին պարգեւատու՝ Նեղոսի գեղատեսիլ ափերուն վրայ, ուր կ'երթան հանգչելու Գահիրէ այցելող օտարներէն ընտրանիներ, Եգիպտական արեւին կիզող ջերմութեան մէջ, եռեռիկով իրենց մարմինները զովացնելու և կազդուրելու համար:

Սուտանի անապատէն վար մինչև Գահիրէ, Նեղոսը աստուածալին իր դերն ու պարգեւները առատօրէն չռայելէ ետք, Գահիրէի կուրծքն ի վար ևս իր հեղ հեղասահ գնացքով, ան կը շարունակէ կենսարաշխ իր դերը, տարբեր ձևով, դառնալով մայրաքաղաքին սիրտն ու ակը:

Իրեն կապուած են Գահիրէի բոլոր զբօսավայրերը, հարուստներու ապարանքները, իշխանական զղեակներն ու թագաւորական պալատները, որոնց ընդմէջէն, ան կը սողոսկի լռիկ ու մեղմօրօր, իր չորսդին փռուող գեղեցկութիւններուն վրայ ցանելով ու ցնցուելով թեթեւ հով մը ու փայփայող զովութիւն մը...

Վոսփորի գեղածիծաղ ափերուն, ծովերուն ու երկնքին կապոյտներուն, ու մանաւանդ Սկիւտարի քմայքոտ ու քնքուշ կլիմային տակ ու Չամլճայի անարատ հովերուն փափկիկ շոյանքովը մեծցող ու հասակ նետող երկու տղջիկները, Եգիպտոսի այրող կլիմային տակ, իրենց առողջութիւնը պահել կարենալու համար՝ փաշան նախընտրած էր պալատականներու այդ թաղը, ուր միեւնոյն ատեն անոնք, զիւրութիւնով պիտի կրնային

բարձր դասուն հետ, ընկերային յարաբերութիւններու մէջ մտնել:

Արդարեւ էսմա և Յասմիկ, շնորհիւ իրենց լեզուագիտութեան և բարձր դաստիարակութեան, շուտով տեղ ու գիրք գրաւեցին, սալոններու մէջ, և դարձան ընկերային հանդիպումներու և հանդէսներու մէջ փնտռուած դէմքերը: Հիւրամեծարութեան և փոխադարձ պաշտիւններ տալու մարդին մէջ, էսմա երբեք վարչէր մնար եգիպտոնէիներէն: Էսմայի այդ վերաբերումը եթէ մէկ կողմէն իրենց ազնուականութեան և հիւրասիրութեան իբր ապացոյց կը ծառայէին, միւս կողմէ սակայն, էսմայի մտածումով, իր սրտակից ընկերոհիին՝ Յասմիկի ցաւերն ու վիշտը մեղմելու և զինքը կեանքին բերելու բարերար դերն ունէին:

Եւ սակայն, այս ամէնը չկրցին էսմայի ակնկալած հոգեկան խաղաղութիւնը տալ Յասմիկի, որ ցաւալիօրէն կը շարունակէր ապրիլ երէկի միացող իր դառնութիւնները, աւելի ուժգին, աւելի կսկծալի ու անգութ վերանորոգումով մը:

Յաճախ անհանգստութեան պատրուակ մը կամ քնանալու անողուսպ տենջանքի մը կեղծ արտայայտութիւնը, կը բաժնէին զինքը Էսմայէն, նետուելու համար իրեն համար այլևս սիրական դարձած առանձնութեան և անոր պատճառած խոհանքներուն խորը, որոնց մութ ծալքերուն մէջ իր սգաւոր հոգին կը սիրէր ապրիլ, իր հոգիէն ու սրտէն եկող թելադրանքներուն հետ, որոնց մէջ կը փորձէր ան, յոյսի ու լոյսի հետքեր գտնել, հաւատալու համար, թէ «Սմբատը կ'ապրի, ան պիտի վերադառնայ իր գիրկը և միասին պիտի վերապրէին դարձեալ նոյն առանձնականութեան հետ, յոյսի վարդաբոյր օրերը»: Ու իր հոգին կը թռչտէր, երեւակայութենէ երեւակայութիւն, վերյիշելով Սկիւտարի բարձունքներուն այգեստաններուն ու ճեմավայրերուն բոլոր այն վայրերը որոնց մէջէն, ինքն ու Սմբատը քալած էին քով քովի, թե թեւի և չրթունք չրթունքի՝ համեմուտած խօսակցութիւններով, իրենց կազմելիք ընտանեկան բոյնին երազուն ծրագիրները հիւսելով...: Մտածել անցեալին վրայ, վերյիշել գողտրիկ յիշատակներ, և բնազդային նախազգացումով մը յուսալ անոր վե-

րադարձը, ահա՛ անոր հոգեկան միակ հաճոյքը, որ իր մէջ ան-
զուսպ տենչանք մը դարձած էր...

«Ներսէն եկած թելադրանքներ, շուտով իրականութեան կը
փոխուին» ժողովրդական հաւատալիքներու մէջ ի զօրու եղող
այս վճիռը, միացած Յասմիկի զօրաւոր հաւատքին ու ներսէն
եկող թելադրութիւններուն, զինքը շուտով պիտի տանէին իրա-
կանութեան, թէեւ վաղանցուկ ու անոր վախճանը սրտածովիկ...

Օգոստոս ամսոյ վերջերը, առաւօտ մը նախաճաշի սեղանին
առջեւ, երկու սիրակցորդ աղջիկները Յասմիկ և Էմա րանավէճի
մը բռնուած էին

Անգլիական ու յետոյ համաձայնական արեւելեան բանակ-
ներու ընդհանուր հրամանատար Զօր. Ալէմպի, այդ օրը Ապրիլին
հրապարակին վրայ տեղի ունենալիք ղինուորական փառահան-
դէսով մը, պիտի պատուէր «Ռօմանի» յաղթական կոիւնին մէջ
վիրաւորուող սպաներն ու զինուորները, հանդէս՝ որուն իրենց
մասնակցութիւնը պիտի բերէին, Եգիպտական արքունիքն ու
իշխանաւորները:

Էմա, կէս յանդիմանական, բայց միշտ գորովալի խօսքերով
կը պնդէր Յասմիկի հետ, ներկայ ըլլալ այդ հանդէսին: Յասմիկ
կ'ընդիմանար իր սովորական առարկութիւններով, բայց այս ան-
գամ, Էման էր որ իր խօսքը քաւեցուց և երկուքը միասին
տեղ գրաւեցին բարձր դասու հրաւիրեալներու շարքին մէջ,
ուրկէ, ծովածաւալ բազմութեան մը վրայէն, ղիւրութիւնով
կրնային զիտել, հրապարակին կեդրոնն եղող այն բացուածքը,
ուր բարձրացող ամպիոնի մը վրայէն, Զօր. Ալէմպի և ^{Գլխաւոր} Ծառագ
Ա. Թագաւորը, քով քովի բազմած կը նախադասէին հանդէսին:

Առաւօտէն սկսող մարդկային աննախընթաց հեղեղ մը հա-
սած ու լեցուցած էր Ապէտինի հրապարակը: Ամէնքը եկած էին
ըմբոյններու խանդավառութիւնը, որ իրենց երկրին ու անկա-
խութեանը սպառնացող թուրք և գերման միացեալ ուժերու
վտանգին իսպառ անհետացող յաղթանակէն կը ծնէր...

Եգիպտոսի ժողովուրդը, որուն կը հետեւէին նաև ամբողջ Արաբ

աղղութիւնները գիտակից համոզումով մըն էր որ կ'ըմբռնէր «Ռոմանի» յաղթանակին զինուորական և քաղաքական նշանակութիւնը, և իբր այդ, աննախընթաց զեղումի մը մէջ կ'ապրէր:

Փարաւոններու երկրին նորազատ թագաւորին նշանացի մէկ շարժումովը հանդէսը բացուեցաւ Զինուորական նուազախումբեր կարգաւ: Նշեցուցին Անգլիական, Եգիպտական և Համաձայնական աղգային քայլերգները, որոնց յաջորդեցին հռետորներու բանախօսութիւնները, միշտ նիւթ ունենալով օրուան յաղթանակը, որուն շուրջ խօսուած ամէն գովք ու փառարանանք, կը խանդավառէր ու կ'ողբերէր ծովածաւալ բաղմութիւնը, որ իր կեցած տեղը մանուկներու հոգեկան անդուսպ խրախճանքն ու սրտի եռեւիւր կ'ապրէր: Հուրրաներու ու խլացուցիչ ծափերու մէջ ինքնամոռացութեան մատնուելով: Տողանցքներ որոնց շարքին մէջ կենդանի պատկերներով հարուստ, զարդարուն կառքերէ իւրաքանչիւրը կը ներկայացնէր մէկ մէկ խորհուրդ: Օրինակի համար, Եգիպտոսի անկախութիւնը ներկայացնող անմար բոցն ու կրակը, որուն հուրը միշտ կը նորոգէր եօթը գոյն հագած զիցանուշ մը, խորհրդանշը, Անգլիոյ Եգիպտոսի բերած բարիքներուն: Ուրիշ մը, Եգիպտական բուրգերուն առջև մշտաբթուն պահապան սփինքսը, որուն մատի մէկ շարժումով արեւէն վար կը հոսի Նեղոսը, օրհնաբեր գետը Եգիպտոսին, որուն առջև ճերմակ հագած եօթը հրեշտակներ, խունկ կը ծխեն ու պաշտամունք կը մատուցանեն, ի նշան Եգիպտոսի երախտագիտութեան:

Երրորդ մը, Եգիպտական բամպակներու արուեստական ծաղկեփունջ մըն էր, զրուած եօթը ճամբաներու միացման կեդրոնը որուն վրայ կ'ուզեն խոյանալ մերկ մարդագազաններ, բայց Եգիպտացի զինուորը, կուրծքը ցցած այդ թշնամիներուն, կը պաշտպանէր այդ ծաղկեփունջը: Եգիպտոսի համբաւաւոր մետաքսաթել բամպակը, որուն իսկապէս աչք տնկողներ խիստ շատ են:

Ու յետոյ, ճակատէն գրաւուած թնդանօթներ, զրահապատ

կառքեր ու ինքնաշարժներ, որոնք Գերմանական ու Աւստրիական զինանշանները կը կրէին, անցան շարք շարք պատուոյ ամպիրոնին ու ժողովուրդին առջևէն, դառնալով խանդավառ ու ցոյցերու առարկայ...:

Ճիշտ կէս օրին, տեսնուեցաւ Զօր. Ալէմպիի նշանացի մէկ շարժումը, որուն յաջորդեց միապաղաղ հանդարտութիւն մը պատկառաղդու լուսթեան մը հետ:

— Ի պատուի, բացաքանչեց զինուորական մը, գոռ ու հնչեղ ձայն մը, որ ալիք առ ալիք տարածուեցաւ ու կորսուեցաւ բաղմուսթեան գլխուն վրայ:

Զէնքերու համաչափ շարժում մը յաջորդեց անոր, որ «Յարգանք» խորհրդանշող զինուորական ձեն էր, բարձրացաւ շարք շարք կեցող զինուորներուն ուսերէն վեր, օդին մէջ անոնց գլխուն վրայ, սուրիններու անտառ մը ձեացնելով:

Զօր. Ալէմպի, երկու ուրիշ հրամանատարներու հետ, ամպիրոնէն վար իջաւ ու կանգ առաւ քառաթե բացուածքի մը առջև:

Նոյն սպան, միշտ նոյն գոռ ու հնչեղ ձայնով, անուններ կու տար, որոնց իւրաքանչիւրին կը պօստասխանէր զինուորական մը, դուրս գալով քովէտի վրանէ մը, և արագաքայլ յառաջանալով դէպի ամպիրոն: Քիչեր անոնցմէ անթերի էին կաղմով, ուրիշներ կը քալէին հիւանդագին շարժումներով, կապուած իրենց թեւը, ոտքը կամ կուրծքն ու գլուխը: Ուրիշներ քիչ մը աւելի ծանր, անթացուպերով, որոնք իւրաքանչիւրը զիրք կը բռնէր ու կենար հրամանատարին առջև. որ անոնց կուրծքէն անձամբ կը կախէր պատուանշաններ, ամէնքին, դատ դատ ուղղելով փառքի խօսքեր ու փայփայող գովասանքներ:

Բաղմուսթիւնն կը շարժէր, իր կարգին յարգանքի առարկայ դարձնելով ամէն պատուող զինուոր: Յոյց որ շատ անգամ կը հասնէր գինովցած կոյր խանդավառութեան մը ալիքներուն մէջ խեղդելով ու անիմաստ դարձնելով խօսուած խօսքերն ու շարժումները:

Երեւոյթ մը սակայն, որ դարձեալ հորոսներու վրանին առ-
ջե կը պարզուէր, ելեքարական ձգողականութիւնով մը, իրեն
քաշեց բոլորին ակնարկը, ամէնքին լռութիւն ու հանդարտու-
թիւն պարտադրելով:

Տասնեակ մը պատգարակներ, որոնց վրայ կը հանգչէին
ծանր վիրաւորներ, զինուորներ, զինուորներու կողմէ թեամբարձ,
վրանէն դուրս հանուեցան և վեհաշուք թափորի մը պատկա-
ռազդու շարժումներովը, հանդարտ յառաջացան դէպի ամպիոն:

Զօր. Ալէմպի, ի տես ներազդու այս պատկերին, ինքն ալ
տպաւորուած ցնցուեցաւ, դէմքէն ժպիտը խոյս տուաւ, որուն
տեղը դրաւեց խորունկ տխրութիւն մը:

Այդ վայրկեանին, կարծես անմերկացաւ հրամանատարի իր
վեհափառութենէն, ու հասարակ զինուորի մը խոնարհ երեւոյ-
թովը, զիրք բռնեց ու «պատուի առաւ...»:

Անոր այս շարժումին հետեւեցաւ նաեւ նուագախումբը,
զուարթին տեղ հնչեցնելով թաւ մռուկ մը, որ աւելի խորհրդա-
ւոր ու պատկառազդու կը դարձնէր պահը: Խուռներամ բազմու
թիւնը իր լուռ ակնարկներով կը հետեւէր թափորին շարժումնե-
րուն, որ արդէն հասած էր նախագահութեան ամպիոնին առ-
ջե...:

— Պոլսեցի Յովհաննէսի որդի Տոքթ. Սմբատ...:

Այս անուն ու մականունը լսուեցաւ ամէն կողմ, ու առա-
ջին պատգարակին մէջէն երկու զինուորներու օգնութիւնով նըս-
տաւ ան իր տեղւոյն վրայ: Հրամանատարը ծռեցաւ ու մօտե-
ցաւ հիւանդին և անոր ճակատն համբուրելէ ետք, կուրծքէն
կախեց յաղթականներու երկաթէ խաչ պատուանշանը...:

Հաղարաւոր աչքեր իրեն կը նայէին, կարեկցութեան ակ-
նարկներով, հաղարաւոր բերաններ զայն իրարու կը ծանօթացը-
նէին, տալով իր անունը, «Տոքթ. Սմբատ է անունը, հայ է եղբր»...
ըսելով:

Ու ահա՛, կարծես ժողովուրդին մէջ տիրող յուզումն ու սար-
սուռը կատարեալ դառնալու համար, հրաւիրեալներու դասէն

աղեկէջ ձիւ մը ու անոր յաջորդող աղիողորմ հառաչանք մը լսուեցաւ, որ ալեկոծեց ծովածաւալ բաղմութիւնը Ամէն ականարկ դարձաւ ձայնին եկած կողմը, ուրկէ երկու երիտասարդուհիներ, խելակորոյս անհամբերութիւնով մը, կը վազէին դէպի ամպիոն ձեղքելով անհամար մարդկային բաղմութիւնը, որոնք ի տես անոնց աստաստվոր այս վիճակէն, բնազդօրէն մէկ կողմ կը քաշուէին ճամբայ բանալով անոնց: Մինչև զինուորներու շարքերուն ետեւ, անոնք կրցին հասնիլ, բայց հոն կանդ առին, այլևս առանց բարձրագոյն հրամանի, կարելի չէր կտրել մարդկային այդ շղթան: Էսման և Յասմիկն էին անոնք՝ որոնք ի զուր փորձեցին իրենց մաքուր անգլիներէնով, համողել սպաններն ու զինուորները, ցոյց տալով պատգարակին մէջ պառկող հերոսը, և յայտնելով անոր ինքնութիւնն ու կապը իրենց հետ:

Ո՛չ մէկ չնորհ, նոյնիսկ լսող չեղաւ իրենց խօսքը. բայց երբ վիրաւոր հերոսներուն թափօրը վերստին շարժիլ սկսաւ, տակաւ մօտենալով իրենց, ուրկէ կ'անցնէր դէպի հրապարակէն դուրս ազատ անցքը, այդ տեղ պայմանները փոխուեցան: Այս անգամ պատգարակին մէջ պառկող հերոսն էր որ ձեռքի նշաններով սպաներուն կը զիմէր, որոնք պահ մը իրենց ականարկները աղջիկներուն դարձուցին: Անոնց սրտածմլիկ երեւոյթը և անհամբերութեան սպառող նշանները, որոնք իրենց սրտին մորմօքը կը պատկերացնէին, սպաններուն վրայ այնքան բզկտող տպաւորութիւն մը ձգեցին, որ նոյնիսկ զինուորներն ալ միասին, պահ մը մոռնալով իրենց պարտականութիւնը, ակամայ, այլևս չկրցին արգիլել ու տեղի տուին:

Յասմիկ և Էսմա, դուրս սպրդեցան զինուորներու մէջտեղերէն, և երկու հալածական թռչնիկներու նման թառեցան առաջին պատգարակին վրայ:

Տեսարանը սակայն աղեկէջ ու խիստ սրառուշ երեւոյթ մը առաւ: Վիրաւորը, Տօքթ. Սմբատ, ճանչցած էր երկու աղջիկներն ալ, ու անակնկալէն յափշտակուած, զողացող իր ձեռքերն ու պղտոր նայուածքները անոնց ուղղած:

— Յասմի՛կ... էսմա՛... Յասմի՛կ... էսմա՛... կը կրկնէր միշտ, մինչդեռ անոնց երկուքն ալ, չկրցին ճանչնալ բժիշկը, որ տալակերպուած, կմախք դարձած էր։ Ատոր համար երկուքն ալ, միեւնոյն տպաւորութեամբ, յուսախափ ու նոյնիսկ խորտակուած սրտով, ետ կը քաշուէին, զարմանքի մառնելով դիտող զինուոր-ներն ու սպանները։

— Յասմի՛կ, չճանչց՞ար Սմբատդ... կրկնեց վիրաւոր հե-րոսը, անդրժիրմեան խուլ ձայնով մը, ճիգ մըն ալ ընելով ու երկարելով դէպի աղջիկները։

Յասմիկ ետ դարձաւ, անգամ մըն ալ և աւելի ուշադրութիւ-նով նայեցաւ դիմացինին, անոր ու իր անձկալի ու խորունկ նայուածքները հանդիպեցան իրարու, ու ճանչցան զիրար։ Տա-րարադդ աղջիկը, իր խօսեցեալին սիրտ ու հոգի փեռեկտող այս վիճակէն կայծակնահար, ճիշէ աւելի ողբ մը պրծակեց ու փաթթուեցաւ անոր...։

Կարօտակէզ երկու սրտեր ուժգնօրէն բաւախեցին, կաթկթող արցունքներ խառնուեցան իրարու, դուցէ առաջին արցունքները անոնց, որ տարարադդօրէն, վերջինն ըլլալու սահմանուած պիտի ըլլային։ Համբուրուեցան, զգուանքներուն ամէնէն ջերմը թա-փանցելով իրարու սրտէ ներս, ու խորասուզուելով անյատակ վշտի մը անդունդին մէջ։ Էսմա ևս, իր կարգին ետ դառնալով մօտեցած էր անոնց, լուռ ու անշարժ կ'արտասուէր, ծածկելով իր հրեշտակային դէմքը իր երկու ափերուն մէջ։

Բայց անոնց այս վշտառիթ վիճակը, հոտ, հասարակաց վայրի մը վրայ, ու խուռներամ հանդիսականներուն մէջ, երկար չէր կրնար տեւել։ Նոյն բարեացակամ սպաններուն ազդարարու-թիւնով, շուտով ոտքի ելան, ու հետեւելով վիրաւոր հերոսներու թափօրին, դուրս ելան Ապիտինի հրապարակէն։

Դէպի օբերայի հրապարակը տանող ճամբու ընթացքին, էսմա և Յասմիկ, ի զուր համոզել փորձեցին անգլիացի սպա-ները, գոնէ քսանէչորս ժամուան համար, Տոքթ. Սմբատը օթէլ տանելու և հիւրասիրելու համար, թէ և մերժեցին, բայց անոնք

միեւնոյն ատեն խորհուրդ տուին յաջորդ օրն իսկ, իջնել Ալեքսանդրիա և ղիմել տնօրէնութեան, իբր հիւանդապուհի, Յասմիկը հիւանդանոց մացնելու և անձամբ խնամելու համար իր սիրելին: Ու երկու աղջիկները, իրենց ղիմումին մէջ անհետեւանք, խորշահար ծաղկեթուփի մը պէս գեղաթափ, հեկեկուն ու վշտաբեկ, բաժնուեցան Սմբատէն ու վերադարձան պանդոկ:

Վշտէն դաշուհանար, հոգեխռով ու անքուն չարչարանքի գիշերէ մը ետք, առտուան մթնշաղին հետ, երկու աղջիկները, մեկնեցան Ալեքսանդրիա և Սմբատը գտան հիւանդանոցի վերածուած ծովեզերեայ չքեղ ապարանքի մը մէջ, ուր փոխադրուած էին անգլիական բանակին բոլոր վիրաւոր սպաները:

Յասմիկի անգլիերէն լեզուին մէջ ունեցած հմտութիւնը, և իբր հիւանդապահուհի կանխաւ ստացած փորձառութեան բերանացի արուած փաստերը, բաւական եղան որ հիւանդանոցի տնօրէնութիւնը հաճոյակաւ արութիւնով ընդառաջէր անոր ցանկութեան և զայն ընդունէր հաստատութեան մէջ, իրեն խնամքին յանձնելով իր խօսեցեալը:

Այսպէս անակնկալ ու զիպուածային հանդիպումով վերստին գտան զիրար, երկու սիրատենչիկ բաղդապուրկները, որոնց հանդիպումը սակայն, զժրախտաբար, երջանկութիւն ու անդորրութիւն չէր որ պիտի բերէր, այլ կարծես նախասահմանուած ճակատագրականութիւնով մը, առիթ մըն էր ան, որպէսզի երկուքն ալ պատահութիւն ունենային իրարմով տեղեկանալու. զարհուրելի այն կեանքը զոր ապրեցան Գոնիայի մէջ, իրարմէ բաժնուելէ ետք, հոն, անոնց մէջ տեսնելով իրենց մտքին ու հոգիին ի յայտ բերած առաքինութիւնները, որոնց շնորհիւ միշտ վանած ու հեռացուցած էին վտանգն ու մահը: Կարծես առիթ մըն էր ան, որպէսզի անգամ մըն ալ իրարմով հպարտանային, և միասին վերոյիշէին անցեալը իր ոսկի երազներով, լուռաշող յոյսերով, որոնց այժմ ալ սրտաճմրիկ ու եղբրական վերջնարանն էր որ պիտի դիտէին:

Որովհետեւ Տոքթ. Սմբատի վիճակը յուսահատական էր:

Շարաբենի կտորէ մը, անոր կռնակին վրայ բացուած վէրքը, թէ և սկիզբները սպիանալու հակամէտ եղած էր, բայց յետոյ, նոր թունաւորման բարդութիւն մը վտանգած էր անոր կեանքը:

Ան՝ չատոնց մեռած պիտի ըլլար, եթէ երեք, ուրիշ տաքարիւն հայորդի մը Արաբկիրցի բրոֆ. Անդրանիկ Կարապետեան, չծանօթանար իրեն, որ Բօրգ Սայիտի գերիներու հաստատութեան քննիչ-թարգմանն էր: Ան էր որ Տոքթ. Սմբատի, իր ազգակիցներուն ծառայելու նուիրումով, Անգլիական յաղթանակին բերած ծանօթ աջակցութիւնը պարզեց ու ներկայացուց Անգլիական զինուորական իշխանութեանց, և այդ միջոցաւ ոչ միայն վիրաւոր հայ բժիշկը տեղափոխուեցաւ Ադաբասդրիոյ մասնագիտական հիւանդանոցը, այլ նաեւ, ան դասուեցաւ Անգլիական բանակի հերոսներու շարքին մէջ, ու պատուուեցաւ յաղթանակներու յատուկ պատուանշանով մըն ար Ահա՛ պատճառ մըն ալ որուն շնորհիւ Յասմիկ մեծ դժուարութիւն չկրեց իր վերջին դիմումին մէջ, ու շուտով միացաւ իր սիրելիին: Հակառակ ամէն բանի, երկուքն ալ իբր հեղեղէն էակներ... պահ մը սակայն մոռցան ինքզինքնին ու իրենց սպառնալի վիճակը, և ապրիլ փորձեցին, ձերբազատուած անցեալի մահազոյն խաւարէն, երեւակայելով իրենց առջեւ լուսաւոր ճամբայ մը, որ զիրենք կեանքին պիտի առաջնորդէր: Երանական միամտութեան մը հաւատքէն ծնող համոզում մը, զոր ամենադէտ մարդն անգամ կը փորձուի ունենալ. երբ մահը կը տեսնէ իր դէմ...: Անոնք այս կոյր հաւատքին անձնատուր, թաղուեցան երազային երջանկութեան մը խափող թովանքներուն մէջ, ամէն բան իրենց շուրջ խաղաղ ու բնական կարծելով...:

Անգղլթ ճակատագիր... զոնէ երկար տեէր անոնց այս ինքնախաբէութիւնը...: Չուշացաւ անխուսափելին, ու անոնք մարմրկող ասուպի մը կեանքն ալ չապրեցան:

Կրծող ու հատցնող վէրքը, դարձեալ սարսեց վիրաւորը, նոր բարդութիւն մը յառաջացնելով անոր յօրինուածքին մէջ:

Բժիշկներ, յայտարարեցին թէ «Սմբատին սիրաւ օր օրի կը տկարանար զիմելով դէպի մահ»:

Բժշկական այս վճիռը նոր փոթորիկ մը յառաջացուց Յասմիկի ուղեղին մէջ, վերջ տալով անոր երազային վերացումին ու գինովութեան: Դեռ չէր ուղեր հաւատալ, չէ՞ որ մահուան ճամբաներուն վրայ ալ շատ անգամներ իր առջև ելած էր անյուսու-թիւնը, և տեսած էր հոգէառը, բայց անակնկալ մը, ունէ անկիւնէ մը եկած ու փրկած էր զինքը: Մանաւանջ երբեք չէր հաշտուած թէ Սմբատը մեռած էր. երբ այդ գոյժը բերին իրեն, ու այս նախազգացումը զինքը առաջնորդած էր իրականութեան...:

Բայց այժմ, տարբեր էր պարագան, անոր հալ ու մաշ մարմինը իր առջևն էր, և օր օրի, չօշափելիօրէն ու կաթիլ առ կաթիլ կը սպառէր:

Տոքթ. Սմբատ ևս կը զգար այդ տխուր իրականութիւնը, ուրիշ զրգուած երեկոյ մ'ալ սպառող անհամբերութիւնով մը, տենդէն մրկող իր աչքերը, նուաղուն նայուածքով մը Յասմիկին ուղեղելով ըսաւ.

— Է՛... Յասմիկ, ալ ատենն է որ ինձ պատմես, թէ ի՞նչ պէս ազատեցար կրակէ ծովերէն, և ի՞նչ աներեւոյթ ոյժ, քեզ առաջնորդեց մինչև հոս, անշուշտ, ինձ հոգեկան «վերջին հրճուանք ու խաղաղութիւն» պատճառելու շնորհով...:

Յասմիկ, չլսելու տուաւ անոր խօսքը, չուղեց «վերջին հրճուանք ու խաղաղութիւն» բառերուն իմաստին թափանցել:

Գերմարդկային ճիգով մը տկարութիւնն ու թուլութիւնը իրմէ հեռու վանելով, սկսաւ խրախուսող, կեանքին առաջնորդող կորովապինդ խօսքեր ընել, հին յիշատակներ պատմել, սիրուած դէմքերէ կենդանի լուրեր տալ, ու անհետացած նուիրականութիւններ ոգեկոչել: Հիւանդը յափշտակուած լսեց անոնց ամէնը, կարծես դէմը եղողը երկնքէն ինկած հրեշտակ մ'ըլլար, յոյսի ճառագայթ մը, որուն վիճակուած էր մեղմել իր ցաւերը և քաղցրացնել մահուան դառնութիւնը...: Զգաց որ Յասմիկ կը խուսափէր իր հարցումին պատասխանելու: Բայց լսել իր

սիրելին, տենչանք մը դարձած էր իր մէջ, որուն հասնելու համար որոշեց Յասմիկէն չծածկել իր ծանր վիճակը: Ու գիտական բացատրութիւններով, մեղմօրէն յայտնեց այդ բանը, զայն իր մահուան կսկածանքներուն պատրաստելու և անոնց ևս ղիմագրաւելու, կեանքէն ու յոյսէն երբեք չբաժնուելու և անոնց մէջ նոր իմաստ մը դնելու խրատն ու խորհուրդը գառնար, որ անշուշտ իրենց վրէժին լծուելու հարցն էր...

Խոր ու երկարառե լռութենէ մը ետք, նոր առիթ մը, որ դարձեալ Յասմիկէն կու գար, պատեհութիւն տուաւ բժիշկին, որ կրկնեց իր հարցումը:

— Բայց, չըսիր ու չպատմեցիր, հոգեակս, ի՞նչ կեանք ապրեցար Գոնիայի մէջ ինէ բաժնուելէ ետք, և ի՞նչպէս զիս գտար հոս Եգիպտոսի մէջ...:

— Աղէկ չէ՞ որ լաւ օրերու վերապահենք այդ ամէնը Սմբատս, պատասխանեց Յասմիկ ծուրով ու զովաշունչ համբոյր մը դնելով իր խօսեցեալին տենդավառ ձայլովն...:

— Այս օրը մեր ամէնէն լաւ օրն է. իմ հրեշտակս, և խոչոր իմաստ մ'ունի ան, աւելցուց Սմբատ, ու շարունակեց, դուն սիրելի Յասմիկ, ներկայիս, ինձ համար, ճառագայթ մըն ես երկնառաք, որպէսզի լուսաւորես իմ ճամբաս, որպէսզի անոր կանանչ ցոլքերուն տակ, սպիացնես հոն բացուող վէրքերը, կենսաբաշխ ցօղն ես առտուան, լուալու և մաքրելու համար հոգիս այն տարակուսանքներէն, որոնք քեզ պատահած դժբախտութիւններէն ծնան իմ մէջ:

Զմայլելի խորհուրդ մը կը տեսնեմ ես քու մէջ... Բեզ այո պայմաններուն մէջ, ինձ բերողին ղուրպան... ո՛հ... այլեւ աչքերս ետես չպիտի մնան...: Ու իր դողացող թեւերը սրտառուձ ձեռով մը Յասմիկին երկարելով այս անգամ ալ ինք քաշեց զայն իրեն և այրող շրթներովը՝ ինքն ալ համբուրեց զայն:

Յասմիկ բաժնուելով անոր շրթներէն, քայլ մըն ալ մօտեցաւ իր սիրականին, ու իր քնքուշ ձեռքերուն մէջն առաւ անոր երկու ալտերը: Զոր տաքութիւն մը, կիզող ու մրկող, բոցա-

վառ հնոցի մը պէս այրեց իր ձեռքերը Դողաց պահ մը... Արդեօ՞ք ծա՞նր էր իր սիրելիին վիճակը. պէ՞տք էր գոհացնել զայն, պատմելով իր ողբերգական անցեալը: Պիտի կրնա՞ր տոկալ Սմբատ, ըսելով իր սիրտ ծակող, և արիւն չրջող պատմութիւնները...

Սոսկումի պահերուն մէջ իսկ իր գիտակցութիւնը չկորսնցընող հայուն աղջիկը, հոս ալ գիացաւ արժեցնել ինքզինքը, ինքն էր որ պատասխանեց, իր տուած հարցումներուն.

— Ի՛նչ որ ալ պատահի, պէտք է գոհացնեմ զայն: Եթէ անոր բաժանումը այս աշխարհէն անխուսափելի է, ուրեմն պէտք չէ երկարեմ անոր տառապանքը: Զգաց որ չպիտի կրնար խուսափիլ, իր սրտին վրայ ալ մահաափայ թախիծ մը չոքեցաւ, այս անգամ ալ ինքն էր որ պարտականութիւն մը նկատեց այդ բանը, ու սկսաւ առանց վերապահութեան, պատմել իր առեւանգումը Նէճմէտտինէն, անոր տան մէջ ապրած դառնակսկիծ օրերը, կառավարական հետախուզութիւնները, թէ ի՛նչպէս հաղարաւոր Մուրաթներով Գոնիան ողողեցին, իրենց անճարակութիւնը և յուսախափութիւնները...: Նկարագրեց պաշտօնատար Նէճմէտտինը, Տեօմնի իր հոգեբանութիւնով, չփացած իր մեծամտութիւնով, իրեն երկարած ոճրային ձեռքին կռնծիլը և կրած անարգանքն ու զգետնումը անոր, լրբենի հանդիսութեան մը մէջ և իր յալթական փախուստը մարդասէր սելճուգ կուսակալին ճէլալ պէյին տունը...

Յասմիկ քանի կը պատմէր, այնքան թեթեւութիւն մը կը զգար ինքն իր մէջ, տեսնելով մահամերձին դէմքին վրայ գոհունակութեան ու սիրտին քի յայտնի նշաններ, որոնք անշուշտ որ կ'ազդէին նաեւ անոր հոգիին ար Յասմիկ այս խորհրդածութիւններով չկրցաւ երկար լռելի շիւտանգը որ խօսեցնալին յալթական փախուստին ու թշնամիին տուած հարուածին տպաւորութեանը տակ, կը ժպտէր զովացած զգալով ինքզինքը, վերստին պահանջկոտ դարձաւ.

— Շարունակէ՛, հրեշտակս, երկինք քեզ այդ պաշտօնովը հոս զրկեց, դուն, խաւարող հոգիիս արփաւէտ յոյսն ես, համակ

ժպիտ, գութ ու գորով ինձ համար... կարօտիդ դառնութիւնովը օրերով գալարուեցայ, դիմաստուերդ երազեցի, բայց չգտայ... հրաշք մը չէ՞ այս...:

Յասմիկ չկրցաւ խօսիլ, արտակարգօրէն յուզած էին զինքը Սմբատի խօսքերը: Վայրկեան մը ներողութիւն խնդրեց դարձեալ շարունակելու խոստումով, ու անցաւ մահճակալին քովիկը, ինքզինքը յանձնելու համար դուրսի զովութեան: Դուրսը խաւարին մէջ, իրարու խառնուող ծովն ու երկինքը տեսաւ, ու այդ երկուքին անհունութեանը մէջ խորասուզուած, Սմբատին ըսած «խորհուրդներ»-ուն տէրը փնտռեց, աղօթքի ու աղերսի խօսքեր ուղղեց անոր, ու սրտէն ու հոգիէն բարձրացող այդ մրմունջին աւանշ դրաւ, լսելու համար «խորհուրդներ»-ուն տիրող ձայնն ու պատասխանը...: Բայց, հոն՝ միայն լռութիւն, խաւար ու ամայութիւն գտաւ...:

Այս խափկանքէն ըմբոստացաւ, մարդոց մէջ միտքի մտածումներ ու թմրեցնող հաւատալիքներ սերմանողներուն զէմ ընդվզեցաւ, դողացող ու կապկպուող իր շրթներէն դուրս թափելով «Կոյր աշուղէն» իշխանքներ...:

«Թէ՛ անկարող ես սրբել արցունքն Հայերուն,
Գահ էլ պէտք չէ և ո՛չ Աստուած երկնքում»:

Իր խռովայոյզ հոգիէն բարձրացող արգար այս ընդվզումը, զինքը նետեց աշխարհէ աշխարհ, մինչև հայուն աւերակ երկիրը, ու ան՝ այդ պահուն, երազի աչքերով տեսաւ զայն բզքտուած ու մոխրացած, որուն աճիւններուն տակ ու փլատակներուն մէջ ո՛վ գիտէ իրենց պէս քանի՛ քանի՛ Յասմիկներ փոշիացած էին...: Ու տակաւին, այդ աւերակ աշխարհին վրայ, ան այս անգամ ալ իր հոգիի աչքերով, տեսաւ նաև Սասունցի Շաքէներու, Բինկեանցի Նադեմիներու հրեշտակային լուսաշող թևերով սաւառնումը, ու լսեց անոնց «Փառք ի բարձունս»-ի մրմունջները, որոնք այդ պաւերակներէն ու աճիւններէն վերննձիւղող հայրենի-

քին գոյութիւնն ու հայութեան յարութիւնը կ'աւետէին, յոյսի ու շարժումի ու կեանքի պատգամներովն:

Այս տեսիլքին առջև իր մէջ գտաւ հոգեկան հաղորդակցութիւն մը անոնց հետ, ու զինքը յուսադրեց, ջղապնդեց ու հաւատաւորեց, կեանքին մէջ «նոր իմաստ մը» տեսաւ որ քիչ առաջ իր սիրելի Սմբատին կտակած «վրէժ»ին իմաստն էր, և որոշեց ապրիլ, այդ պահէն ետք ուխտաւորի մը հաւատքովը փափելով «վրէժ»ին ու կեանքին, առանց որուն, հայուն կեանքն ու մահը «անիմաստ» պիտի դառնար:

Ու Յասմիկ այդ ճամբուն վրայ, մարտիկ հերոսուհի մը դառնալու երդումով դարձաւ ետին, մօտենալու համար Սմբատին, որպէսզի վերջացնէր իր պատմութիւնը...:

Բայց Յասմիկ առաջին ակնարկով իսկ, դժբախտութիւնը տեսաւ: Իր սիրելին աչքերը փակած էր անուշ երաղի մը գիրկը նեփուող քնացողի մը պէս: Դորշ սպիտակութիւն մը շարմաղուած էր անոր դէմքն ի վար, ու կարծես մոմեաներու տեսքով արձան մըն էր ան այլևս, որուն ներդաշնակ գծերը, պայծառացուցած էին անոր երեւոյթը, այդ հեղ, արթնամիտ, վեհանձն ու քաջ մարդուն աղնուական հոգիին վեհութիւնը արտաբերելով...:

Մարած էր անոր մէջ բոցը, տենդը քիչ առաջուան, հրկիզելով հերոսին մարմինը...:

Յասմիկ ջերմեռանդ պղծթողի մը պէս երկիւղածօրէն անոր սնարին առջև ծունկի եկաւ...:

ՍՈՒԳԻ ՀԱՐՈՒԱԾՆԵՐՈՎ ԿՌԱՆՈՒՈՂ ՀՈԳԻՆ

Բօթաբեր լուրը շուտով հասաւ Գահիրէ, և սուգի մատնեց էսմա և անոր ծերունի հայրը Ալի փաշան, որոնք խնայեցին մեկնեցան Աղեքսանդրիա, Յասմիկին տէր կենալու և իրենց վերջին յարգանքը տանելու համար եղբարաբախտ բժիշկին, որուն մահը, նոր վշտի ու հոգերու պատճառ կը դառնար:

Յասմիկի հպարտութիւնը գոհացնող պատշաճ թաղում մը կատարելու ամէն զոհողութեան պատրաստ էին անոնք, բայց Անգլիական իշխանութիւնք իսպառ մերժեցին ամէն առաջարկ: Որովհետեւ որոշուած էր հանգուցեալին մարմինը զինուորական պատիւներով փոխադրել մինչ Բորտ Սայիտ, հոն, Ռոմանիի յաղթական մեծ ճակատամարտի հերոսներու մեծ դամբանին մէջ տեղաւորելու համար զայն: Ու յաջորդ օրն իսկ, զինուորական պատիւներու մէջ, պատերազմական նաւով մը մեկնեցան անոնք զէպի Բորտ Սայիտ, ուր բանակին անգլիական եկեղեցւոյ քահանաներէն միոյն միջոցաւ տեղի ունեցաւ եղբարաբախտ բժիշկին թաղումը:

Հոն՝ հանգուցեալ Սմբատի շիրիմին առջև երկու աղջիկները Յասմիկ և էսմա, իրենց սուգին մէջ ևս միշտ լուրջ եւ հպարտ, քնքոյշ վեպիլութեան մը մէջ, ծնկաչոք ու յարգալի, օտարներու հիացիկ ականարկներու տակ, ողբացին կորուստը, իրենց սիրելիին ու բարեկամին, և վերադարձան Գահիրէ:

Յասմիկի և Տոքթ. Սմբատի միջև իբր արժանաւոր խօսեցեալներ, գոյութիւն ունեցող վճիռ ու խանդարորդ սէրը որուն ծանօթ է ընթերցողը, այժմ շատ զարմանալի պիտի թուի, երբ տեսնենք թէ Յասմիկ, այս մեծ կորուստին ու սուգին առջև նոր երեւոյթով մը, տառապանքի մէջ կռանուած նոր տոկունութիւնով կը յայտնուի Այո՛, այս անգամ անսպասելիօրէն, Յասմիկի մէջ խառնուածքի նոր ու բոլորովին հակոտնեայ երեւոյթ մըն էր որ տեսնուեցաւ: Խորունկ թախիժը թէւ միշտ զգալի էր անոր մէջ, բայց նաեւ, ձգտում մը կար հոն, որ կը մատնուէր իր

խօսքերէն, արտայայտութիւններէն ու շարժումներէն: Յետին վրէժին կենդանի գայրոյրն եւ ան, բռնկումը փոխադարձութեան մտածումին, որուն ազդեցութեանը տակ, խեղճ աղջիկը համակ ջիղ ու մկանունք դարձաւ: Այս էր իր ստացած ներշնչումը:

Իր արտայայտութիւնները, արցունքէն ու լացէն խառն խուսափումը, ջղածիգ շարժումները և յաճախ մշակուած ծրագիրներու շուրջ խօսիլը, փաստեր էին որ Յասմիկ տառապանքէն ու սուգէն զասեր առած, նոր պարտականութեան մը կը պատրաստուէր ու կը մարդուէր:

Էսմա, թէև հետաքրքորէն քայլ առ քայլ կը հետեւէր անոր այս վիճակին ու շարժումներուն, և կ'ուզէր չափաւորել ունէ յախուռն ձեռնարկ, բայց միեւնոյն ատեն, տեսակէտով մըն ալ գոհ էր, որովհետեւ անոր մէջ յայտնուող հոգեկան այս վիճակը մասամբ կը դիւրացնէր իր դերը, առանց որուն, ո՛վ գիտէ, ինչն'ը պիտի քաշէր, զայն մխիթարելու և խաղաղեցնելու համար:

Բայց նաև ապշումով կը լսէր անոր արտայայտութիւնները, որոնք ցուրտ տրամաբանութիւններ, վրէժխնդիր մտքեր և անգուժ արտայայտութիւններ էին, ուղղուած բռնակալներու և Խորոզ անարդար դատաւորութիւններու դէմ: Ու այս ամէնուն իրր եղբակացութիւն, Յասմիկ սապէս կը փրկէր իր պերճախօսութիւնները.

«Այլևս կնոջական երազուն ու մեղկ կեանքը հարամ է ինձ համար, ես պէտք է տղայ մարդ գառնամ, տղայ մարդոց պէս խորհիմ ու դատեմ, անոնց պէս շարժիմ ու անոնց պէս նայիմ կեանքին...»: Կը խոհար ու կը վճռէր: Բայց ամէն անգամ ալ խօսքին կը յաջորդէր տկարութիւնը և կը թաղուէր լռութեան ու մտատանջութեան մէջ: Յայտնի էր որ իր առջև արդելիչ պատճառ մը կը գտնէր, զոր անկարող էր չէզոքացնելու: Դէպքերը շուտով պարզեցին այդ բանը, և պատեհութիւնը ինքնին դիմաւորեց զինքը:

Հանգուցեալ Սմբատին Գառասունքն էր, Գահիրէի եկեղեցւոյն մէջ, հոգեհանգիստեան աղօթք մը կազմակերպեցին, ինչպէս

նաեւ պատշաճ նկատեցին հոգեհաց մըն ալ սարքել որ պիտի ցրուէին աղքատիկ թաղի մը մէջ։ Յասմիկ այս կարգադրութիւններուն առջեւ ընկճուած էր, ինչո՞ւ ինքը ի վիճակի չէր և ամէն նիւթական հոգ իսմային բաժին կը մնար։ Նիւթականի պակասը. ահա՛ իր ամբողջ մտառանջութիւնը, և ահա թէ ինչո՞ւ ան, իր տուած որոշումներէն ետք, վճռական քայլ չէր կրնար առնել, ու կը թաղուէր խորունկ մտածումներուն մէջ։ Այս նոր որոշումին առջեւ ալ իսմա հոգեւին զիրք բռնած էր ու կը ծախսէր պէտք եղածը։ Յասմիկ չէր ուզեր վշտացնել իր անձնուէր ընկերուհին, բայց միևնոյն ատեն կը զգար իր պատճառած ծանրութիւնը։ Մայնաւանդ որ փաշան ևս նիւթապէս սկսած էր նեղուիլ։

Հոգեհանգստեան արարողութենէ դարձին, ուր անոնք տարաբախտ հանգուցեալին հանդէպ իրենց պարտականութիւնը հաւատքի զեղուն թափով մը կատարած էին, պանդոկին մէջ գտան Յասմիկի հասցէին եկած պաշտօնագիր մը, որով յաջորդ օրն իսկ կը հրաւիրուէր պետական պաշտօնատուն, ստանալու համար, եղերաբախտ Սմբատէն մնացող իրեր ու պատրաստ զրամը։

Անակնկալը դարձեալ Յասմիկի օգնութեան փութաց, և անոնք որոշեալ ժամուն ներկայացան հրամանատարութեան պաշտօնատունը և ստացան խնդրոյ առարկայ աւանդները։

Թեի ժամացոյց մը, գրպանի թղթապանակ մը, որուն մէջ գոց պահարան մը կար Յասմիկի անուան, և հարիւր յիսուն թրքական հնչուն ոսկի։ Ինչպէս նաեւ Անգլիական կառավարութեան կողմէ հանդուցեալին խօսեցեալին նուիրուած 300 ոսկին, որ համաձայն օրէնքներու կը տրուէր ամէն արժանաւոր սպայի ժառանգորդներուն։

Սորունկ վշտի մը արտայայտութիւնը եղող թախծութեան մէջ, Յասմիկ ընդունեց բոլոր այդ առարկաներն ու զրամը, որոնք իրեն համար թանկագին յիշատակներ էին, և զրամը զինքը պիտի փրկէր մշտապէս ամօթալի դրութենէ մը, բայց ան, ա՛լ աւելի ոյժ առաւ այն մտածումէն, որ այդ զրամով, ինք պիտի կրնար օգնել իր մօր, Տիկ. Արշակուհիի և փաշային, որուն

հանդէպ զաւելի մը պարտականութիւններն ունէր այլեւս Ու մահաւանդ ի վիճակի պիտի դառնար գործադրել իր ծրագիրը:

Այդ օրերուն էր որ Եգիպտոսի մէջ կը կազմուէր արեւելեան լեզէոնը, որուն շարքերը կը խտացնէին արտասահմանէն գունդ առ գունդ եկող հայ երիտասարդներու Յասմիկ կը բաղձար ինքն ալ կամաւոր գրուիլ, ծառայելու համար ազգակից այդ կտրիճներուն, որոնք խանդավառ հայրենասիրութեամբ մը եկած էին հայրենիքին ծառայելու:

Ահա՛ թէ ի՞նչ էր Յասմիկի մէջ ծնունդ առնող այն նոր երեւոյթը որ յայտնուեցաւ իր խօսեցեալին Տոքթ. Սմբատի մահուընէն վերջ:

Պանդոկ վերադարձին, ամբողջ ճամբու ընթացքին անոնք քալեցին խորհրդակցելով ու խօսելով Յասմիկի մտադրութեան շուրջ և երբեք առիթ չունեցան հետաքրքրուելու գոց պահարանով, չայց երբ պանդոկ հասան, և Յասմիկ առանձնացաւ իր սենեակը, առաջին գործը եղաւ բանալ պահարանը որուն մէջ գտաւ հէք Սմբատէն իրեն ուղղուած նամակ մը:

Յասմիկ, գերյուզման մը մէջ արցունքոտ աչքերով կարդաց զայն, ապրելով անոր իւրաքանչիւր բառին ու նախադասութեանը հետ, որոնք շնորհագեղ ձևով յայտնուած, յուզումներն ու սաբսուռներն էին մահամերձ մարդու մը, վերջացած՝ սիրոյ եւ հրաժեշտի խօսքերով: Սիրոյ և մահուան երգ մըն էր ան, որով եղբարախոս բժիշկը կը ցանկար Յասմիկի հոգիէն ներս կաթեցնել սուգի սև իրանանութիւնը, հաշտեցնելով զայն այդ անխուսափելիին հետ: Ու ապա, մեռնողի մը տիրականութիւնով, կ'ուղէր իր սիրելին կեանքի մղել, վերջին փափաք ու բաղձանք յայտնելով, որ իր մահուընէն մէկ տարի վերջ, սուգի քօղը նետելով, ազատ ընտրութիւնով ամուսնանար ան...:

— Անձիդ հանդէպ, իմ մէջ, ինծի հետ մեռնող անհուն սէրս կը հրամայէ այդ բանը, և ես կը կարծեմ այդ ճամբով, անգամ մըն ալ ծառայել ազգին ու հայրենիքիս, որուն ազատագրումը այլեւս իրականութիւն է ինձ համար, և այս աշխարհէն մեկնումս

երանական թովանք մը կը պատճառէ ինձ, երբ կը խորհիմ թէ ազգիս ու հայրենիքիս կը նուիրուիմ...

Անոր մահուընէն ետք՝ քառասուն օրեր անցած էին, Յասմիկ այդ օրերուն ապրած էր միայն իր ջիղերով ու միտքով քան հոգիով ու զգացումով:

Նամակին ընթերցումը սակայն, զինքը վերստին տարած էր վերացումին, կարծես անոր իւրաքանչիւր բառերն ու խօսքերը շունչ շունչի Սմբատէն էր որ կը լսէր, որոնց առջեւ ակամայ, տկարացաւ ու մտաւ զգայուն կնոջ դերին մէջ, ընդ երկար ապրելով անոր պատճառած սուգին ու յիշատակներուն հետ, առանց զգալու սահող ժամերը, որ արդէն չառ ուշ էր:

Քանի մը օր ետք, Յասմիկ ներկայացաւ Անգլիական զինուորական իշխանութեան և յանձնեց իր զիմուժնագիրը, որով կը խնդրէր մտնել «Արեւելեան Լեգէոն»ի առողջապահական բաժնին մէջ և մեկնիլ ճակատու Հոն՝ տեղւոյն լրայ արձանագրութիւն մը կատարելէ ետք հրամայուեցաւ իրեն զիմել Լեգէոնի հրամանատարութեան:

Բայց Յասմիկի բաղձանքը բաւական չէր գործին յաջողութեանը համար, երբ ճակատագիրը չէր ուզեր այդ բանը, և կ'երեւի զայն ուրիշ կողմ մղելու տնօրէնութիւնն ունէր: Հրամանատարութեան սենեակին մէջ, Յասմիկ հանդիպած էր տարեց ուրիշ պաշտօնատարի մը, որ թէև զինուորական համադրեցաւ կը կրէր, բայց յետոյ յայտնի եղաւ որ քաղաքային պաշտօնատար մըն էր: Այդ անձը, տեսնելով Յասմիկի բուռն խանդը բանակին ծառայելու համար, և լսելով անոր սահուն անգլիերէնը, ինքնաբերաբար առաջարկեց, փոխան զինուորի տաժանքի կեանքին, մտնել քաղաքային բաժնին մէջ, ուր «այնքան զգալի կարիք կայ, ըսպէս ան, հմուտ թարգմաններու, և հոն աւելի մեծ ծառայութիւն կը բերէ հասարակաց դատին քան բանակին մէջ»: Յասմիկ մտածել սկսաւ, նոր հարցումներ ուղղեց և բացատրութիւններ պահանջեց, որոնց մի առ մի պատասխանեց պաշտօնատարը, և հասկցաւ Յասմիկ, թէ իրեն պիտի վիճակէր թարգմանի դեր կատարել, մանաւանդ գերավարուած սպաներու հարցաքննութեանց մէջ:

Պանդոկ վերադարձին, Յասմիկ այս նոր հարցն ևս դրաւ
Էսմայի ու անոր ծերունի հօր առջև։ Երեքը միասին ընդ երկար
վերլուծեցին խնդիրը, քննելով օրուան քաղաքական ու ղինու-
րական վիճակը, որոնց համաձայն, և ըստ ծերունի փաշային տե-
սողութեան, Եաֆայի դռները հասնող համաձայնական ուժերը,
այլևս ապահոված կը նկատէին ամբողջ Արաբիոյ գրաւումը, որ
պիտի իշխէր մինչև Տաւրոսի լեռներուն, և հետեւաբար ունէ ան-
պատեհութիւն չէր տեսներ, մտնել անգլիական այդ ծառայու-
թեանը մէջ, որուն կրնար Էսմա ալ մասնակցիլ, և ինքն ևս հա-
մաձայն էր միասին մեկնելու Կազգայ, ուրկէ «կրնամ քանի մը
օր ետք անցնիլ Երուսաղէմ» ըսած էր, վերջ տալով խորհրդակ-
ցութեան։

Երկու օր ետք երկու աղջիկները միասին ներկայացան նոյն
պաշտօնատարին որ ուրախութիւնով ու հաճոյակատարութիւնով
ընդունեց զանոնք, մանաւանդ երբ իմացաւ Էսմայի Բիւրտի աղ-
ջիկ ըլլալը ու փափաքը միասին մեկնելու պատրաստակամու-
թեամբ։ Պաշտօնառարը անոնց հետ կնքեց մէկ տարուան ծա-
ռայութեան պայմանագրութիւն մը և յանձնարարեց մինչև երեք
օր մեկնելու պատրաստուիլ։

Այսպէս Յասմիկ, Էսմա և Ալի փաշա, դարձեալ իրարմէ ան-
բաժան, քանի մը օր ետք մասնաւոր սպասարկութիւնով մը,
մեկնեցան ճակատ, երբ արդէն իրենց հոն հասնելուն զուգարի-
պեցաւ Եաֆայի փառաւոր յաղթանակն ու քաղաքին գրաւումը։

ՄՈՒԹ ԽԱԻԱՐԷՆ ԵՏՔ ԱՅԳ ՈՒ ԱՐԵԻ

1915ի Ապրիլ 24ին տիրեց այդ մութ խաւարը և տեւեց մինչեւ 19 Սեպտ. 1918ը: Թուրքին վանտալ մաքէն ու մաածումէն թե առնող ու կուտակուող սե, թուխ ամպեր, ամբողջ երեք տարի և հինգ ամիս, ծածկեցին Հայուն կապուտակ ջինջ երկինքը, սուգ ու չիւան ցանելով Հայոց աշխարհին վրայ:

Մաւարին ամպրոպէն փայլատակող շանթն ու կայծակը, հրդեհ ու մոխիր սփռեցին հոն: Աւրող փոթորիկը կարկուտահարեց ու գետին տապալեց մեծ մաքի բեղուն հասկերն ու պտղալի ծառերը: Եւ կարմիր հեղեղը, մենէ բուրաւորներ քշելով նետեց անյայտ փոսերու և անյատակ անդունդներու խորը:

Ոճրագործը՝ միշտ խեռ ու դիւահար, ոճիրէն ու արիւնէն անյագ, երբեք սիրտ չըրաւ, չկարմրեցաւ ու չխպնեցաւ իր հրէշալին այդ արարքներէն, նուիրուելով աւարին, այն ինչ որ կը մնար այդ խաւարէն, փոթորիկէն, շանթէն ու կարկուտէն ազատուած, սովալուկ վոնմակներու ձեռքով, լպիրշ կրքէն մղուած, յափշտակելով մեր գեղեցիկները, ու տանելով զանոնք իսլամի հարէմանոց դժոխքը, «հայ ոգին ու հոգին» թուրքին պատուատելու և անոր «մաքին ու հոգին» շնորհներուն տիրանալու շնամտութեամբ, ինչպէս պատգամած էր մեծ գաղանձ՝ սեւ թալէաթ...:

Ու գաղաններու ճանկերուն տակ, յօշոտուած ու բղքաւած Հայը, զարհուրանքի արիւնոտ ծովերու մէջէն, քարշ տուաւ իր կեանքը, գերմարդկային ու գերբնական ոգորումով մը, հիւլէ մը աւելի, կեանք մը աւելի փրկելու սպառող տենչանքով:

Ինկաւ ան՝ տառապանքէ տառապանք ու մահուան գիրկը, բայց իսպառ չ'ենեաւ: Իր հոգեվարքին մէջէն իսկ, ան՝ ապշեցնող յամառութեամբ մը, յոյսին ու կեանքին փարեցաւ, ցեղէն ու պատմութենէն եկող յորդանոս հաւատքի աչքերով, տեսնելով մահաթոյն թշնամիին քայլ առ քայլ ընկրկումն ու պարտութիւնը, պատերազմի բաղմաթիւ ճակատներուն վրայ, ու ներսը՝ տիրող թշուառութեան համաճարակներու երեսէն:

Արարիոյ կիզող ու մրկող անսպասներու մահաստանէն՝ ան, տեսաւ Բորդ Սայիտի, Էլաշիրի, Կադայի, Սամարայի, Ասկալայի, Եաֆայի, Սոդոմ Գոմորի, Երուսաղէմի, Երիզովի, Նապուսի, Նազարէթի, Հայֆայի և Ագիայի իրերայաջորդ անկումները, իր մարտնչութիւն առանձինն դրուագներն ունեցաւ, կազմելով պատմական և յիշատակութեան արժանի էջեր: Եւ որոնք տարագիր հայութեան համար մութ խաւարին մէջէն ճեղքուող ու ճերմկող հորիզոնի մը նշոյններն եղան, ազատութեան առաւօտը ողջունելու կատարեալ յոյսն ու հաւատքը ցանկով մահացող խլեակներուն վրայ:

Իսկ 1918 Սեպտ. 19ի «Արարան», Աւարայրեան հերոսական մարտին ու յաղթանակին նմանող, Հայուն վրէժնդիր արիւնով կարմրած, այգն ու արեւը եղաւ, ուրկէ վերջ յաղթանակին իրականութիւնովը զօրացած, վերագտաւ ան, նոր կեանքի մը ուղին, ու զեղունով փարեցաւ անոր, այլևս, խմաստ ու հոգի դնելով անոր մէջ:

Ան՝ ակնապիշ ու յափշտակուած, դիտեց Արարայի յաղթապանծ բարձունքէն ծագող ազատութեան արեւուն ու վեհապանծօրէն ծածանող հայուն երանգաւոր դրօշը, զինակից դրօշներու կարգին մէջ:

Պայծառափայլ առաւօտի մը ակնախտիղ վեհութեան մէջ, «Փիւնիկյն էր որ աւերակներէն ու մոխիրներու մէջէն յարութիւն կ'առնէր, ողջունելով ազատութիւնը, հայրենիքը և պետութիւնը, որ տակաւ պիտի ընդլայնուէր, ու իր լոյսի ոլորտին մէջ պիտի առնէր բովանդակ պատմահայաստանը: Այդ էր հայուն տրուած խոստումը հզօրներուն կողմէ, այդ խոստումովն էր որ զայն վատահեցուցին ու քաշեցին կրակին մէջ, և այդ սրբազան

սեւեռակէտն էր որ հայութեան ընդերքէն ծնցուց «Արարաններ»:

Ազատ Հայաստան ու հայ պետութիւն...:

Այլեւս իրականութիւն նկատուեցաւ: Արժէքը լիովին վճարուած հայ ժողովուրդին արդար վաստակն էր ան, արդիւնքը, իր այնքան ոգորումներուն, տառապանքներուն, զրկումներուն եւ անլուր ու անհամեմատ զոհարերութեանց: Ատոր համար էր որ հայ ժողովուրդը անայլայլ վստահութեան մը հաւատքովը կապուեցաւ հզօրներու վճիռին, իր բարոյականութիւնովը, հպարտութիւնովն ու սրտովը չափելով անոնցինները...:

Երբեք միտք չըրաւ ան, թէ հզօրները որոնց կը վստահէր իր դատը, աւելի քաղաքակիրթ ու ասպետական իրենց կեցուածքով, կրնային դաւել ու դաւաճանել իրեն, իրենց շահերուն անունով ու անոնց համար, սակարկութեան առարկայ դարձնելով հայուն իրաւունքներուն նոյնիսկ նուազագոյնը: Ու բարոյական եւ նիւթական այդ հիմունքներուն կրթնող հայ ժողովուրդը, իր դատին վերջնական կարգադրութիւնը վստահեցաւ ու յանձնեց յաղթական հզօրներու ու ինք լծուեցաւ անմիջականին, բացուած վէրքերը սպիացնելու, վերաշինութեան ակնկալութեամբ աւերները պաշտպանելու, եւ գերեմլարուած անհամար որբերն ու որբեմայրիները հաւաքելու սրբազան գործին:

Միամիտ հաւատքի ու կոյր վստահութեան քնաբեր թրմրածութիւնը չէր որ ունեցաւ հայը, այլ՝ ժողովուրդներու պատիւին ու շահուած իրաւունքին վրայ հիմնուած բիւրեղ հաւատք մըն էր ան, որ կը հասնէր մինչեւ հզօրներու պատերազմի կրակին մէջէն: Կոչակած սկզբունքներուն ու նպատակին: «Փոքր ազգերու ազատութեան, եւ ճակատագրի ինքնորոշում...»: Որուն կ'աւելնար նաեւ այն՝ որ հայ ժողովուրդը, կռուի ուժերը ամբողջապէս ու առանց սակարկութեան նետած էր ուղղակի կրակին մէջ, ու արժող արդիւնքներով իր բաժինէն աւելի բերած էր մեծ յաղթանակին, այսպիսով արժանանալով «փոքր զինակիր», «պատերազմիկ Հայաստան» շխցնող տիտղոսներուն...:

Նամէրտ թշնամին, «Հայաստանը առանց Հայու» ձգած էր,

գորուելով ինչ որ կար հոն, ու այժմ ան մեծ յաղթանակէն սահմըռկած, որուն պիտի յաջորդէր անտարակոյս վրէժխնդիր հայուն վերադարձը, փախուստի դիմած էր, անտէր ու անպաշտպան ձգելով հայուն տունն ու գիւղը:

Պէտք էր լեցնել չանոնք, տէր կենալով իրենց ժառանգութիւններուն: Պէտք էր հայուն շունչը վերստին տիրէր հոն, եւ հայ շինականին օճախին մուխովը լեցնէր հայրենի մթնոլորտը: Այս էր օրուան քաղաքական հրամայականն պահանջը, փաստելու համար ժառանգականութեան և իրաւատիրութեան մեր իրաւունքը, զոր համաձայն միջազգային օրէնքներու, ժողովուրդին թիւն էր որ պիտի կարենար ճշտել:

Ու հայ ժողովուրդը, ըռպէական գիտակցութիւնով, վերջ տուաւ իր լաց ու կոծին, սրբեց իր աչքերն ու ոտքի ելաւ: Իր կրակոտ նայուածքները դարձուց իր հայրենիքի բոցավառ հորիզոններուն, շարժեցաւ աննախընթաց ոգեւորութիւնով մը, եւ աշխարհի չորս ծագերուն փողահարեց օրուան նշանաբանը:

«Դէ՛պի տո՛ւն... դէ՛պի հայրենիք...»: Այդ օրը, օրերուն օրն էր հայ տանջահար ժողովուրդին համար, որ դարերու սոսկումէն, ոգորումներէն ու անդոհանքէն կը ծնէր, ոտքի հանելով խուճապահար սերունդները վերապրողներէն, կեանքի խանդ ու բոց ցանելով անոնց էութենէն ներս, որոնք շարան շարան ու կարաւաններով, ճամբայ ինկան «դէպի տուն, դէպի հայրենիք...»:

Բայց դիւրին չէր կառավարել այդ շարժումը: Հիւժած ու մաշած, մարդկային կենդանի կմախք դարձող բաղմահազարներու հետ էր ղեկավարներուն գործը, որոնք շարժելու նիւթական ու ֆիզիքական կարողութենէ զրկուած իրենց աչքերը ուրիշներուն յառած էին օգնութեան աղերսով, որոնց մղիչ ուժը միայն փրկուողի եռանդն էր, և հայրենիք վերադառնալու տենչանքը:

Այդ օրերուն էր որ դարձեալ հայ ժողովուրդին ծոցէն վերակենդանացան հին քաղաքական կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները. որոնք նմանը քիչ անդամ տեսնուած

անխտրականութիւնով ընթացք տուին շարժումին: Մանաւանդ, արտասահմանէն ժամանող թարմ ուժեր, որոնք զերծ մնացեր էին իրենց արենակիցներուն կրած զուլումներէն, ու հետեւաբար աւելի ընդունակ էին շարժելու ու գործելու:

Երանական օրեր, յորում մենք անգամ մըն ալ ականատես եղանք իրարու խառնուող հայ ուժերու գործած հրաշքն, ու անգամ մըն ալ փորձեցինք թէ «միութիւնը ոյժ» է...

«Դէպի հայրենիք, դէպի տուն» նշանաբանովը սկսող ներգաղթի ամբողջական պատմութիւնն ընել, մեր նիւթէն դուրս է, բայց ստիպուած ենք հոս մասնաւորել մեր տեղեկութիւնները, հասնելու համար մեր նիւթին:

Հնչակեաններու այն խմբակը, որ ինչպէս տեսանք մեր գործի առաջին հատորին մէջ, գծոյքին ու կրակին մէջէն կը գործէր Հալէպի նկուղներուն մէջ «Սե թաթ» անունով, Ազատութեան կարմիր արշալոյսին հետ, մէկ կողմ նետեց այդ սոսկումաբեր անունը և սկսաւ գործել ու կազմակերպուիլ իր բուն անունով, «Ս. Դ. Հնչակեան», կեզրոն ունենալով դարձեալ Հալէպը: «Սեւ թաթ»ը չէր որ պիտի շմեցնէր ոճրագործներն ու դաւաճանները, այլ «Կարօթի թաթը»՝ Հնչակեան խորաակող բռունցքը, որ արդէն ճիւղաւորուեցաւ ամէն կողմ:

Հոն էին մեր Վլէպին հերոսները, բացի բժիշկ Սմբատէն, որուն մահը սգացին իր ընկերները, Կ. Կէօկտէրէեան, Ս. Կէղիւրեան, Գ. Գրըքեաշարեան, Կ. Չալեան, Գ. Փաշապեղեան, Եղեկիէլեան, Մաթէ Երէցեան, Ե. Տարտաղանեան, Ռ. Երկաթ, Ժիրայր Թաթուլեան, Արիս Գալֆաեան, Հ. Պղտիկեան և դեռ շատեր, որոնք տրամադրուեցան «Կիլիկեան անկախութիւն» գաղափարին ու ծրագրին հոգը վերցնող մարնոյ մը, որ գոյութիւն առած էր Հալէպի մէջ, ղեկավարութեամբ հայասէր մեծ անգլիացիի մը, Սըր Սայսի, որուն շուրջ հաւաքուած էին մեծանուն հայ բժիշկ Ասատուր Ալթունեան, Հայր Գարրիէլ Սուքիասեան, Սարգիս Գրաճեան, Գրիգոր Շահլամեան և Գրիգոր Պողիկեան, որոնք մէկ սիրտ մէկ հոգի հիմը դրին ներգաղթին, Հաճնցիներէ ու

Շարքիներէ կազմուող առաջին խումբը ճամբու դնելով:

Այդ օրերուն էր դարձեալ որ գլուխ ցցեց ուրիշ ալիող հարց մը եւս: Արարներէ, էեռնականներէ ու Թուրքերէ քշուած ու

Եղեռնի խաւարին մէջ կեանքի
յոյս ու յոյս ցանցողներէն մին՝
Տոք. Աս. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

հարէմանոցներու փականքներուն տակ ճմլուած մեր գեղեցիկներուն ու որբերուն հաւաքման հարցն էր ան: Հրատապ այս հարցին ալ լծուեցան յոյր կաղմակերպութիւնները, կազմելով խուզարկող խմբակներ և ղրկելով զանոնք իրենց բաժին ինկող շրջանները: Ու կը վերադառնային շարանները այդ եղկելիներուն, որոնք մէկ կողմէն կը ղրկուէին դէպի հայրենիք, դէպի հայկական Կիլիկիա, լեցնելու համար քեմլերն ու որբանոցները, որոնք միշտ փոքր ու անբաւարար կու գային, հոսող ու լճացող եկուորներուն առջև: Անոնց մէջ ուշագրաւ էին, նորատիները մեր գեղեցիկներուն, մանուկներն ու մանաւանդ ծաղկունակ աղջիկները, զորս առեանգիչները, մեծ յաղթանակէն սահմուկած, կը յանձնէին խուզարկուներուն:

Եղկելիները... որոնց յօրինուածքը կանխահաս քայքայումի նշանները ցոյց կու տար, որոնց դէմքերուն վրայ անցեալի վառվառն ու հմայող երեւոյթէն ստուեր մը միայն մնացած էր

և որոնց աչքերուն մէջ, ցեղին հուրը մարած, նուաղկոտ ու հալող նայուածք մը միայն կը նշուէր, բայց որոնք դեռ իրենց չրթունքներուն վրայ կը պահէին հոգեւոյս միւռնոյն սրբութիւնն ու մայրենի լեզուն, իրենց լոյս հաւատքին հետ:

Հապա՛ ահո՞նք՝ որոնց մայրենի բարբառը իրենց մօր կուրծքին վրայ, դեռ վանկեր էին եղած, ու եղեռնի սպառիչ հեղեղին հոսանքն ի վար, ազաղուն տերեւներու կամ փափկասիւք փետուրներու նման, կրակէն ու հովէն փեռեկտուած, խանձած ու նետուած էին, ցանկերու, ցանքերու, մացառներու և փշատնետու տակտիկը, ուրկէ ժողոված ու տարած էին գիշատիչները, իրենց ցեղն աղնուացնելու հոգածութիւնով, զանոնք յանձնելով մօլլաներու ու հաֆզներու ազիտութեան... Ո՛հ, սիրտ պէտք էր գիմանալու և դիտելու համար անոնց պարզած սրտայոյզ ու սպառող վիճակը: Սիրտ պէտք էր, տակաւին ողբալու համար կորուստը այն բազմահաղարներուն. որոնք ապահովապէս քշուած էին հասողութեան սահմաններէն հեռու, ինչպէս կը տեղեկացնէին գիտակցութեան եկող որրուկներ, որոնց ոչ թիւը յայտնի էր և ոչ ալ զանազանին ու գտնելը դիւրին:

Ահա՛ զատեսիլ ու տանջահար վիճակ, որ զոհողութեան ու ըղորանուէր նուիրումի կը կարօտէր: Սրտայոյզ պարտականութիւն, որ գերազանցօրէն սրբազան էր, քանի որ անոնք էին որ թիւ պիտի կազմէին, մեր քաղաքական ու հողային իրաւունքներուն տիրանալու համար, և անոնք էին որ վաղուան հայ ժողովուրդն ու ազգը պիտի դառնային:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ և ի՛նչպէս, հայ ժողովուրդը ստիպուեցաւ պահ մը իր դատը վստահիլ հզօրներուն, ու ինք նուիրուեցաւ «գատին» տանջահար ժառանգորդներուն և անոնց սպառիչ ցաւերուն...:

Օտարներ ալ տեսան ու զգացին մեր դառնակսկիծ վիճակն ու զժուարթութիւնները և անոնք ալ փութացին օգնութեան: Մանաւանդ Ամերիկեան Նիյւ Իսք Րիփֆը, որ լայն բացաւ իր

անտուկը, և հսկայ գուժարներ թափեց անոնց պատսպարման
ու դաստիարակութեան համար:

Որբահաւաքման գործին ծաւալուն հանգամանք տալէ ետք
պէտք եղաւ հիմնել նաեւ օժանդակ կայաններ, որոնցմէ ամենա-
մեծն եղաւ Ատանա քաղաքի գաղթակայանին կից, W. M. S.ի
առաջնորդ քանի մը բաժանումներով, ուր կը խմբաւորուէին ա-
նապատէն ու լեռներէն հաւաքուող որբերն ու որբուհիները: Հոն՝
մասնաւոր հսկիչներու և Գթութեան քոյրերու հսկողութեան
տակ, նախնական հոգածութիւն ու դարմանումներ տալէ ետք
զանոնք կը տեղաւորէին երկսեռ որբանոցներու մէջ: Օժանդակ
այդ կայաններուն մէջ էր որ տեղի կ'ունենար նաեւ անոնց ինք-
նութեան ճշտումը: Երբ հետզհետէ հասնող որբերուն մէջ պա-
տահեցաւ որ այլալգիներ ալ գտնուին, անոնք՝ որոնք պատե-
րազմի ճակատներէն նահանջող թուրք փերտ ցեղերուն կողմէ
լքուած էին, այդ օրէն ետք, գործին արուեստաւ պաշտօնական
ձեւ, կադմուսեցան ցեղերու հոգեւոր իշխանութեանց կողմէ յանձ-
նախումբեր, և կայանը դրուեցաւ անոնց հսկողութեան տակ:

Իբր Հայոց առաջնորդարանի ներկայացուցիչներէն մին, այս
առիթուրը գրողը, այդ օրերուն ու այդ պաշտօնով է որ ծանօթա-
ցայ որբահաւաքման գործին զմեզակ ոլորտներուն ու թնճուկ-
ներուն, որոնց լուծումը նոյնքան դժնդակ, պահ մը տեղի տուաւ
միջազգային բանակցութիւններու, և ունեցաւ ցաւազին հե-
տեանքներ ալ:

Շուրջ ութը ամիսներ տեող այդ պաշտօնէն տասնեակ տա-
րիներ ետքն ալ, մաքիս մէջ, գեռ ապրող այնքան յիշատակներ
ու ապաւորութիւններ կան, որոնք անկարելի է որ ջնջուին ու
մոռուուին, որոնցմէ ընթերցողին օրինակ մը տալու համար է որ
սոյն մէջբերումն ըրիւ Բայց նախ ըսեմ թէ, այդ օրերուն և այդ
պաշտօնիս մէջ էր դարձեալ, որ ճակատագրական հանդիպումով
մը, ծանօթացայ միւր սոյն վէպին հերոսուհին եղող Յասմիկին
հետ, առանց որուն, գուցէ առիթ չպիտի ունենայի սոյն աշխա-
տութիւնս գրչին յանձնելու, որովհետեւ Յասմիկէն էր որ ստացայ

իր և իր խօսեցեալին անձնական նօթերը: Յասմիկ որպէս Նիյր
Իսթ Րիլիֆի պաշտօնեայ, ինքն ալ հախապատուած էր որբերու
ճիւղը, նուիրուելով անբաղձալի բայց նոյնքան գողտրիկ ու հո-
գեգրաւ այդ աշխատանքին:

Երիտասարդ Բրիստոնէական Միութեան Ատանայի այդ որ-
բակայանէն հարիւրաւորներ եկան ու անցան, հարիւր անգամներ
կծու ու լեզի ցանելով մեր սրտերուն վրայ, ու փշաքաղի են-
թարկելով մեր հոգիները:

Տասնէն վեր տարիք ունեցող կին աղջնակներ, թարչամած
կոկոններ դեռ Աստուծոյ արեւը չտեսած, որոնց երազկոտ աչքերը
քունէն նոր արթնցած հաշիշամոլներու թմրածութիւնն ունէին,
և որոնցմէ դիւային ճիրաններ, խլեր էին խանդը, ծծելով անոնց
կեանքի թարմութիւնն ու աւիշը, ճմռթկուած շուշաններու պէս
նետելով զանոնք ցեխին մէջ: Յանձնախումբին առջև շարուած
մարելու վրայ եղող ճրագներ էին անոնք որոնք անուննին կը
լիչէին, ինչպէս նաև յաճախ, իրենց մօր անունները, բայց հայ-
րերնին մոռցած էին և ոչ ալ գիտէին ուր ծնած ըլլալնին ու
մականուաննին...:

Յանձնախումբի անդամներս իրարու կը նայինք, աճէնքիս
մէջ ալ այրող նոյն կրակը, նոյն ցաւն ու կսկիծն է որ կը զգանք,
լուութեան մէջ ու քարացած, կը սպասենք որ մօլլան, Թուրքե-
րու ներկայացուցիչը յայտնէ նախ իր կարծիքը: Ա՛խ ան մօլլան,
որ հակառակ արար մը ըլլալուն, Թուրքերը կը ներկայացնէր
յանձնախումբին մէջ, միշտ կ'անիծէր իր բախտը, որ զինք այդ
այրող պաշտօնին դրած էին, յաճախ կը կրկնէր, իր պարտակա-
նութիւնը անուանելով — եօլիւմսէն պէքէր — մահուընէ դառն
պաշտօն...:

Կլորակ ալեխառն անոր մորուքէն վար սահող ժպիտ մը,
որ իր հաւանութեան նշանն էր, և անոր յաջորդող իր կապկած
հայերէն միակ բառը «հայկական տըր»ը, մեզի կարծես, նոր աշ-
խարհ մը կը պարգեւէր, հայու շուռն մը կը վաստկէինք, մինչ

իրատեսօրէն, ան, ցաւի նոր բեռ մըն էր որ կը դրուէր ազգին ծանրաբեռնուած ուսերուն վրայ:

Մա՞րդ էին չորցած դեղնած այդ աշնան տերեւները...: Բայց չէ՞ որ հայու արիւն ու շունչ կար դեռ անոնց վրայ, և գիտէին ու կը թոթովէին դեռ իրենց անսւնները, Զապէլ, Հայկուհի, Վարդուհի...:

Իսկ մանչերը, դարձեալ տասնէն վեր, թլփաւում, Ամէտ ու Օսման եղած, որոնք տաճիկ մոլլաներու ու հաֆզներու շունչին տակ դուրան կը թուլակէին ու «Հայր մեր»ին տեղ Ալահու եֆէր կը բարբառէին, առանց թափանցելու անոնց իմաստին, ինչպէս իրենց ուսուցիչները բայց առաջին ակնարկով, ու հայերէն խօսուած երկու բառի առջև, պարտուող ու իրենց հայութիւնը խոստովանող այդ անմեղուկները, իսկապէս սիրտ կը ծակէին, արիւնաքամ ինքնամոռացութեան մը մատնելով մեզ: Ասոնք ալ երջանիկ սէրերու եւ երազներու վերջաւորութեան հասնող պտուղներ էին, որոնք խլուած էին զազան ճիրաններէ ու նեւոտած ոճիրին գիրկը, բարբարոսներու վոհմակներ պատրաստելու և զանոնք ազնուացնելու համար:

Կարգը դարձեալ մօլլայինն էր, ան էր որ պիտի վճռէր, ու անոր վճիռը նոյն այն երկու յայտարար նշաններն էին, մօրուքէն վար սահող իմաստայից ժպիտն ու «հայկական տըր»ը:

Բայց թէ ինչո՞ւ յաղթականի և տիրապետողի հմայքոտ այդ երանական օրերուն մէջ ալ, մենք թոյլ կու տայինք որ նախ մօլլան արտայայտուէր և յայտնէր իր կարծիքը, և կը հանդուրժէինք որ ան գերասդաս խօսք ունենար մենէ աւելի...:

— Արդարութեան վրայ մեր վստահութիւնը, իրաւունքին դէմ մեր յարգանքը և «ճշմարտութիւնը, ամէն բանէ վեր» մեր դաւանանքը: Եւ մանաւանդ մեր այն բծախնդրութիւնը, որ կը զգուշանայինք թէ մի գուցէ, սխալի մը հետեանքով, սպրդէր ու մեր մէջ մտնէր ոճրածին մը, որ ամէն բանէ առաջ պիտի պղտորէր ցեղին վճիռ ու լուսակայակ արիւնը...:

Բայց դեռ աւելի հեղձուցիչ պատկերը կար, չորսէն ութը տա-

րեկաններէն անոնք, որոնց պարզած տեսարանին առջեւ մարդ քարէ սիրտ ու երկաթէ կամք ունենալու էր, ղիմակայելու համար անոնց պատճառած սարսուռն ու վիշտը: Մօրենական քրնքուշ թեւերու վրայ, և անոնց լանջին գինովցնող ու քնաբեր դեփիւռովը օրօրուող հրաբորբ, ծիծղուն հրեշտակներ, որոնք կատաղի ալիքներէն արմատախիւ եղած ու նետուած էին քարերու ծմակներու միջեւ, ո՛վ գիտէ ո՞ւր քշելով ու տանելով անոնց եղերաբախտ մայրերը, հայ հարսնուկը, ճահելուկ, գեղանի ու չնորհալի:

Քանինհր կային անոնցմէ երիտասարդ Քրիստոնէից Միութեան այդ վրանին մէջ, ամէնէն փոքրերն ու վտիտները եկող ու ճամբուող հազարներէն: Յանձնախումբի անդամներս, անճրկած ելքի ուէ միջոց չէինք կրնար գտնել զանազանելու համար անոնց ազգութիւնը:

Ու օրերով ու գիշերներով փոթորկածուփ խռովքի մը մատնուած, անյուսուցթիւնը կ'ապրէինք:

Ի՞նչպէս կարելի էր զանազանել մանկունակ դէմքի մը գծերէն ինքնութիւնը տղեկի մը, որ իր մօր գրկէն խլուած էր դեռ իր մայրենի բարբառին վանկերը չը թոթոված, և զոր յափշտակիչները տարեր նետեր էին գիւղի մը աղափոտ տունէն ներս, ուր զուրկ ամէն խնամքէ, կերեր ու մեծցեր էր բնազդօրէն, անասնային սննդառութեամբ մը: Մանուկ մը, որուն, դէմքը դեռ նոր պիտի կազապարուէր ու հագնէր ցեղին ցգուն յատկանիշներով ու առինքնող արտայայտութեամբ ղիմագիծը:

Միշտեւ այժմ, ան՝ ախոռին մէջ ու անասուններուն հետ, մերկացեր ու ալակերպեր էր իր ցեղային բոլոր նրբութիւններէն ու փափկութենէն:

Տէր կենալ և զանաք հայու սերունդ հռչակել, մեղանչել էր մեր սկզբունքներուն: Թողուլ որ ուրիշներ տանէին, մեր ներսէն չէր գար...

Այս էր հոգեխանձ այն մտալիկումի կեանքը որուն մէջ կը տապկուէինք ամէնքս: Եւ ահա՛ նոր կարաւան մըն ալ՝ կը հաս-

նէր անապատէն, Նիհր Իսր Ռիլիֆի հեղողութեան տակ ու անոր պաշտօնէութեան առաջնորդութեամբ: Անոնց մէջ էր մեր վէպին հերոսուհին, Յասմիկ, որ իր խանգարուած առողջութեան հետեւանքով արտօնուած էր հաստատուիլ Ատանա, ուր պիտի ժամանէր նաև իր կարօտակէզ մայրը Տիկ. Արշակունի:

Շնորհագեղ, վառվռուն բայց աղայ-մարդու մը փրական երեւոյթը ունեցող հայուհի մը, որ շուտով տիրեց մեր հոգիներուն, պարտադրելով այնպիսի յարգանք մը, որ հայ իգական սեռի իրականութեան մէջ հազուադէպ կարելի էր անուանել: Հակառակ հանգիստին, զոր իրեն յանձնարարած էին բժիշկներ, ան՝ կաթողին մօր մը պէս, որուն մէջ խայտացող սէրը հանդէպ իր ձագուններուն՝ կաշկանդել կարելի չէր, խոյս կու տար յաճախ տունէն ու կու գար մասնակցիլ մեր խարտոցող աշխատանքներուն, սիրտ ու հոգի դնելով իր գործերուն մէջ...:

Առաւօտ մը, որ մեր խորհրդակցութեան առարկան դարձեալ քսաններն էին, և որբակայան վրանին տակ, մեր անճարակ անորոշութիւնը, դարձեալ ստեղծած էր սովորական հեղձուցիչ մըթնորոտը, Յասմիկ՝ անակնկալօրէն մօտեցաւ խորհրդակցութեան սեղանին ու գաղտնիք մը լուծողի զուարթ աչքերով խօսքի մէջ մտաւ և նոր միտք մը գլորեց մեր առջև:

— Ես, ըսաւ, շնորհալի ու քնքուշ վայելչութիւնով մը, Հռոմկլայի գիւղերէն միոյն մէջ իմ խնամքիս տակ առած էի վեց տարեկան հիւանդ աղջնակ մը, ճիշտ այս քսաններուն պէս անճանաչելի, սրտհառնում արարած մը: Պատահեցաւ որ զիշեր մը, զինքը քունէն արթնցնեմ, որոշ ժամուն դեղ մը խմցնելու համար, և ապա փորձեմ կրկին քնացնել: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս, թերևս կնոջական բնազդէ մը մղուած, սկսեւ եմ մայրիկէս ժառանգ օրօր մը երգել: Վերացում մը, որ զիս ինքնամոռացութեան մղած էր, երեակայելով անցեալս ու ապրելով վշտերուս հետ, պահ մը զղացի առջևս պառկող խեղճ աղջկան շարժումները. բայց անոնց կրկնութիւնը օրօրի իմ եկրորդ տունիս հետ, սթափեցուց զիս, ինչ տեսնեմ հայրենակիցնե՛ր, հէք աղջնակը երկու

ձեռքերը պարզած՝ կ'երկարէր կուրծքիս վրայ, կը փայփայէր ու կը շօշափէր զիս, ու անուն մը, բառ մը կը հեգէր, «հա՛րսը... հա՛րսը...», ու կը թաղուէր իրերայաջորդ մրափներու մէջ, ընդոստ ցնցուելով ու արթննալով: Կասկած չունէի, «հարսը» հայերէն բառ էր, բայց ի՛նչ կը նշանակէր ան մահկան մը բերնին մէջ, չկրցի առաջին առթիւ թափանցել անոր իմաստին:

Պէտք կա՞ր ըսելու, թէ իսկոյն սառ արձանի մը վերածուեցայ, ձայնս կտրեցի նոյնքան բնագոգօրէն, ինչպէս օրօրիս սկսիլը Առտուանց կանուխ վաղեցի տարագիր կիներու քով, և անոնց հարցուցի, աղջկան բերնին մէջ կրկնուող «հարսը» բառին իմաստը, Խարբերողներն էին անոնք, ինձ ցոյց տուին Ակնեցի նորաաւի կին մը, Դշտեան Եագութ էր անոր անունը: Ան, ինձ բացատրեց թէ իրենց շրջանին մէջ, հնական սովորութիւն է, մեծեր, հարսներուն «հարսը» կը կանչեն, փոխան անոնց անունին, և այս բառը Ակնեցիներու տան մէջ ամէնէն շատ կրկնուող բառն ըլլալով, փոքրեր իրենց մօր, փոխան մայրիկի, «հարսը» անունը կու տան...»:

Յասմիկ Հոռմկլայի մէջ
Երբ Նինր Իսր Բըլիֆին կը ծառայէր

Ինձ համար հարցը լուծուած էր, ուրեմն՝ այդ աղջնակը հայ էր և Ակնեցիի զաւակ:

Ի՞նչ ղուգաղիպութիւն, սակայն, Խեղճ կիներ, ինձ պատասխանելէ ետք, արձանացած երեւոյթ մը պռաւ: Կարծես, տաք ալիք մը բարձրացաւ ու հոսեցաւ իր գլուխէն վար, փոսն ինկած, ու երկու շիջող աստղերու պէս մարող իր աչքերը յառեց վրաս ու աղերսական նայուածքներով.

— Մի՛ս... Միս...* Խնդրե՛մ Աստուծոյ սիրուն թող ըլլար զիս անգամ մը այդ աղջկան քով տարէք, մի գուցէ ան իմ Մասլումիկս — սրտհատորս ըլլայ: Ա՛խ, ես զայն հեռու Եփրատի ափունքը փուշերուն տակ ձգեցի... Անոր արեւիկը մարեր էր այլեւս, վերջին շունչն էր, չուղեցի անոր մահը տեսնել, խենդութիւն եկաւ վրաս, ձգեցի ու փախայ...: Թշուառ հայուհին, հաւանարար իրական Յագութ մը, — յակինթ — որ եղեռնի ճամբուն վրայ ու անոր ճանկերուն մէջ, փռեկառներ ու մերկացեր էր իր յակինթներէն, արիւնլուայ աչքերով ու աղերսարկու ինկաւ իմ առջև:

Սաստեցի զինքը, մխիթարող խօսքեր ըսի ու ոտքի հանելով միասին տարի որբերու հաւաքատեղին:

Ես հոն, կայանին մէջ հանդիսատեսն եղայ պատկերին ամենասրտայոյզին, պատկեր զոր գուցէ չկարենար ո՛րէ վարպետ վրձինել, աղջնակը իր զաւակն էր, բոպէապէս երկուքն ալ զիրար ճանչցան Երկու դէմքեր իրարու փական, ու անոնց հեւքոտ շունչերը իրարու խառնուեցան: Աղջկան աչքերուն մէջ դալուկ ծիծաղ մը ծաղկեցաւ ու մրմնջեց «հարսը»...: Մինչ մայրը կը հեկեկար միշտ կրկնելով զաւակս... զաւակս...:

Յասմիկ իր խօսքը լրացուցած էր, կատաղի տենդի մը այրող ալիքներուն անձնատուր, պղտոր ու յուզումնացայտ աչքերով մեզի կը նայէր... Կարծես ըսել կ'ուզէր.

— Պարոննե՛ր, փորձառութեանս զարոյցէն օգտուեցէ՛ք. դուք ալ կիրարկեցէք զայն...

Արդարեւ, ամէնքնիս ալ համոզուած՝ անտրամարանական

*) Մանօթ. — Նիրբ Իս Բըրթի պաշօնեայ դառնալի եւ Ամերիկեան տարագ կրեյկ ետք այդպէս անուանած էին զինքը:

ու անհաւանական ոչինչ չգտանք անոր այդ փորձառական առաջարկին մէջ: Ամէնքս ալ մեր հաւանութիւնը տուինք, ու որոշուեցաւ այդ գիշերն իսկ դործի անցնիլ:

W. M. S-ի որբակայան այդ վրանէն քանի մը տասնեակ քայլ անդին, երկաթուղիի կայարանին առջեւ, ու բաց դաշտին վրայ փռուած էր տարագիրներու վրանաքաղաքը, թասնէհինգէն քսան հազար տառապակոծ բնակչութեամբ մը, որոնք Թրքահայաստանի ամէն կողմերէն, Սեւ ծովեան և Մարմարայի ափերէն ու նոյնիսկ Թրակիայէն, դէպի Տէր-Ջօրի մահաստանը քշուող մէկ ու կէս միլիոն հայութեան մնացորդներէն էին, որոնք մեծ յաղթանակին ստեղծած խանդավառ պատեհութենէն սրառուած, կը վերադառնային իրենց տունն ու տեղը:

Յանձնախումբին համար, զիւրին եղաւ անոնց մէջէն եւ իւրաքանչիւր գաւառէ կիներ գտնել, ծառայեցնելու համար տեղի ունենալիք փորձերուն, նախապատուելով անչուշտ անոնց մէջէն զգայուն ու գեղեցիկ ձայն ունեցողները:

Դիշեր էր արդէն, ու մենք քաշուած էինք մեր գրասենեակ-բաժնեակը, իսկ խնամակալ քոյրեր, համաձայն մեր հրահանգին, որբուկներուն մահճակալները բաժնեցին չորսի, տեղաւորելով զանոնք առանձինն չորս բաժնեակներու մէջ, որոնց ամէնքն ալ դռներով կապուած էին մեծ սրահի մը:

Դիշերուան ժամը ինը տղայոց քնանալու սովորական ժամն էր, հետեւաբար ամէնքն ալ առաջնորդուեցան իրենց անկողինները: Նոյնպէս մենք, գաւառացի չորս կիները առաջնորդեցինք մեծ սրահը, և հրահանգեցինք որ քոյրերու կողմէ տրուած նշանի մը վրայ, փոխն ի փոխ երգեն իրենց գաւառի օրօրներէն հայերէն քառեակներ:

Մենք պիտի լրտեսէինք իւրաքանչիւր բաժնեակը, հետեւելով հոկիչ քոյրերու ցուցմունքներուն: Լոյսերը մարուեցան, միայն կեղրոհի մեծ սրահին առաստաղէն փոքր կտուց մը կը պլպլար, իր կիսաթափանց աղօտ լոյսը ցրուելով բոլոր բաժնեակներուն վրայ:

Քիչ վերջ, Քոյրերը սկսան իրենց նշանները տալ Որբուկները սկսած էին թուլնալ և ինքզինքնին յանձնել մրափին, որ մտտաղ հոգիներու համար մանաւանդ, երեակայութեան եւ մատենասութեան ամենաառողջ պահն է: Հետեւաբար տրուած նշանի մը վրայ, կիները առանձինն ու փոխն ի փոխը սկսան իրենց օրօրին, այգականչի մը մեկանուշ թովանքը մաղելով լռութեան ու միջոցին մէջ...

Մենք, մեր հետ ունենալով միշտ Արաք մօլլան, ութը անդամներով, շունչներնիս բռնած հայկական օրօրին ու գեղգեղանքին կախարդող հմայքին անձնատուր, կը հետեւինք քոյրերու շարժումներուն, ոյժ տալով մեր ոտքի մատներուն սահելու համար մէկ բաժնեակէն միւսը:

Երգեցիկ կիներն ալ սրտախանձ յուզումի մը ենթարկուած էին: Իրենց կատարած դերին խորհուրդը, որ անտարակոյս, յիշեցնել տուած էր իրենց ցաւազին երէկը, յափշտակուած՝ ապրում մը կը դնէին իրենց օրօրին ու անոր բառերուն մէջ, մեղ ալ հեշտայոյզ սարսուռի մը մատնելով:

Ու ահա՛, քոյր մը, մեզ կը հրաւիրէ իր բաժնեակը: Իսկոյն ներս կը մտնենք անկէ անձկանօք ու զոշազին, ու կը տեսնենք երկու փոքրիկներու շարժումներն ու կը լսենք հեգումը անոնց շրթունքներուն վրայ, կաթի՛կ... կաթի՛կ կաթի՛կ...

Անոնցմէ մին մանաւանդ, իր երկու թաթիկները երկարած էր բարձին, ու անգիտակցօրէն կը չօշափէր զայն, անշուշտ իր մօրկան փափուկ կուրծքերը կարծելով զայն...

Տեսարանը, իսկապէս ըզքտող ու ընդվզեցուցիչ էր: Անէծքը մեր շրթունքներուն, մեր բռունցքները սեղմած ու կատաղութեան արցունքը մեր աչքերուն, իրարու կը նայէինք ապշահար, մերթ քուլտի ալնարկներ նետելով իմաստուն աղջկան, Յասմիկի վրայ, որ յուզումէն ինքնամոռաց, յորդահոս արցունքներ կը թափէր անկիւն մը քաշուած:

Արաք մօլլան ալ կու լար, ու միշտ գլուխը շարժելով եւ բազկատարած՝ իր ամենողորմ ալլահին կը նայէր, կարծես զայն

հրաւիրելու համար որ անգամ մը վար նայի, դիտէ իր հաւատացեալ արարածներուն «ենոհ»ները... Ոնիրը որ իր զմայլելի մերկութիւնովը փռուած էր իր առջեւ, դիտելու զայն եւ իր աստուածային արցունքներն ալ խառնելու համար մե ռ| նենքունք...

Արարածներուս նախատինքն էր, մեր այդ յուզումն ու պարզուող տեսարանը, նետուած ոխերիմ Աստուածութեան երեսին, կարծես ըսել կ'ուզէինք.

— Այս տեսարանն ու ոնիրը, պատշաճ է աստուածաբնութեանդ խորհուրդին, ոգիին ու գաղաղափարաբանութեանը հետ, որ սկիզբ չունիս ու վերջ ալ պիտի չունենաւ...:

Մեր փորձերը, կատարելապէս յաջողած էին։ Օր. Յասմիկի խորհուրդով յաջորդական նոր փորձերով, այդ քսան եղկելիներէն տասնեւմէկին հայու զաւակներ ըլլալը պնդարկելիօրէն ապացուցուեցաւ և յանձնուեցան հայկական ուրբանողին, իսկ մնաց-

Տասնեւմէկ եղկելիներէն՝ Յեղին տասը ձագուկներ

եալ ինքը, Արար մօլլան Թուրքերու ներկայացուցիչի իր հանգամանքով, զո՞հ եւ երախտապարտ, միասին տարաւ յանձնելու համար անշուշտ Թուրք վալիին։

Այսպէս վերջ գտաւ փշոտ ու ցաւագին այդ հարցը, որուն շուրջ յանձնախումբի անդամներս, ընդերկար, փոթորկալի ու ապարդիւն վէճեր ունեցած էինք, ու դեռ ո՛վ գիտէ որքա՞ն պիտի

երկարէի այդ անելը, եթէ երբեք հայ կնոջ իմաստուն միտքը օգնութեան չփութար մեղ։

Այդ օրէն ետք, Օր. Յասմիկ, մեր ջերմ յարգանքին ու համակրութեան առարկան դարձաւ։ Անոր մտերմութիւնը մանաւանդ իմ ընտանիքիս հետ, որ մեր կէս Պոլսեցիի հանգամանքէն կու գար, պատճառ եղաւ, որ ան՝ ամիսներով մեր ընտանիքին անբաժան մէկ անդամը նկատուի, մինչև իր եղբարախտ մօր Տիկ. Արշակունիի Ատանա ժամանումը, որ Յասմիկին համար ճակատագրական նոր կեանքի մը սկզբնաւորութեան առիթը պիտի տար։

Ան՝ իրր թարգման, էսմայի և անոր ծերունի փաշա հօր հետ, հետեւած էին Անգլիական բանակի յաղթական քայլերուն, սկսելով Եաֆայէն, — 1917 Նոյ. 17ին — յետոյ Երուսաղէմ 1 Դեկտեմբերին, Երիքով 1918 Փետր. 21ին և վերջապէս 20—24 Սեպտ., Նապլուսի, Նազարէթի, Ազիայի և Հայֆայի իրերայաջորդ գրաւումները, որոնց ընթացքին երկու աղջիկները իրր թարգման, լաւագոյնս արժեցուցած էին իրենց պաշտօնը Բայց Հայֆայի մէջ իրր հետեւանք ծերունի փաշային մահացու հիւանդութեան, ստիպուած եղան պաշտօնէ հրաժարիլ, մնալով հոն, մինչև Ալի փաշային մահը, որ մահուան անկողնին մէջ, 1918 Հոկտ. 2ին բաց աչքերով և դեռ տրամաբանելու կարող վիճակով, լսած էր «անպայման ընդհանուր անձնատուութիւնը թուրքերուն» և գրաւումը Հայէպին ու Դամասկոսին, որոնց ի լուր, հէք ծերունին, հրճուանքով լեցուած, գոհունակութեան արտայայտութիւններով «ո՛խ... ա՛խ...» ըսելով աւանդած էր իր հոգին...։

Ալի փաշայի մահուանէն ետք, էսմա հրաժեշտ տուած էր Յասմիկի, հարկադրուած էր մեկնելու նախ Եգիպտոս ու յետոյ Պոլիս, ստեղծուած նոր քաղաքական պայմաններուն մէջ, օգտագործելով տիրող ազատութիւնը, տէր կենալու համար իր հանգուցեալ հօրմէն ժառանգ մնացած մեծարժէք հարստութեան։ Իսկ Յասմիկ, անցնելով Հայէպ, նուիրուած էր ազգահաւաքման սրբազան պարտականութեան, դարձեալ պաշտօն ստանձնելով

Նիհր Իսր Բրիժի Ամերիկեան մարզասիրական կազմակերպութեան մէջ: Այդ պաշտօնին մէջ էր որ Հոմակայի մէջ, ճահճատենդէ վարակուելով, հիւանդացիք ու արձակուող ստանալով եկած էր Ատանա, դարմանուելու ու կազդուրուելու համար:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒՄՆԸ

Բայց թէ ինչո՞ւ Յասմիկ, իր ազատութիւնը գտնելէ ետք, երբ այլեւ կրնար անարգել վերադառնալ Պոլիս և միանալ իր մօր, նախապատուեց Կիլիկիան, և որոշեց հաստատուիլ Ատանա, հոն հրաւիրելով նաեւ իր մայրը Տիկ. Արշակունին:

Ընթերցողը իրաւունք ունի այս հարցումը տալու, երբ այնքան հետաքրքրութիւնով հետեցաւ այդ աղջկան ալեծուփ ու արկածալի կեանքին ու գործերուն, որ այլեւ խաղաղութեան ասփունքը հասնելով, շատ բնականօրէն, պէտք էր որ ողջունէր նաեւ իր ճակատագրական հանգրուանը, որ իր Պոլիս վերադարձն ու իր մօր հետ խաղաղութիւնը գտնելը միայն կրնար ըլլալ:

— Այդ աղջակը մենք պիտի գտնենք, մեծ յաղթանակէն ետք, Կիլիկեան հողին վրայ ծաղկող յուսատու և ողբերկոյ նոր պայմաններուն մէջ:

Արարայի բարձունքէն ծագող յաղթանակի և ազատութեան այգը, իր կարմիր ու փաղփուռ լոյսի ոլորտին մէջ առած էր նաեւ Ռուբէնի Կիլիկիան: Թշնամին, մեծ յաղթանակէն բարձրացող ժխորին մէջ ու Հայուն պոռթկացող վրէժի հեղեղին առջև, սահմակած ու լեղապատառ, խոյս տուած էր հայ աշխարհէն, զայն յանձնելով բուն տիրոջ, որուն հերոս զաւակները, Համաձայնական զօններու ալեծուփ շուքին տակ, իրենց յորդհոս արկնողը գնած էին, անոր տիրակալութիւնը:

Ամանոսէն մինչև Տաւրոսի ծայրամասերը, Միջերկրականէն մինչև Եփրատ, Կիլիկեան հողը, հայ զինուորին դոփինող կրունկներուն տակ, կը խայտար ու կը ցնծար, ծլարձակելով նոր շարժում մը, որ հիմնաւորուող նոր կեանքի մը նախաքայլն էր...

Կիլիկեան դաշտերն ալ կարօտցիր էին սաեղծագործող այդ

շարժումն ու արդիւնաբերող կեանքը Ան՝ դարերով ենթարկուելով թուրքի խոպան մտքին ու վայրի ծուլութեանը, ամլացեր ու պնշարժութեան մէջ, դիակ անապատի մը վերածուեր էր։ Մինչդեռ այժմ, ամէն կողմ Հայուն հրաքորը շունչն էր որ կը բուրէր, ստեղծագործող ուժն էր որ կը բողբոջէր և աշխատանքի աւելնաբեր երգն էր որ կ'արձագանգէր, աւետելով դարերու շուքին ու աւերին տակ կորսուող հին, երանական շէնչող օրերու վերադարձը։

Արարիոյ ջարդաշխարհէն ու Ասորիքի մահաստանէն մազապուր ճողոպրող խեղճներ, որոնց թիւը երկու հարիւր հազարը կ'անցնէր, հասեր ու լճացեր էին Այնթապ, Մարաշ, Ջէյթուն, Հաճըն, Սիս, Տէօրթեօլ, Տարսոն, Մերսին ու Ատանա քաղաքներուն ու անոնց գիւղերուն մէջ։ Ատանա մանաւանդ, մայրաքաղաքի իր հանգամանքով, շարժումին ու կեանքին աղբիւրը դարձաւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ, ուր նմանը չտեսնուած, հայ կեանք մը ու ծաւալելու եւ զարգանալու ձգտումով ծաղկեցաւ։

Հայ պետականութիւնն էր, որ այլևս կը հիմնուէր։ Այդ ոգեւորող հաւատքը ամէն կասկածէ զերծ, ժողովուրդը մղած էր ծրագրելու վաղուան շինարարութիւնն ու վերակերտումը հայրենիքին, որ նոյնպէս հայ ժողովուրդին համար գինովցնող ու առինքնող հաւաքական վեհաշուք տեսիլք մը դարձաւ...

Այս ամէն յուսատու երեւոյթները, ինչպէս ամէն Հայու, նոյնպէս և ապրելու գերագոյն կամք մ'ունեցող այդ աղջկան Յասմիկի, ուշադրութիւնն ևս գրաւած էր։ Անոր, որ տարիներով առապանքին ու մահուան դողերը ապրելէ ետք, շատ իրաւամբ ինքն ալ պէտք էր Թիրանար ապրելու, տեսնելու և հպարտանալու այդ գերագոյն իրաւունքին։ Հայ ժողովուրդի հաւաքական վերածնունդը, ան ալ ուրիշներուն պէս, կը նկատէր միակ իրատես միջոցը, «իրականացումը վրէժին», որուն առջև պարտուող թշնամին, այլևս պիտի չկարենար ցանել իր նենգոտ կեանքին թունաւոր շարանը, և պիտի դառնար հիասթափ հանդիսատեսը աղնիւին ու վսեմին, որ հայուն վճիռ հոգիին և ղեկավարելուն շունակ առաւելութիւններուն ապացոյցները պիտի կազմեն։

կը մնար որ ան ապահովուէր գոյութիւն առնող իրականութիւնով:

Երանական այդ օրերուն, ինչպէս կ'իրիկիւ մտնող ամէն հայ, նոյնպէս և Յասմիկ շօշափեց ու տեսաւ անառարկելի այնպիսի գրաւականներ, որոնք այլևս սուտ չէին կրնար ըլլալ, և կը փարաթէին ամէն երկմտութիւն ու կասկած, նոյնիսկ ամէնէն յուսահատին մէջ:

Երկիր մը, որուն մէջ խռնուող ժողովուրդը բացարձակ մեծամասնութիւնով հայ էր, ուր՝ այդ մեծամասնութեան լեզուն կը հռչակուէր պաշտօնական լեզու, և ուր հայը, ոստիկանական հաստատութիւններէն մինչև բարձրագոյն դատարան, վարչական գիւղաններէն, յարաբերական ու հաղորդակցութեանց սպասարկող հաստատութիւններէն, մինչև բանակ, իր ցաւն ու խնդրանքը յայտնելու համար, կը գործածէր հայ խօսքն ու գրիչը: Երկիր մը, որուն ընդհանուր ապահովութեան հոգը կը յանձնուէր հայ բազկին, և սահմանները կը պաշտպանուէին հայ կուրծքերով: Եւ այս ամէնուն վրայ, զինակիցներուն կարգին, իբր անկախութեան խորհրդանիշ, կը ծածանէր հայ դրօշը, ասոնք հայ ժողովուրդին և հազար երկունքներէ ծնող իր պետականութեան խոստմնալից ապագային՝ համար, այնքան ցցուն ու աներկբայելի գրաւականներ էին, որ աշխարհի ամէն կողմերէն, հայ ունեւորին, մտաւորականին ու աշխատաւորին տկնարկները պահ մը դարձան զէպի նորազատ կ'իրիկիւ, վայրկեան առաջ հոն հասնելու և մայր զանգուածին խառնուելու խօլաթռիչ տենչանքով առլի:

Իսկ հոն, ազատութիւնը տօնող ժողովուրդը...

— Ի՛նչ վեհաշուք երազներ, հեշտօրօք ծրագիրներ ու արփաթեկ յառաջագործութիւններ չ'իւսեց ան, առանց մտածելու վայրկեան մը իսկ, թէ ժամանակը եղեռնագործներու ծնունդ պիտի տար, ու պիտի գտնուէին մարդիկ որոնք պիտի դաւէին իրեն, ու այս ամէնը պիտի դառնար բարձրաթիւ ցնորք մը միայն...:

Հայ ժողովուրդին դողգոթան ու խաչելութիւնը ապրողներէն մին էր Յասմիկ, որ մահուան ժխորին մէջէն անյուսօրէն

մաղապուր, ողջունած էր ցեղին լուսաժպիտ առաւօտը: Անոր բիւրեղ հոգին, իրականութենէն արբշիռ, փարած էր յարութիւն առնող նոր իրականութեան, անոր մէջ տեսնելով ու երազելով իր ալ ապագան, իր ուժերը աղղին իսպառ դնելով, սերունդներ հասցընելու, դաստիարակչական ամպլոն մը գրաւելու հոգեզմայլ տենչանքով:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ Յասմիկ որոշեց հաստատուիլ Կիլիկիա, եւ գրեց իր սիրեցեալ մօր, որպէսզի էսմայի Պոլիս ժամանումէն ետք, ամէն բան յանձնէ անոր, ու ինք փութայ Ատանա, միասին ապրելու համար նոր կեանքը, որ այլեւս, անճառ յոյսերով ու խոստումներով էր որ կը ներկայանար իրենց...:

Չուշացաւ երջանկաբեր այդ օրը: Ապրիլեան դեղեցիկ առաւօտ մը, Կիլիկիան մշտասահ ու թեթեւ դեփիւռին գգուանքներուն տակ, մայր ու աղջիկ դիրար ողջագուրեցին, կարօտի անհատնում ու անվերջ համբոյրներ քաղելով իրարու այտէ ու աչքերէ, ու յորդանոս արցունքներ թափեցին, հանդարտեցնելու համար իրենց փոթորկայոյզ հոգիները, որ ովկիանի մը պէս ուռած էր այդ պահուն:

Անոնք՝ քիչ վերջ, հանդարտած, նստան կայարանի աթոռներուն վրայ, զուարթազին թախծութեան մը մէջ անխօս, սպասելով իրենց կապոցներուն, զոր այդ պահուն, ախոյժ ու գեղադէմ երիտասարդ մը, զրադած էր փոխադրելու իրենց մօտ:

Մայրն էր որ դարձեալ խղեց այդ խօսող լուսթիւնը, եւ սկսաւ գովքն ընել երիտասարդին, որ ամիսներով իր նեցուկն ու մխիթարիչն եղած էր, ազնուական ու վճիռ հոգիի մը աղագոյցները տալով:

— Բայց ո՞վ է այդ երիտասարդը, մայր, որուն դէմքը ինձ շատ ծանօթ ըլլալ կը թուի, հարց տուաւ Յասմիկ, թափառիկ ակնարկներ նետելով փոխն ի փոխը իր մօր ու հեռուն իր գործովը զրադող երիտասարդին:

— Պէտք է որ ճանչնաս, հանդարտօրէն պատասխանեց Տիկ. Արչակունչի, և ուշադրաւ ակնարկով մը իր աղջկան նայելով

աւելցուց. որովհետեւ, ան քեզի լաւ կը ճանչնայ . . . :

— Ո՞վ, զի՞ս, կը ճանչնայ՝ այդ երիտասարդը... պատաս-
խանեց Յասմիկ, խուզարկող նայուածքներ ուղղելով իր մօր... :

— Այո՛, սիրասուն աղջիկս, ան քեզ լաւ կը ճանչնայ, եւ
դուն ալ դայն պէտք է լաւ ճանչնաս, որովհետեւ, դուք երկուքդ
ալ տառապանքի օրերու բարերարներ էք իրարու... լաւ
նայէ... :

Զէյթունցի Արթինը չէ՞ ան... :

Յասմիկ, անգամ մըն ալ երիտասարդին նայեցաւ։ Այո՛,
որոշեց անոր դէմքին դժերը, նոյնինքն Արթինն էր, քիչ մը աւելի
զիրցած ու ձեւափոխուած։ Անպակնկալի եկաւ, չփոթած ու նոյնիսկ
խելացնոր, մեքենականօրէն ոտքի ելաւ, թեթեւ զեփիւռի մը պէս
անակնկալին յորձանքէն քշուելով յառաջացաւ դէպի երիտա-
սարգը. որ այդ միջոցին, ինքն ալ հետեւելով Յասմիկի շարժում-
ներուն, եւ կանխելու համար զայն, վազեց դէպի իր բարերարը,
եւ նոյն յուզումովն ու դողերովը երկուքը զիմաւորեցին զիրար
ու... գերկընդխառնուեցան... :

Հոն տեղի ունեցող այս շարժումը ցեղին գողգոթային կար-
միր ճամբուն վրայ, սփոխանք պատճառող դէպք մըն էր։ Դէպ-
քերը ապրող ու այրող երկու սրտերուն համար՝ հոգեզմայլ խա-
չելութիւն մը սակայն, որովհետեւ երկուքին համար ալ ցաւա-
գին ու ծակող դէպքերը վերջիչելու պահ մը ու առիթ մը եղաւ
այդ երրորդ հանդիպումը։

Եւ սակայն, ողջադուրումէ ետք, անոնք ազնուական լուռ-
թեան մը մէջ իրարու մէջ գտան նոյնութիւն մը, որ երկու հո-
գիներուն միեւնոյն նպատակէն ներշնչուող տեսիլքէն կը ծնէր,
ծառայել ազգին... : Արեւատու երկինքին տակ ու բազմակարիք
հայ մողովուրդին մէջ, ուր կը զգային թէ իրենց պէսներ գործ ու
պարտականութիւններ ունէին կառարելիք... :

Անոնք զովացած սրտով, վերադարձան Տիկ. Արշակունիի մօտ
ու միասին քաղցին դէպի քաղաք, իրենց համար պատրաստուած
բնակարանը... :

Այդ օրէն հաք, անոնք իրարմէ անբաժան մտերիմ գործակիցներ դարձան, միասին կ'այցելէին, ակումբէ ակումբ, դպրոցէ դպրոց, որբանոցները, հիւանդանոցները, լսարաններն ու թատրոնները, որոնց ամէնքին մէջ ալ աշխատանք մը կար կատարելիք, պարտականութիւն մը ստանձնելիք:

Տիկ. Արշակունի, խոհական ու գաղափարական այդ կինը, զիտելով անոնց երկուքին այդ նուիրումը, ինքն ալ տեսակ մը սփոփանք ու հաճոյք կը զգար, խորհելով թէ անոնց այդ աշխատանքն ու նուիրումը, առիթ պիտի տար իր աղջկան վերագրտնելու իր առողջութիւնը, որուն խանգարուած ըլլալը կը զգար ու իբր մայր կը մըրկէր մութ խոհերու մատնուելով:

Շարաթներ ու ամիսներ անցան այսպէս, ու տակաւ Տիկ. Արշակունի գիտակից մօր մը պարտականութիւնով պէտք տեսաւ մտածել նաեւ ապագային մասին: Ծնողքի մը համար, երբ մանաւանդ ան՝ Տիկ. Արշակունիի մտային բարձրութիւնն ու կարողութիւններն ունէր, չէր կրնար անտեսել իր մէկ հաւիկ զաւկին ապագան, ու չբաղձալ որ պն, օր առաջ ունենար իր տարեկիցներուն պէս, ընթանելու բոյն մը ու կեանքի արժէքաւոր ընկեր մը, որ անհրաժեշտութիւն մը կը նկատէր կը աղջկան համար, որովհետեւ ան՝ դրախտային կեանքէ մը արմատախիլ, փոթորկածուփ կեանքի մը անորոշութիւնը կ'ապրէր, որուն ցայտուն մէկ ապացոյցը կը նկատէր անոր աչքերուն մէջ դալկող ծիծաղը, որ յաճախ կը յայտնուէր, երբ ան առանձին կը մնար, ու պատենութիւն կը դտնէր խոկալու ե. վերյիշելու իր անցեալը... Զէ՛, մայր մը չէր կրնար անտարբեր հանդիսատեսը մնալ, ու վճռեց ան մտնել նոր դերի մը մէջ...

Այն օրէն ի վեր, երբ Զէյթունցի երիտասարդը եկած գտած էր զինքը, և սոսկ երախտագիտական տուրք մը վճարելու ազնիւ մտածումով, ուղած էր ծառայել օգնութեան կարօտ, իր բերբարներուն մօր, Տիկ. Արշակունիի, և ամիսներ տեղոջ ծառայութենէ մը հաք առանց լքելու՝ զինքը առաջնորդած էր մինչև Կիլիկիա, Տիկ. Արշակունի խորաթափանց քննութիւնով մը ու-

սուսնասիրած էր այդ երիտասարդը, անոր մէջ գտնելով ազնիւ մարդու և խորազգաց հոգիի բոլոր ցայտուն գծերը, և զայն իր արժանիքներով ճանչնալէ և գերազնահատելէ ետք, անյուսուլթեան խաւարին մէջ, անակնկալ լոյս մտածում մը ունեցած էր:

«Օտարութեան մէջ, վշտին ու անյուսուլթեան գիրկը տուայ-
տող իր մէկ հատիկ սգաւոր զաւկին կարեւէր հոգիէն ներս նոր
սիրոյ մը կաթիլը ձգել...»:

Մտածում որ գիտակից մօր մը մորմօքող ու կոտտացող սրտէն կու գար, որ անկարելի էր զսպել, և որ նոր ուժի աղբիւր մը կը գառնար, քանի կ'երեակայէր իր վշտահիւժ աղջիկը, օտարութեան մէջ առանձին ու լքուած եղէգի մը պէս անզօր ու անմխիթար...:

Առանձնութեան մէջ, երբ Արթին պատմած էր իրեն պմէն բան, պարզելով իր երախտագիտութեան խորութիւնը, ու երբ էսմա Պոլիս ժամանելով բերած էր նաև հէք Սմբատի մահուան գոյժը, խեղճ մայրը, մօր մը արգար ու բնական յուզումովը, իր մէջ ծուարող երկիւղալի մտածումները պարզած էր Արթինի, իր ունեցած պայծառ մտքի ծնունդ, լոյս մտածումն ալ դնելով անոր առջև, բոլոր այս դէպքերուն մէջ՝ գերբնական տնօրինու-
թեան մը միտաբեր նախատեսութիւնը գտնելով և առաջարկելով որ Արթին երբայ մինչեւ իր մեջ խօսող երախտագիտութեան վեր-
ջակէսին, խնդրելով Յասմիկի ձեռքը, որպէսզի ան իր մեջ վերա-
գտնելով իր կորուսեալ խօսեցեալին բոլոր առաքինութիւնները, նե-
սեւեւ սիրոյ այս նոր միմունջին, անաբե ու ցուրտ վեցերու ու սուգի անպայտեմ դէպի յոյսի ու յոյսի կեանքը վերադառնալու համար...»:

Տիկ. Արշակունիի անակնկալ այս առաջարկը, Արթին չէր մերժած, բայց նաև չէր ալ կրցած դրական պատասխան մը տալ: Այսու հանդերձ խորհրդածութեան նոր մեկնակէտ մը եղաւ ան, ուրկէ ետք ինքն ալ տակաւ մօտեցաւ այդ մտածումին, դէպ-
քերու ընթացքին մէջ՝ ինքն ալ գտնելով ծուարուած գաղտ-
նիք մը:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ անոնց Ատանայի մէջ ունեցած սերտ գործակցութիւնը և միեւնոյն տեսիլքին ու նպատակին նուիրումը տեսնելով, Տիկ. Արշակունհի ներքնապէս կը հրճուէր, միտիթարուելով ու սփոփարար երեւոյթ մը տեսնելով անոնց այդ մտերմութեան մէջ։

Ու Տիկ. Արշակունհի, այս քաջալերող իրաց ընթացքէն սիրտ առած՝ օր մըն ալ համարձակեցաւ վերանորոգել իր ծրագիրը, հարցը դնելով Յասմիկի և Արթինի առջև։

Տառապակոծ աղջկան համար, իր մօր այս առաջարկը, պահ մը ցնորք, անհաշաւիլի ու նոյնիսկ տգեղ թուեցաւ, ու անոր համոզիչ խօսքերը՝ իրեն համար ծակող նետերու տպաւորութիւնը ձգեցին... Բայց Տիկ. Արշակունհի յոգնիլ չէր գիտեր, ամիսներ տևող յամառ ու փքնաջան ճիգերով, որոնց ոյժ կու տար իր «մօրենական» ու մանաւանդ «դասախարակի» որոշ աղղկեցութիւնն ու փորձառութիւնը, վերջապէս ան՝ կարողացաւ գիտակցութեան բերել իր սիրասունը։ Ու Յասմիկ, հետզհետէ մտափոխուեցաւ, պայծառ դատողութիւնով մը իր ապագային վրայ մտածեց, մասնաւորապէս քննութենէ անցնելով իբր թեկնածու, իրեն առաջարկուած երիտասարդին արժանիքները, որուն հետ, իրենց միջև, գոյութիւն ունեցող ընտանութիւնը, կը հիմնուէր ճակատագրական, խորունկ և իմաստալի անցեալի մը վրայ որ կրնար անքակտելի կապ մը ըլլալ իրենց նոր կեանքին մէջ...

Քնացող զգացումներ, որոնք երազներու վերածուած էին, անգամ մըն ալ մարմին առին իր մէջ, և իր երեակայութիւնը անգամ մըն ալ սաւառնեցաւ նոր սիրոյ մը լոյսէ երկնքին վրայ, ուրկէ ծնունդ առնող նոր գոյութիւն մը, նոր յոյսեր ու նոր տեսիլքներ ցնցուղեց իր հոգիէն ներս... Ընտանիք ու տուն կադմելու գաղափարն էր որ տակաւ արմատացաւ իր մէջ ու յետոյ ալ զինքը առաջնորդեց վճռական որոշումին...

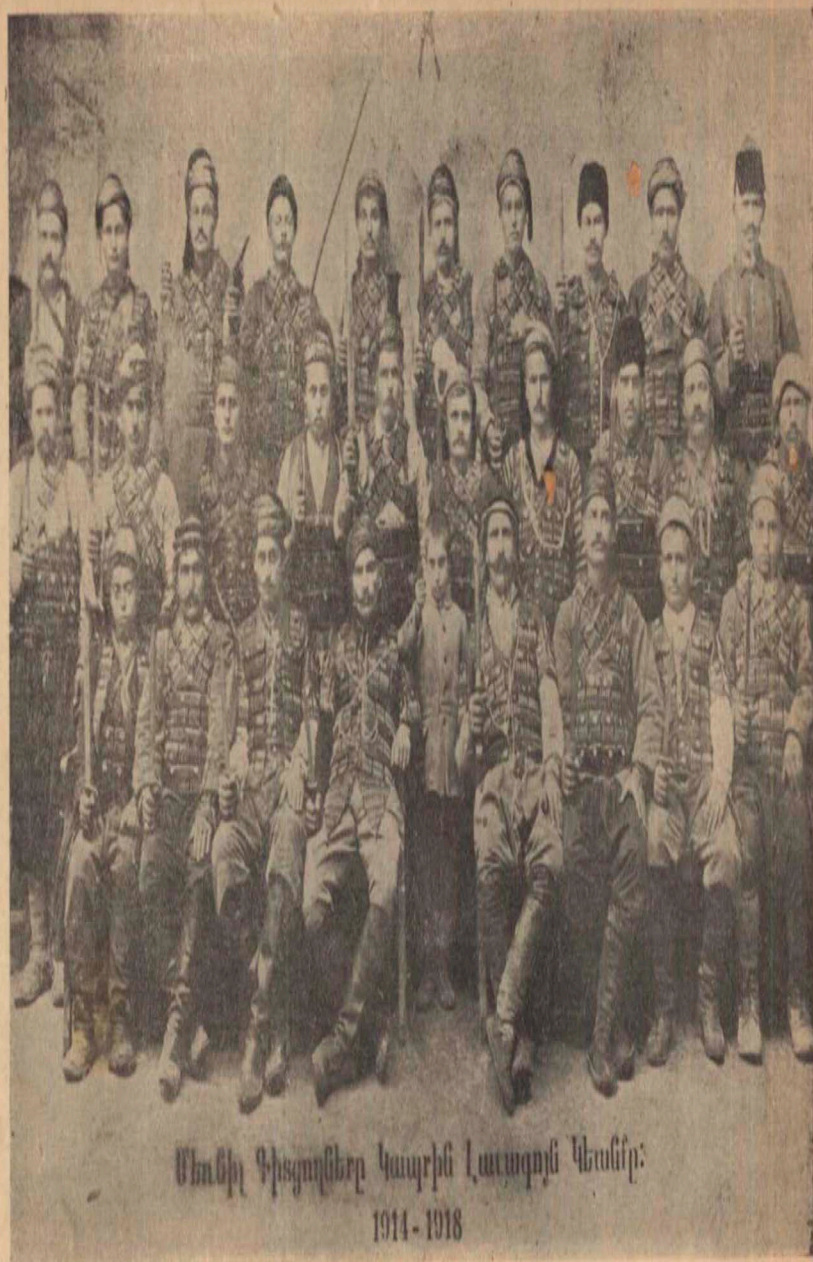
1918ի աշնան, երանութեան ու երջանկութեան այդ օրերուն, երբ Կիլիկիոյ եկեղեցիներուն մէջ, կնուէնքն ու հարսա-

նիքները քանի մը տասնեակներով ու հաւաքաբար տեղի կ'ու-
նենային, Սեպտեմբերի վերջին կիրակին տեղի ունեցաւ նաեւ ա-
նոնց հարսանիքն ու պսակի արարողութիւնը, պարզ ու անսե-
թեւեթ սարքաւորութեամբ մը, և Յասմիկ ու Զէյթունցի Արթին
իրենց ամուսնական մեծ ուխտը կատարեցին Ատանայի եկեղեց-
ւոյն խորաններուն առջեւ...

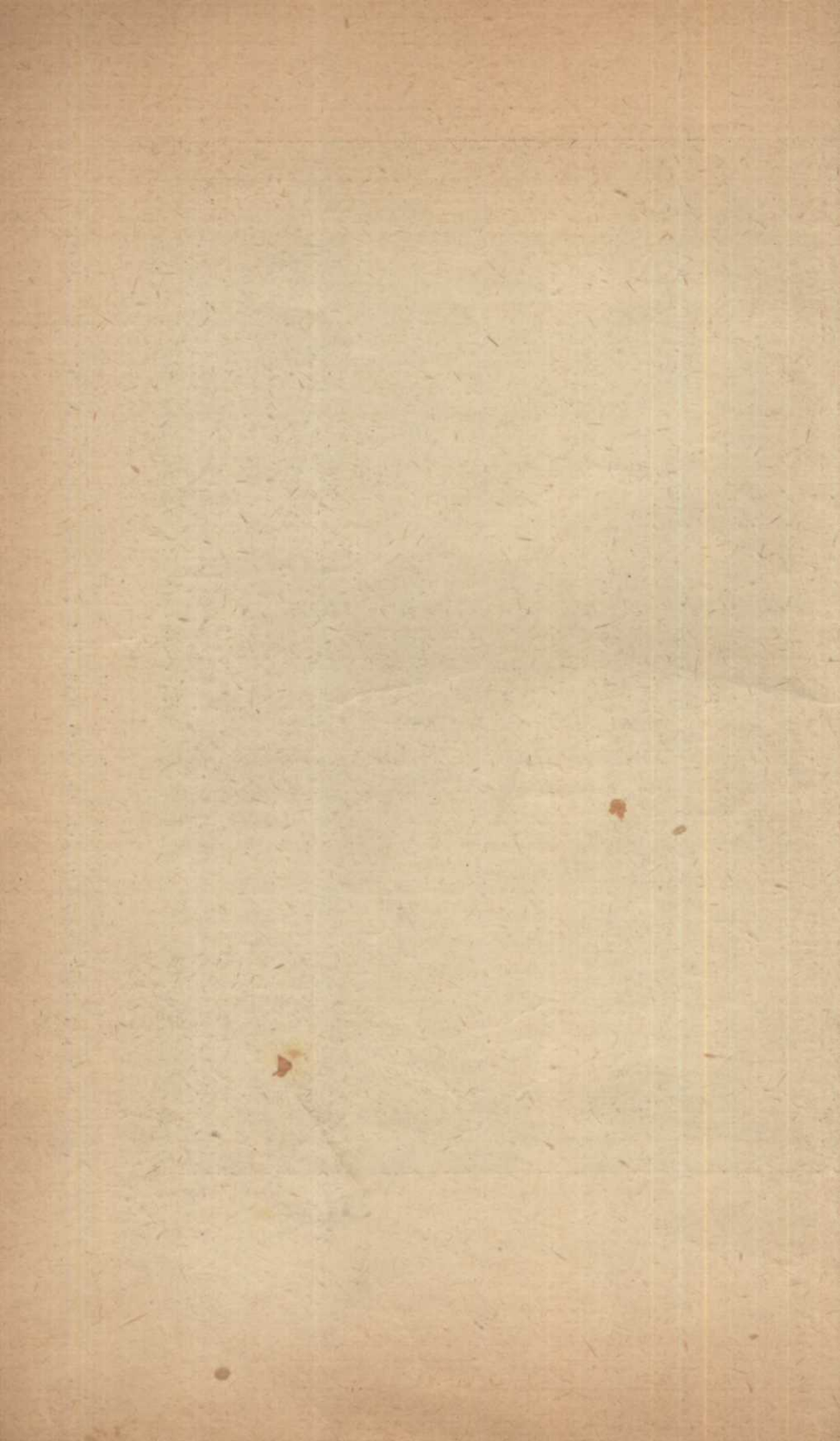
===== ՎԵՐՋ Բ. ՀԱՏՈՐԻ =====

Գ Լ Խ Ա Ի Ո Ր Վ Բ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Վրիպակ	Պեճք է ըլլայ
24	14	Գերմանացի սպայութիւնն յետոյ ալ	սպայութիւնն ու յետոյ ալ,
43	19	որոնց անուանարկելի փաստերն են	որոնց անառարկելի փաստերն են
44	21	նախ, անոնց վերաբերումը	նախ, հասկնալ անոնց վերաբերումը
60	24	կրկաչափներու բաժինը	երկրաչափերու բաժինը
65	13	որքան ասեն իրենք անձը կը մնար	որքան ասեն իրենց անձը կը մնար
68	10	եւ որպէսզի վերջին շարժումը	եւ որպէսզի վերջին շարժումով մը
77	19	Լոեց ստուերու բազէն	Լոեց սաւերու բազէն
84	9	գործակալութեան եռուն վայրն, որ	գործակալութ. եռուն վայրն էր, ուր
84	16	Ասոր համար որ էր	Ասոր համար էր որ
85	3	շաւ պակսեցուցած էին	շաւ բան պակսեցուցած էին
86	9	Իր մէկ սիրասունին	Իր մէկ հասիկ սիրասունին
87	11	եւ կեանքի ձկնորս մըն էր.	եւ կեանքի յենարան մըն էր.
87	16	իր ընդվզումներ ու	իր ընդվզումներն ու
91	8	հոս պէճք է մտնէ	ու անա', իսլամ աւխարհին մէջ իր խօսքով մեծ կէիռ ունեցող ե- գիպացի «Իլեման» իր պատգամը արձակեց:
91	10	նիհաս	նիհասը
92	18	էր հեղ հեղասահ գնացով	իր հեղասահ գնացով
92	25	ցնցուելով	ցնցուելով
96	28	բազմութիւնն կը շարժէր	բազմութիւնը կը շարժէր
96	30	խանդավառութեան մը ալիքներուն	խանդավառութ. մը, իր ալիքներուն
97	6	ծանր վիրաւորներ, զինուորներ,	ծանր վիրաւորներ, զինուորներու
101	17	հեղեղէն եակներ	հողեղէն եակներ
103	6	խորհուրդ դառնար	խորհուրդը տուաւ
103	7	վրէժին	վրէժը
104	4	լսելով	լսելով
105	12	սիրող	սիրոյ
105	25	իրենց պէս	իրեն պէս
106	4	ու զինքը	որ զինքը
107	20	ակնարկներու	ակնարկներուն
108	20	Յասմիկ սապէս կը փրկէր	Յասմիկ սապէս կը փակէր
111	29	կը բերէ	կը բերէ
113	8	մեծ մտքի	մեր մտքի

Մաս մը Հայ Լեւան Մարտիկներու — Քերէրցիներու — ներուախումբէն
որոնց կեցըրնին աջին Աւետիս աղա իսկ ձախըր Զեյրունցի Զօրագեան Արամ Զալուս:

ԳՐՔԻՍ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

որոնք միշտ կը ֆաշայեան իմ հրահարակութիւններս

ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ ԱԼԹԻ ՕԳԱՅԵԱՆ

Քեմախի Բագառին՝ գիւղէն որդի Կիւրեղի: Գաղթած է Ռումանիա եւ 1897-էն ի վեր՝ հիմնելով իր առեւտրական գործը, անխոնջ աշխատութիւնով մը տիրացած է իր այսօրուան փայլուն վիճակին:

Հասցէ՝ Str. Alex Lahovari 6, Ploesti
Telefon 1216

ՍԵՎՐԱԿ ԳԱՅՐԻԷԼԵԱՆ

Քեմախի Ուռի գիւղէն, որդի Բանիկ-Եան Յովնաննէսի եւ Խասիկի: Ռումանիա գաղթած է 1920ին, եւ հիմնելով իր առեւտրական գործը «La Hogeia» Ֆիրմայով ցարգ կը վարէ յաջողութեամբ:

Հասցէ՝ Str. Mihai Ghica 65, Bucuresti
Te'efon 4.05.03

ԽՈՐԷՆ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Երիզացի, 1908ին գաղթած է Ռումանիա եւ երեսուն տարիէ ի վեր կը վարէ իր առեւտրական գործը հասնելով լաւագոյն դիրքի ու անունի:

Հասցէ՝ Piața Hamzei 24 Bucuresti
Telefon 4 05.92

ՕՍԿԻԱՆ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Թերմանցի, 1896-ին գաղթած է Ռու-
մանիա, եւ հաստատուելով Պուրեճե
սասնեակ տարիներէ ի վեր կը վարէ իր
գործը յաջողութիւնով:

Հասցէ՝ Str. Bis. Enei, 22, Bucureşti
Telefon 3-77 01

ԽՈՐԷՆ ԱՒԱԳԵԱՆ

Քեմախի Գոմեր գիւղէն, որդի Յա-
րութիւնի եւ Վարդենիի, 1897-ին գաղ-
թած է Ռումանիա, ուր տասնեակ տա-
րիներու բախտաւոր գործունէութիւնով
մը, այսօր իր եւ զաւակներուն համար
սիրացած է ապահով ապագայի մը:

Հասցէ՝ Str. Doc. Eotescu 19, Bucureşti

ԳԷՈՐԳ ՊԷՆԼԵԱՆ (Ժամագործ)

Ծնած է Պուլկարիոյ Վառնա քաղա-
քը, եւ ուսած տեղւոյն ազգ. վարժա-
րանը: 1922էն ի վեր հաստատուած է
Պուրեճե, հիմնելով իր ժամագործի աւ-
խասանոցը, շինելով իբր ուղղամիտ աւ-
հեստաւոր, պատուաբեր անուն մը, հայ
եւ օտար շրջանակներու մէջ:

Հասցէ՝ Str. Academie 21, Bucureşti
(Supt. Hotel Paris)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՃԷՄԵԱՆ

Քեմալսի Հոռոփիկի գիւղէն, որ-
դի Մաքեոսի եւ Մարիամի: 1911-
ին գաղթածէ Պուլկարիա, ուսա-
նելով Վառնայի Ազգ. վարժարանը
1920ին անցնելով Ռումանիա.
հիմնած է իր առեւտրական գործը
գոր. ցարդ կը վարէ Cafea „Mar-
ghiloman“ ֆիրմայով:

Bul. Elizabeta 18, Bucureşti
(Sub Hotel Palas)
Telefon 4-71-42

ԱՏԱՄՈՒՄԵՐՈՎ

Վ. ՅԱԿՈԲ ՎԱՆԼԸԵԱՆ

Ծնած է Ասանա, ուսած է Տեղույն
ազգ. վարժարանը, յետոյ լրացնելով Պէյ-
րուքի բժշկական վարժարանը իբր ա-
տամնաբով: 1921էն ի վեր հաստատուած
է Պուրթէ ուր ցարդ կը վարէ մեծ յաջո-
ղութիւնով իր ատամնաբուժական բու-
ժարանը:

Str. Ion Țaranu 9 (Colţ cu Arionaie)
Telefon 4 21-70

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԷՔԵՐՃԵԱՆ

Սեբասացի, 1894ին գաղթած է Ռու-
մանիա վարելով իր հիմնած առեւտրական
գործը, հասած է նիւրպական եւ բարոյական
լաւագոյն վիճակի: Մասնակցած է միշտ
հասարակական գործերու իբր հիմնա-
դիրներէն մին «Իւնիօն»ի եւ իբր վար-
չական անդամ Հ. Բ. Ը. Միութեան
որուն մօտակայ գանձապահն է:

Հասցէ՝ Calea Griviței 28, Bucureşti

ՃԷՊՐԱՑԻԼ՝ ՍԱՐԳԻՍ

Թալասցի Լաֆճեան ընտանիքէն, արհեստով արձանագործ, 1894ին գաղթած է Ռումանիա եւ յաջող գործառնութիւններով հասած է լաւագոյն ղիրքի Հասարակական գործերու մասնակցած է իրր մին «Իւնիօն»ի հիմնադիրներէն եւ իրր հաշուեքննիչ Պուքրէշի Թաղական Խորհրդոյ:

Հասցե՝ Str. Ion Nou 3, Bucureşti

ԽՈՐԷՆ ՊԱՂՏԻԿԵԱՆ

Քէմախի Գոմեր գիւղէն որդի Բարունակի եւ Սրբուհիի, 1910ին գաղթած է Պոլիս, 1916ին եղած է Երիզա եւ ծառայած է Զօր. Մուրատի շրանակին, 1923ին անցած է Ռումանիա հիմնելով իր առեւտրական գործը զոր կը վարէ ցարդ իր կալուածին մէջ:

Հասցե՝ Str. Berzei 44, Bucureşti

ՀԱՅԿ ԳԱՐԲԵԼԵԱՆ

Պոլսեցի, ուսած է Սամաթիոյ Ազգ. վարժարանը, զաղթականական ընդհ. հոսանքին հետ քշուած է Ռումանիա, եւ հաստատուելով Պուքրէշ հիմնած է կօչկակարի իր աշխատանոցը:

Հասցե՝ Str. Ion Moşi 15

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Քէմախի թաւնկեր գիւղէն որդի Մանուկի և Իսկուհիի. 1897ին գաղթած է Ռումանիա և քառասուն տարիներու աշխատութենէ մը ետք, այժմ քաշուած կ'ապրի իր կալուածին մէջ:

Հասցէ՝ Str. 13 Sept. 81, București

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԵՒ ՀԵՂԻՆԷ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Քէմախու թաւնկեր գիւղէն, 1908 է ի վերհաստատուած Պուքրէշ, 1917ին եղած են Երիզա, ուր պ. Խաչատուր Զօր. Մուրատի բանակին մէջ եղած է զինուոր. 1918ին վերադարձած է Ռումանիա և ցարդ կը վարէ իր առեւտրական գործը իր սեփական շէնքին մէջ:

Հասցէ՝ Șos. Ștf. cel Mare 134B.

ԱՐՍԷՆ ՓԷԼԷՆԿԵԱՆ

Քէմախի Գոմեր գիւղէն, 1904ին գաղթած է Ռումանիա և Պուքրէշի մէջ հիմնելով իր սեփական գործը. ցարդ կը վարէ զայն յաջողութեամբ:

Հասցէ՝ Str. Buzești 23, București
Telefon 4-89 70

ՄԻՀՐԱՆ ՕՀԱՆՆԵԱՆ

Քեմալիի Գոմեր գիւղէն, ուսանած
սեղւոյն ազգ. վարժարանը, եւ յետոյ Պո-
լիս Կեդրոնական վարժարանը: 1912էն
ի վեր հաստատուած է Պուրքէ ունենա-
լով իր սեփական գործը:

Հասցէ՝ Str. Căldărar 2
Telefon 3.70.37

Ա. Գ. ՎԱՐԴՈՒԿԵԱՆ ԵՂՔԱՐՔ

Ծնած են Զաքարյա,
ուսած են Կէսիկ փա-
շայի Ազգ. վարժարանը
1926-ին փոխադրուե-
լով Պուրքէ, հաստատու-
ած են իրենց առեւտրական
գործը զոր ցարդ կը վա-
րեն:

Հասցէ՝
Regele Alexandru 20
Telefon 2.63.51

ԳՐԻԳՈՐ Ք. ՍԱԳՈՅԵԱՆ

Պոլսոյ Գուգլուննուզ քաղէն, ուսա-
նած է սեղւոյն Ազգ. վարժարանը, եւ
1924ին զաղքելով Ռումանիա հաստա-
տուած է Պուրքէ, հիմնելով իր առեւտրա-
կան գործը, զոր ցարդ կը վարէ:

Հասցէ՝ Bul. Mihai Ghica 330
(prin Griviței)

ԿԻՐԱԿՈՍ ԹԱԹՈՍԵԱՆ

Քեմախի Մարեկ գիւղէն, 1907ին մեկնած է Ամերիկա եւ 1910ին վերադառնալով Պուրէս, հաստատուած է իր առեւտրական գործը, զոր ցարդ կը վարէ:

Հասցէ Տօշ. Panduri 28, Bucureşti

ՅԱՅՈՐ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

Է Ամասիացի, ուրիշ քուած է մեծ եղեռնի հեղեղէն. ուսանած ու մեծցած է հայկ. որբանոցներու մէջ, եւ 1922ին Ռումանիա ապաստանելով կեանքը կապած է բախսակից ուրիշ որբունի մը Օր. Մաքիլայի հետ երջանիկ կեանքով մը օրինակ դառնալով վերածնող հայ սերունդին:

Հասցէ՝ Str. Carol Davilla 39, Bucureşti

ՍԵՂԻՍԿ ՄՈՐՃԻԿԵԱՆ

Քեմախի Հազարիկ գիւղէն, զաղքած է նախ Պիլենիկ եւ յետոյ Ռումանիա: Հիմնած է իր առեւտրական գործը յարակից իր Ռահաթի գործարանով համբաւուոր է «Ռահաթ Իսամպուլ» անունով:

Հասցէ՝ Str. Lizianu 15, Bucureşti

ՎԱՀԱՆ Գ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Ծնած Ռումանիոյ Գրայովա քաղա-
քը, ուսանելով Գեոմ. վարժարանը, 1920
են ի վեր հաստատուած է Պուլհեո հասցե
ունենալով՝

Calea Văcărești 2, București

ԻՄ ՈՒՐԻՇ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

«Ուխտաւորները»

Ռումանիա, Արսասանան

Պատմ. վէպ Համախեան Կարմիր օրերէն 100 լէյ 1 տոլար

«Կարմիր Դրուագներ Հերոսներու կեանքէն»

1915—1918-ի Ա. Հատոր 150 » 1.25 »

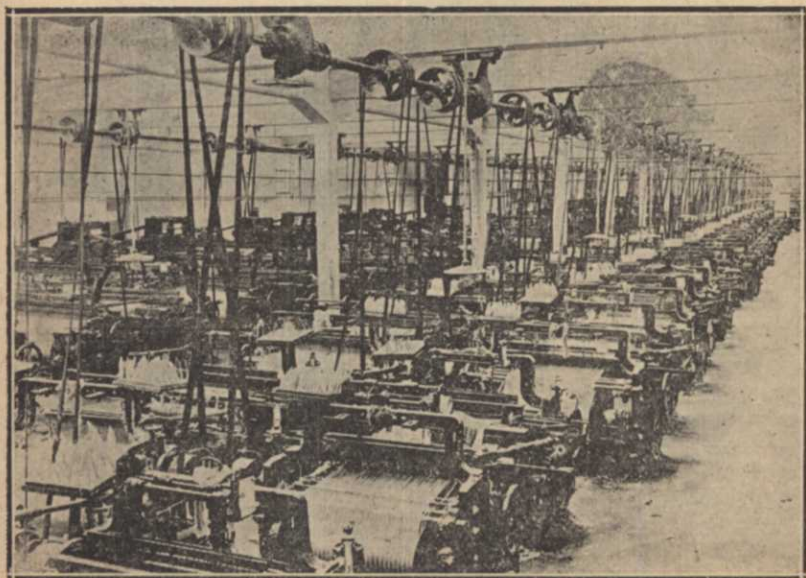
» » Բ. » 120 » 1 »

ԳՐԶԻ ՏԱԿ ԵՆ

1. — Կարմիր Դրուագներու Գ. հատորը
2. — Կամախ և Կամախներ
3. — Ակն և Ակններ
4. — «Զվարճատրուածները»

ՊՈՀՃԱԼԵԱՆ ԵՒ ՍԷՖԵՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՑ ՀԻՒՍՈՒԱԾԵՂԷՆԻ
ԳՈՐԾԱՐԱՆԻՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՔԸ

ՊՈՀՃԱԼԵԱՆ ԵՒ ՍԷՖԵՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՑ ՀԻՒՍՈՒԱԾԵՂԷՆԻ
ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆ

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱԸՆՏԻՐ ՕՃԱՌԸ

sănătos sau bolnav

este în primul rând o chestiune de curățenie. Deci spălați-vă regulat cu „Cheia Raiului”, săpunul cu spumă rapidă și abundentă, săpunul plăcut parfumat și care desinfectează.

**CHEIA
RAIULUI**
*săpunul
'pentru d-ta*

Părul cărunț vă înbătrânește !

Őszülő haj öregít!
Kleinol a legtermészetesebb
hajfesték.

En.Gros : Firma Balthazar
Str. Șelari 7 · București I.

Colorat natural numai cu

KLEINOL

Créations N.H.B.

ի բուսրան, Երբունքի ներկը,
գունները եւ օտգոյօնը, որ
կը գերազանցեն բոլորը, կը
գտնուին բոլոր դեղարաններն
ու տոկերիները: Մեծաքանակ
գնումներու համար, դիմել
լայսնիլմասնագէտին մօտեւ-
նոցը որուն հասցեն է՝

Firma NARCISSE H. BALTAZAR

7 Str. Șelari 7 — București I —

Telefon 3-87-72

ԱՐՍԷՆ ԵՒ ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՐՍԷՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՅ

„Arsénian Frères“

ԶԷԼԼՕԻՑԷ ՍԱՆՏՐԻ
ԵՆ ՈՐԻՇ ԿԱՆԵՆ ՏԵՍԱԿ
Զ Է Լ Լ Օ Ի Տ Է Կ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐՈՒ
ՍԵՓԱԿԱՆ ՖԱԿՐԻԲԱՆ
ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1925ԻՆ

Rue Niculescu Dorobanți 10 (Suburbana Colentina)
BUCUREȘTI Telefon 2.94.03

Ա Ր Ա Մ Ա Լ Թ Ը Օ Գ Ա Ե Ա Ն

ՄԵՐԱՔԱՆԱԿ ՍՈՒՐՃ ԵՒ ԹԷՅ

Piața 8 Iuni, Str. Halelor 27, București
Telefon 4 11.82

Oțetul de vin
„ROMANIȚA„

Este cel mai bun

București Str. Căpitan Vasilescu Iosif 46

Telefon 5.57.83

Լ Ե Ի Ո Ն Թ Ա Թ Ա Ր Ե Ա Ն

Căsături Naționale și Pânzărie Românească

Str. Carol 33 (vis-a-vis Hotel Dacia) București

NAȚIONALĂ

SOCIETATE
GENERALĂ
DE ASIGURARE

— Fondată în 1882 —

Capital social deplin vărsat lei 25.000.000

Fonduri de garanții la 31 Decembrie 1937 lei 245.721.547

București I str. Doamnei 12 (Palatul Soc.)

ASIGURARI DE

Incendiu, Grindină Transport,
Accidente, Automobile, Furt
Geamuri etc. Viața în toate com-
binațiunile etc.

— AGENȚII ÎN TOATA ȚARA —

B E R E A

== B R A G A D I R U ==

ESTE CEA MAI RENUMITĂ

Cunoscută de 40 de ani este cea mai bună

Drojdia comprimată

Conservele și muștarul Bragadiru se vor

bucura de acelaș renume

— Fabricile BRAGADIRU —

Calea Rahovei No. 159 — Telefon 420.40

Preferăți numai oțetul

„COCOȘ Dr. A. URBEANU”

București II
Telefon 4.4854

Str. Rotașului No. 18
(prin Calea Griviței)

Sursa renumitelor culori de alizarină și anilină
I. G. FARBENINDUSTRIE, A.G. FRANKFURT a. MAIN

Marca „CALUL și LEUL“

**pentru Covoare, boiangii și comercianți
numai prin depozitul**

„Coloranil“ Societate Anonimă
București, Calea Moșilor No. 25
Galați, Str. Belvedere No. 10

Պ. Ճ Ա Պ Ո Ի Ր Ո Ֆ

*Մեծ փաճառական գորգի, հնութեանց, ճամբորդու-
թեան պիտուքներու ու կանանց պայուսակներու
և զարդեղէններու*

Calea Victoriei 76 — Telefon 3.58.98

„P E T R O L M I N A“

ԿԱԶԻ ՌՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ԱՆԱՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Str. Cantacuzino 39

ԱԻԵՏԻՍ ԳԱՓԼԱՆԵԱՆ

Վ. ԿԱՅԵԱՆ, ԴԵՐՁԱԿ

Academia Francezăի ձեռագիտութեան վարժարանէն
Calea Victoriei 48, (Pasaj Victoriei scara E.
— ԳՈՀԱՅՈՒՑԻՑԻՉ ԳԻՆ ԵՒ ՃԱՇԱԿԱՌՐ ՀԱԳՈՒՍ —

„A D W E S A“

Reprezentanța Fabrica

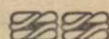
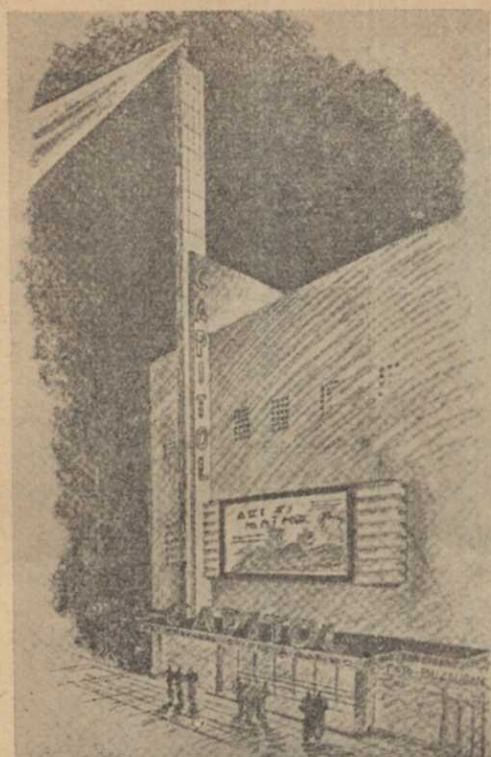
„MARGINA-REȘIȚA“ S. A. TIMIȘOARA

Oțet de vin purificat de 9° și 50°

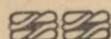
București, Str. Matei Basarab 2 — Telefon 3 25.45

Cinematograful CAPITOL

Din Bul. Elizabeta No. 14

Cele mai elegante
și confortabile săli
de spectacol din
capitala, recent
transformată, oferă
publicului cele mai
alese spectacole.

Cunoașteți OȚETUL VIILOR?

E admirabil ca gust, fiind garantat pur și natural.
E obținut prin fermentație îngrijită a vinurilor nobile.
E neprefăcut și deci prielnic sănătății Dv.

IN INTERESUL Dv. **INCERCAȚI-L!**

Pentru salate și mâncări: de 3 grade. Pentru conserve și măruturi: de 6 grade.

Oțetaria Viticola

București Str. Munteanu 6 Tel. 2.91.35

Hotel Esplanade București

Confort modern — Administrație Elvețiană — 80 Camere — 20 Apartamente cu băi. — Apă caldă și rece în permanență. — Telefon în camere — Încălzire centrală. — Ascensor — Sonerii luminoase. — Safes-depozit. — Camere speciale pentru expoziții de mărfuri pentru D-nii voiajori. — Saloan de lectură — Sală de consumații. Birou deschimb. — Toate biletele de tren, vapor, avion, pentru oricare direcție se procură prin hotel cu prețurile originale

Adresa telegrafică:

Esplanad hotel — București
OMNIBUS LA GARĂ

La cerere trimitem gratuit, prospecte ilustrate

Preferăți Pretutindeni Produsele Firmei

= OTTO GAGEL =

(Biscuit, Făine, Pâine Franzele, Cornuri etc.)

Telefon. — 3.17.59, 5.30.70, 3 80.33

8 0 4 0 8 7 0 1 0 0 7 8 6 0 7

„Turnătorie și Războaie de Țesut“

Str. Tache Ionescu 2 — Silistra

Preferăți

Conservele Speranță

Sunt cele mai bune

Automobile „HUDSON — HANOMAG“

Compania Romana de Automobile S. A.

EXPOZITIE

B-d Regele Carol I No. 18

Telefon 4.24.26

BUCUREȘTI

CENTRALA

Garaj și serviciu de întreținere

Str. Episcopul Radu, 59

Telefon 2.08.44

BUCUREȘTI

„O D E“

Fabrica de articole din ciment

București — Str. Inclinată 8—12

Dalle din mozaic pentru interior și trotore. Tuburi din beton pentru canalizări și puțuri. Borduri de trotore. Pardoseli din xylolith. Piatră și marmură pentru mozaic.

Plăci de faianță. Plăci de gresie culori special pentru ciment. Plăci ușoare izolatoare. Material special pentru fațade „Marbro-lith“.

CIMENT, VAR, IPSOS, TRESTE etc.

Conserva

„S T E L A“

M u ș t a r

U. R. U.

Վ. ԵՐԷՑԵԱՆ տունը կը հայրալքէ ամենաաժան գիներով ԼԱՎՈՒԱՐ, ՔԼՕՋԷԹ, երկաթ եւ կապար խողովակներով, ցիֆէլէ ԾՈՐԱԿՆԵՐ, եւ ջուրի գետեղման անէն տեսակ պիտոյցներ:

Str. Stavropoleos (Մեծ նամակասան փողոցը)

Ե Ղ Բ Ա Ր Ք Կ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ե Ա Ն

Մեծ վաճառատուն կօշկակարական իրեղէններու

— ԱԺԱՆ ՄԱՔՈՒՐ Եւ ՏՈԿՈՒՆ —

Calea Moșilor 284

Telefon 2.85.87

Cereși pretutindeni **OȚETUL** de vin natural

„MONOPOL“

Fabrica: București Bul. Bucureștii Noi 276

Telefon 4.93.27

Fabrica Mecanică de
C E A P R Ă Z Ă R I E

A. Abalian & A. Minasian

București — Calea Șerban Vodă No. 48

Telefon 3.77.68

Eghileți și Furajeri, Ciucuri, Franjuri, Șnururi de lămpi.
Ornamente pentru Mobile și Draperii. Ambrasuri.
Se primesc comenzi și en-detail

Գ Է Ո Ր Գ Ֆ Է Ս Ճ Ե Ա Ն

Մեծ ՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ ԿԱՇԵՂԷՆԻ ԵՒ ԿՕՇԿԱԳԱՐԱԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱՑ

— **ՄԵԾԱՔԱՆԱԿ և ՓՈՔՐԱՔԱՆԱԿ** —

BUCUREȘTI — Calea Moșilor 241 Telefon 2.49.52

CONSTANȚA — Str. Șt. Cel Mare 53

Նոր ժամանակ ապրանքներ ածան գնով եւ վաճառում
սարկերով քնդունում սկզբունքով

B. DEIRMENDJIAN

Fabrică de plăci și produse de ciment
Depozit de Plăci de Faianță și Gresie

Reprezentant General al Soc. Anom. Rom. **SINUMAC**

„S O L O M I T“

panouri izolatoare contra zgomotului,
călduri și frigului, pereții despărțitori

„H E L I O S O L“

plăci smălțuite de ciment în toate
culorile

Diferite izolații

Vopsele speciale pentru ciment

Diferite materiale de construcție

Fabrica

Șoseaua Chitilei No. 19

Telefon 3-46-57

Birou-Expoziție

Calea Griviței No. 12-14

Telefon 3-53-38

„OLIO SASSO“

„Ա. Ր. Ա.“

Վ. ԵՐԵՅԵԱՆ տունը կը հայթաթէ ամենա-
աժան գիներով **ԼԱՎՈՒՄ.Ռ.**, **ՔԼՈՉԵԹ**, երկաթ և
կապար խողովակներով, նիքէլէ **ԾՈՐԱԿՆԵՐ**, և
ջուրի զեանգման ամէն տեսակ պիտուքներ:

str. Stavropoleos (մեծ նամակատան փողոցը):

ԳԵՈՐԳ ՖԷՍՃԱՆ

Մեծ վաճառատուն կաշեղէնի և կօշկակարական
ապրանայ **ՄԵԾԱՔԱՆԱԿ** և **ՓՈՔՐԱՔԱՆԱԿ**

BUCUREȘTI — Calea Moșilor 241 Tel. 249.52

CONSTANȚA — Str. Șt. Cel Mare 53

Նոր ժամանած ապրանքներ աժան գնով և վա-
ճառում տարիներով ընդունուած սկզբունքով:

ԵՂԲԱՐԻ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Մեծ վաճառատուն կօշկակարական իրեղէններու

ԱԺԱՆ, **ՄԱՔՈՒՐ** և **ՏՈԿՈՒՆ**

Calea Moșilor 284 — Tel. 2.85.87

ԹԱԳՈՒՈՐԵԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ ԸՆԿ.

Թէնիսի և քաուչուկի գործարանատէր

Calea Moșilor 256

Suren Atamian str. Regală 3

„La ZADIG“ Zadig Muradian

Cal. Moșilor 211

Galeries Lafayette

Unicul Magazin Occidental din Țară

Magazin de încredere unde găsiți tot ce vă trebuie

Mărfuri de prima calitate cu prețuri eftine și fixe

Înainte de faceți cumpărăturile Dv. vizitați raioanele
magazinului nostru în Piața **SOCEC & Co, S. A.**

În cele peste 70 de raioane găsiți tot ce vă necesită :

Dela Confecțiuni la Blănuri, dela Bijuterii la
Parfumsuri și Articole de toaletă, dela Gaian-
terie fină bărbătească la Articole de Sport,
dela Covoare și Tapete la Lenjuri și Mă-
tăsuri, etc., toate poartă pecetea rafinamentului
parisian și a bunului gust.

Magazinul **GALERIES LAFAYETTE** este aprovizionat din
timp de **centrala din Paris** cu mărfuri de ultima modă.

Galeries Lafayette

VINDE CEL MAI EFTIN DIN TOATĂ ȚARA

ՆԱԲԵՐԵՑՈՒՄ ԵՄԵՆ ՄԱԴԻՆԵ

„CAFEX IDEAL“ *փաճառատանց*

Str. Carol 37 - Poincaré 1 - St. N-lae Șelari 5

*Ռահաբի, հարկայի, շոքորայի և արևելեան
արթիքովներու միակ կեդրոնն է*

Fabrica „Ideal“

Str. Lucaci 105 - 107 - Tel. 4 64.01

Դ. ԴԱՆԻԵԼԵԱՆ